

Landbouw-Economisch Bericht

2 0 0 3

Landbouw-Economisch Bericht

2 0 0 3

Landbouw-Economisch Bericht 2003
Berkhout, P. en C. van Bruchem (red.)
Den Haag, LEI, 2003
Periodiek rapport 03.01; ISSN 0169-3255
Prijs: 35 euro (inclusief 6% BTW)
212 p., fig., tab.

Het Landbouw-Economisch Bericht 2003 biedt een verklarend overzicht van de gang van zaken in de Nederlandse land- en tuinbouw. Tegen de achtergrond van de internationale en nationale economische en politieke ontwikkelingen, wordt ingegaan op de landbouwontwikkeling in respectievelijk de wereld en de Europese Unie. Vervolgens staat de Nederlandse agrosector centraal, waarna bijzondere aandacht wordt besteed aan het landelijk gebied, de landbouw-milieuproblematiek en de structuur van de land- en tuinbouw. De publicatie wordt afgerond met beschouwingen over de markt- en inkomensontwikkelingen in respectievelijk de glastuinbouw en champignonenteelt, opengrondstuinbouw, akkerbouw, grondgebonden veehouderij en intensieve veehouderij.

Informatie:	Bestellingen:
Telefoon: 070-3358330	Telefoon: 070-3358330
Telefax: 070-3615624	Telefax: 070-3615624
E-mail: informatie@lei.wag-ur.nl	E-mail: publicatie@lei.wag-ur.nl

www.lei.wag-ur.nl

© LEI, 2003

Vermenigvuldiging of overname van gegevens is toegestaan mits met duidelijke bronvermelding.

Op al onze onderzoeksopdrachten zijn de Algemene Voorwaarden van de Dienst Landbouwkundig Onderzoek (DLO-NL) van toepassing. Deze zijn gedeponeerd bij de Kamer van Koophandel Midden-Gelderland te Arnhem.

Vormgeving en productie: The KEY Agency, Amsterdam

Woord vooraf

Met het Landbouw-Economisch Bericht (LEB) biedt het LEI, in opdracht van het ministerie van Landbouw, Natuurbeheer en Visserij (LNV), jaarlijks een breed verklarend overzicht van de gang van zaken in de Nederlandse land- en tuinbouw. De opzet van deze jaargang volgt in grote lijnen die van vorig jaar. Wel is in hoofdstuk 5 extra aandacht besteed aan 'groene diensten' en gaat hoofdstuk 7 uitgebreid in op nieuwe organisatievormen in de landbouw. In de sectorhoofdstukken komen de thema's maatschappelijk verantwoord ondernemen en administratieve lastendruk extra aan bod. De sluitingsdatum van de teksten was medio mei 2003.

De totstandkoming van deze publicatie is begeleid door de Redactieadviesraad onder voorzitterschap van prof.dr.ir. G. Meester (LNV, Directie IZ). De andere externe leden van deze adviesraad zijn: drs. G.G. van Leeuwen (LNV, Directie Landbouw), drs. M. Sonnema (LNV, Directie Industrie en Handel), drs. S. Brouwer (LNV, directie Voedings- en Veterinaire Aangelegenheden), ing. K.J. de Ruiter (LNV, directie GRR), drs. E.M. van Ditzhuijzen (LNV, Stafbureau Algemene Leiding), drs. G.A.M. van der Grind (LTO-Nederland), drs. R.D. Diamant (VNO-NCW), ir. A. Sjaauw-Koen-Fa (Rabobank-Nederland) en prof.dr.ir. A.J. Oskam (Wageningen Universiteit).

Aan de behandeling van de onderwerpen is door veel LEI-medewerkers bijgedragen. De coördinatie van de werkzaamheden was in handen van ir. P. Berkhout, in samenwerking met A.J. de Kleijn, dr. W.J.J. Bijman, ing. M.J. Voskuilen, ir. C. van Bruchem, ir. A. van der Knijff en drs. G.S. Venema. De eindredactie van de tekst is verzorgd door P. Berkhout en C. van Bruchem, A.J. de Kleijn verzorgde de eindredactie van de tabellen en figuren.

Een uitgebreide Engelstalige samenvatting van deze publicatie wordt afzonderlijk gepubliceerd.

Den Haag, juni 2003

De directeur,
prof.dr.ir. L.C. Zachariasse

Inhoud

Samenvatting	V
1 Economische en politieke ontwikkelingen	1
1.1 Wereld	1
1.1.1 Economie	1
1.1.2 Internationaal overleg	3
1.2 Europese Unie	5
1.2.1 Economische ontwikkelingen in de EU	5
1.2.2 Instituties	8
1.3 Nederland	10
1.3.1 Economische ontwikkelingen	10
1.3.2 Politiek en samenleving	12
2 Landbouw en voedsel in de wereld	15
2.1 Voedselvraag en -aanbod	15
2.1.1 Voedselsituatie	15
2.1.2 Ontwikkeling van de agrarische productie	16
2.2 Internationale handel	20
2.2.1 Patroon en prijsontwikkeling	20
2.2.2 Ontwikkelingen in de agroketen	22
2.3 Ondersteuning van de productie	25
2.3.1 Algemeen	25
2.3.2 Afbouw bescherming landbouw, wie profiteert?	27
2.4 Internationaal handelsoverleg	28
2.4.1 Voortgang Doha-ronde	28
2.4.2 Handelsgeschillen	30
3 Landbouw in de EU	31
3.1 Markt- en prijsbeleid	31
3.1.1 Hervorming Gemeenschappelijk Landbouwbeleid	31
3.1.2 Gevolgen herziening zuivelmarktordening	33
3.1.3 Uitgaven	34
3.2 EU-plattelandsbeleid	36
3.3 Uitbreiding EU	37
3.3.1 Kandidaat-lidstaten	37
3.3.2 Nieuwe bureaus	40
3.4 Ontwikkeling van de landbouw in de EU	41
4 De Nederlandse agrosector	45
4.1 Consumptie van voedings- en genotmiddelen	45
4.2 Detailhandel en horeca	48
4.3 Voedings- en genotmiddelenindustrie	53
4.4 Toeleveranciers	56
4.5 Agrarische import en export	59
4.6 Ontwikkeling van het agrocomplex	60
4.7 Resultaten primaire sector	61

5	Landelijk gebied	65
5.1	Gebruik en beheer van de ruimte	65
5.1.1	Veranderend ruimtegebruik?	65
5.1.2	Grondmarkt	66
5.1.3	Beheer van natuur en bos	68
5.1.4	Groene diensten	70
5.1.5	Groene diensten en de agrarische onderneming	72
5.1.6	Waterberging als groene dienst	73
5.2	Beleid landelijk gebied	74
5.2.1	Stellingnamebrief nationaal ruimtelijk beleid	74
5.2.2	Effectiviteit beleid	75
5.3	Inrichting	76
5.3.1	Landinrichting	76
5.3.2	Reconstructie concentratiegebieden	77
5.3.3	Herstructurering glastuinbouw	79
6	Landbouw en milieu	80
6.1	Inleiding	80
6.2	Gewasbescherming	81
6.2.1	Verbruik	81
6.2.2	Beleid	82
6.3	Energie en broeikasgassen	84
6.3.1	Broeikasgasemissie	84
6.3.2	Broeikasgasbeleid	85
6.3.3	Energieverbruik en CO ₂ -emissie van de glastuinbouw	85
6.4	Mineralen	88
6.4.1	Mineralenemissies en mestoverschotten	88
6.4.2	Mestbeleid	91
6.5	Ammoniak	92
6.5.1	Ammoniakemissie	92
6.5.2	Ammoniakbeleid	94
6.6	Verdroging en afval	94
6.6.1	Verdroging	94
6.6.2	Afval	95
7	Structuur van de land- en tuinbouw	96
7.1	Productiecapaciteit en bedrijven	96
7.1.1.	Productiecapaciteit	96
7.1.2.	Bedrijven	97
7.1.3.	Biologische landbouw	99
7.1.4.	Sociaal-economische regelingen	100
7.2	Nieuwe producentenorganisaties in de Nederlandse land- en tuinbouw	101
7.2.1	Achtergronden en verklaringen van de opkomst	101
7.2.2	Juridische organisatievorm en voorbeelden	102
7.2.3	Effecten op de structuur van de primaire sector	104
7.3	Arbeid	104
7.4	Grond	106
7.5	Kapitaal	109
7.6	Inkomens en besparingen	111
8	Glastuinbouw en champignonteelt	114
8.1	Markten	114
8.1.1	Glasgroenten	114
8.1.2	Snijbloemen	116
8.1.3	Pot- en perkplanten	118
8.1.4	Champignons	119
8.2	Structuur	120
8.2.1	Glastuinbouw	120
8.2.2	Champignonteelt	123
8.3	Bedrijfsresultaten	123
8.3.1	Glastuinbouwbedrijven	123
8.3.2	Champignonbedrijven	127

9	Opengrondstuinbouw	129
	9.1 Markten	129
	9.1.1 Opengrondsgroente	130
	9.1.2 Fruit	131
	9.1.3 Bloembollen	133
	9.1.4 Boomkwekerijproducten	134
	9.2 Structuur	135
	9.3 Bedrijfsresultaten	138
	9.3.1 Opengrondsgroentebedrijven	138
	9.3.2 Fruitteeltbedrijven	140
	9.3.3 Bloembollenbedrijven	140
	9.3.4 Boomkwekerijen	141
10	Akkerbouw	143
	10.1 Markten	143
	10.1.1 Aardappelen	143
	10.1.2 Suiker	144
	10.1.3 Granen	146
	10.1.4 Uien	146
	10.1.5 Biologische akkerbouwbedrijven	146
	10.2 Structuur	148
	10.3 Bedrijfsresultaten	151
	10.4 Bedrijfsresultaten Europese akkerbouwbedrijven	155
11	Grondgebonden veehouderij	157
	11.1 Markten	157
	11.1.1 Zuivel	157
	11.1.2 Rundvlees	159
	11.1.3 Schapenvlees	160
	11.2 Structuur	161
	11.3 Bedrijfsresultaten	164
	11.3.1 Melkveebedrijven	164
	11.3.2 Vleesstierenhouderij	168
	11.3.3 Schapenhouderij	168
	11.4 Bedrijfsresultaten Europese melkveebedrijven	169
12	Intensieve veehouderij	171
	12.1 Markten	171
	12.1.1 Varkensvlees	171
	12.1.2 Pluimveevlees en eieren	172
	12.1.3 Kalfsvlees	173
	12.2 Structuur	174
	12.3 Bedrijfsresultaten	177
	12.3.1 Varkensbedrijven	177
	12.3.2 Pluimveebedrijven	182
	12.3.3 Vleeskalverenbedrijven	186
	12.4 Bedrijfsresultaten Europese varkensbedrijven	186
	Literatuur	188
	Begripsomschrijvingen	196
	Medewerkers	199

Samenvatting

Economische en politieke ontwikkelingen

De groei van de economie bleef in 2002 wereldwijd vrijwel overal achter bij de verwachtingen. Ook voor 2003 zijn de prognoses laag. De verschillen tussen regio's zijn echter groot, met sterke groei in opkomende markten als Midden- en Oost-Europa en Zuid-Korea en een diepe crisis in Latijns-Amerika.

De euro heeft zijn positie ten opzichte van dollar en yen ook het afgelopen jaar versterkt. Dit tempert het inflatiegevaar als de Europese economie mogelijk weer gaat aantrekken. De beperkte economische groei leidt tot een roep om flexibiliteit in het Stabiliteitspact. De afronding van de toetredingsonderhandelingen met de kandidaat-lidstaten in Midden- en Oost-Europa is een belangrijk wapenfeit in de historie van de EU. De in verband daarmee noodzakelijke herziening van de institutionele structuur van de EU verloopt moeizaam.

De landbouw in Nederland werd begin maart 2003 opgeschrikt door de uitbraak van vogelpest, die zich geleidelijk uitbreidde. Om de ziekte in te dammen werden veel bedrijven 'geruimd' en werd op grote schaal gewerkt met vervoersverboden voor verschillende dierlijke producten.

Landbouw en voedsel in de wereld

Het aantal ondervoeden in de wereld daalt in een zeer gering tempo; het doel van de Wereldvoedseltop uit 1996 is dan ook nog lang niet bereikt. De landbouwproductie per hoofd van de bevolking daalde in 2002 licht, doordat de wereldbevolking iets harder groeide dan de agrarische productie. De beschikbaarheid van water zal een belangrijke beperkende factor worden voor een verdere groei van de agrarische productie.

De prijzen van dierlijke producten stonden het afgelopen jaar onder druk, de prijzen van plantaardige producten daarentegen trokken aan. De handel in landbouwproducten lijkt zich in groeiende mate binnen landenregio's af te spelen.

De overheidsondersteuning voor de landbouw is in 2002 gelijkgebleven. De onderhandelingen om deze ondersteuning terug te brengen - de Doha-ronde - verlopen moeizaam. Belangrijke struikelblokken zijn de positie van de ontwikkelingslanden, de dienstensector en het landbouwdossier.

Landbouw in de EU

De discussie over de voorstellen van de Europese Commissie voor herziening van het Gemeenschappelijk Landbouwbeleid is volop aan de gang. Kern van de voorstellen is het ontkoppelen van de steun van de productiefactoren en omzetting in één inkomenstoeslag per bedrijf. Dit concept wordt nog niet door alle EU-lidstaten omarmd.

De uitgaven voor het markt- en prijsbeleid zijn in 2002 gestegen met zo'n 5%. Het plattelandsbeleid wordt nu onderworpen aan de verplichte tussentijdse evaluatie. Vanaf 1 mei 2004 zal het GLB gefaseerd worden ingevoerd in de tot de EU toetredende landen.

De bruto productiewaarde van de EU-landbouw daalde, vooral dankzij lagere prijzen. Deze volgden op tegenvallende exporten en daardoor oplopende voorraden, met name in de dierlijke sector. Ook de agrarische werkgelegenheid zette de dalende lijn voort. Op EU-niveau wordt de daling van het agrarisch inkomen geraamd op 4%.

De Nederlandse agrosector

De gestegen prijzen hebben in 2002 geleid tot een toename van de bestedingen aan voedings- en genotmiddelen met bijna 5%. Het aandeel van biologische producten is nog altijd gering (minder dan 1,5%). Voor zowel reguliere als biologische voedingsmiddelen is de supermarkt het belangrijkste afzetkanaal. Ook in 2002 won de supermarkt verder terrein op de speciaalzaken. De discountformules winnen eveneens aan belang, hun marktaandeel bedroeg ruim 8% in 2002. De Koninklijke Ahold in is grote moeilijkheden geraakt vanwege boekhoudkundige problemen.

Het saldo van de agrarische handelsbalans groeide tot bijna 20 miljard euro, vooral dankzij een toename van de export met 3,5%. Het aandeel van het totale Nederlandse agrocomplex in toegevoegde waarde en werkgelegenheid daalde licht tot circa 10%. De internationale afhankelijkheid van dit complex groeit: zo'n 37% van de grondstoffen voor de voedingsmiddelenindustrie wordt geïmporteerd en 70% van toegevoegde waarde en werkgelegenheid hangt samen met exportactiviteiten.

De productie van de primaire sector was vrijwel gelijk aan vorig jaar (tabel 1). Dalende productprijzen en oplopende kosten leidden tot een aanzienlijke afname van het inkomen in de primaire land- en tuinbouw.

Tabel 1

Toegevoegde waarde van de Nederlandse land- en tuinbouw, 2000-2002

	Waarde (mrd. euro)			Index 2002(2001=100)		
	2000 (v)	2001 (v)	2002 (r)	volume (r)	prijs (r)	waarde (r)
Brutoproduktiewaarde	19,7	20,7	20,3	100	99	99
Tuinbouwproducten	7,6	7,7	7,8	101	101	102
Akkerbouwproducten	2,0	2,5	2,5	100	100	100
Rundveehouderijproducten	4,3	4,4	4,3	101	97	97
Intensieve-veehouderijproducten	4,2	4,3	3,9	98	95	92
Overige producten	1,7	1,9	1,8	92	104	96
Aangekochte goederen en diensten	10,7	11,3	11,4	99	102	101
Bruto toegevoegde waarde	9,0	9,4	8,9	100	95	95
Netto toegevoegde waarde	6,6	6,9	6,4	-	-	93

v) voorlopig; r) raming.

Bron: CBS; 2002 raming LEI.

Landelijk gebied

De grondprijs is het afgelopen jaar gedaald met zo'n 5%, onder andere als gevolg van een daling van de inkomens in de landbouw en de afname van grondaankopen voor natuur. Het laatste is mede het gevolg van de wens van het eerste kabinet Balkenende om meer agrariërs en andere particuliere eigenaren in te zetten voor natuurbeheer. Deze groene dienst wordt naar schatting nu door zo'n 11.000 landbouwbedrijven geleverd op een areaal van zo'n 90.000 ha. Andere vormen van groene diensten spelen nog slechts een beperkte rol in de agrarische sector; de bijdrage aan het landbouwincome is te verwaarlozen. Blauwe diensten – zoals waterberging – lijken vooralsnog moeilijk te combineren met agrarische activiteiten.

De bezuinigingen op de aankoop van grond voor natuur werken vertragend op de landinrichtingsprojecten; ook de reconstructie van de concentratiegebieden kampt met vertraging als gevolg van financiële problemen. De herstructurering van de glastuinbouwgebieden gaat gestaag door. De bedrijfsresultaten van de particuliere bosbouwbedrijven waren ook in 2001 negatief.

Landbouw en milieu

De druk op het milieu vanuit de land- en tuinbouw neemt af, al zijn op verschillende onderdelen verdergaande reducties nodig om de gewenste mate van duurzaamheid te bereiken. Keerzijde van de vermindering van de milieudruk zijn de (stijgende) milieukosten voor de sector.

Sinds de tweede helft van de jaren tachtig is het verbruik van chemische bestrijdingsmiddelen ruimschoots gehalveerd, waarmee de in het begin van de jaren negentig vastgelegde doelstelling werd bereikt. Ondanks een lichte toename van het verbruik in 2002 blijft de dalende lijn zich voortzetten. Het beleid blijft gericht op een verdere terugdringing van deze middelen. Daartoe werd een overeenkomst tussen overheid, landbouwbedrijfsleven en milieuorganisaties gesloten. De uitstoot van broeikasgassen door de land- en tuinbouw is sinds het begin van de jaren negentig met ruim 10% afgenomen, vooral door de inkrimping van de veestapel. Dankzij een sterke verbetering van de energie-efficiëntie draagt ook de glastuinbouw de laatste jaren bij aan de reductie van de broeikasgasemissie.

De mineralenemissies laten eveneens een dalende lijn zien en het mestoverschot is, bij de huidige verliesnormen, vrijwel verdwenen. Verschillende onderdelen van het mineralenbeleid zijn (weer) in discussie, mede in verband met de Europese Nitraatrichtlijn. De ammoniakemissie van de veehouderij is de afgelopen 15 jaar bijna gehalveerd. Ook hier leverde de inkrimping van de veestapel een belangrijke bijdrage.

Structuur van de land-en tuinbouw

In 2002 nam het aantal bedrijven met 3,5% af. De blijvers worden nog altijd gestaag groter, de gemiddelde bedrijfsoppervlakte steeg naar 22 ha en de gemiddelde bedrijfsomvang naar 85 nge. De productiecapaciteit daalde in 2002 met 1,6%, vooral door de inkrimping van de melkveestapel en een forse daling van het aantal varkens.

De werkgelegenheid in de landbouw daalde sinds 2000 met zo'n 8%; het areaal landbouwgrond vermindert gestaag met enkele tienden van procenten per jaar. De solvabiliteit van bedrijven loopt de laatste jaren licht terug, vooral vanwege de kapitaalsbehoefte bij bedrijfsvergroting.

Het gemiddelde gezinsinkomen uit bedrijf lag in 2002 op circa 26.000 euro per bedrijf. Daarmee blijft het fors achter bij het inkomen in 2001 en het gemiddelde van de afgelopen tien jaar. Door de inkomensdaling zijn volgens de ramingen, voor het eerst sinds 1980, gemiddeld op alle land- en tuinbouwbedrijven de besparingen negatief.

De afgelopen jaren zijn tal van producentenorganisaties opgericht. Deze bieden boeren en tuinders de mogelijkheid nieuwe producten/activiteiten aan te bieden in voldoende schaalomvang met behoud van de onafhankelijkheid van het eigen bedrijf.

De groei van het aantal biologische bedrijven vertraagde in 2002. Het biologisch areaal groeide met 12% tot 2,2% van de oppervlakte cultuurgrond.

Glastuinbouw en champignonteelt

De productiewaarde van de glastuinbouw groeide in 2002 met 4%. De prijzen waren in de glasgroentesector alleen voor tomaten goed te noemen. De bedrijfsresultaten voor de glasgroentebedrijven zijn dan ook wisselend, maar gemiddeld genomen deed zich een verbetering voor ten opzichte van 2001 (tabel 2). De export nam over de hele linie toe. Het marktaandeel van de biologische glastuinbouw is nog gering en in 2002 zelfs afgenomen omdat een aantal telers is gestopt met de biologische teelt.

In de snijbloemensector waren de prijzen in 2002 beter dan in 2001. Hetzelfde geldt voor pot- en perkplanten. Ook de export van beide sectoren nam toe. De bedrijfsresultaten in de sierteeltsector zijn goed en verbeterden zelfs nog ten opzichte van 2001.

De champignonteelt laat een heel ander beeld zien. In 2002 was sprake van een sterke daling van de opbrengstprijzen en de inkomens waren dan ook slecht.

Het areaal glastuinbouw en champignonteelt was in 2002 nagenoeg gelijk aan 2001. In de traditionele glastuinbouwgebieden neemt het areaal af. Het aantal bedrijven blijft dalen, de oppervlakte per bedrijf stijgen. Verwacht wordt dat in de glastuinbouw mechanisering en robotisering van de meest tijdrovende werkzaamheden zal toenemen.

Tabel 2

Inkomens en besparingen (1.000 euro) van land- en tuinbouwbedrijven, 1996-2002

	Gezinsinkomens uit bedrijf per ondernemer			Besparingen per bedrijf		
	1996-2000	2001	2002 (r)	1996-2000	2001	2002 (r)
Glasgroentebedrijven	64	19	29	33	-37	-18
Snijbloemenbedrijven	47	48	64	16	5	25
Potplantenbedrijven	53	43	63	24	5	31
Champignonkwekerijen	37	40	8	8	1	-37
Opengrondsgroentebedrijven	32	37	32-42	6	8	0-10
Fruitteeltbedrijven	16	38	30-40	-3	12	4-14
Bloembollenbedrijven	57	60	35-45	37	45	20-30
Boomkwekerijen	45	46	39-47	17	19	11-19
Akkerbouwbedrijven ^{a)}	23	31	5	0	13	-21
Veenkoloniën ^{b)}	30	26	18	4	2	-9
Melkveebedrijven	22	24	19	7	10	1
Fokvarkensbedrijven	22	21	-11	3	3	-40
Vleesvarkensbedrijven	9	9	-21	-6	-6	-36
Gesloten varkensbedrijven	27	25	-18	11	10	-58
Leghennenbedrijven	41	39	43	23	20	20
Vleeskuikenbedrijven	14	37	-35	-6	28	-65

a) Alle bedrijven tussen 16 en 800 nge;

b) Grotere akkerbouwbedrijven tussen 40 en 800 nge.

Bron: Informatienet.

Opengrondstuinbouw

De productiewaarde van alle sectoren in de opengrondstuinbouw is in 2002 gedaald, met uitzondering van de boomteelt. Tussen de sectoren zijn er grote verschillen in prijsontwikkeling; zo vielen de prijzen van wintergroenten en bloembollen tegen en trokken de fruitprijzen aan. In de bloembollensector, waar Nederland ongeveer 80% van de wereldmarkt in handen heeft, speelde de teruggang van de export met 7% een belangrijke rol. De bedrijfsresultaten vertonen een zelfde wisselend karakter: verslechterd in de opengrondsgroenteteelt en bloembollenteelt, goed in de fruitteelt, een lichte teruggang in de boomteelt (tabel 2). Het areaal groenten en boomkwekerijgewassen nam toe in 2002, het areaal fruit is verder gedaald. In vijf jaar is de oppervlakte fruit met meer dan 20% verminderd. De biologische opengrondstuinbouw blijft bescheiden van omvang.

Vanwege knelpunten op de arbeidsmarkt werden in 2002 veel seizoenwerkers uit andere EU-landen en van buiten de EU - met name Polen - ingeschakeld in de opengrondstuinbouw, tot tevredenheid van alle partijen.

Akkerbouw

Ondanks het iets kleinere areaal is het productievolume van de meeste akkerbouwproducten in 2002 met enkele procenten toegenomen, met pootaardappelen als belangrijke uitzondering. Vanwege de daling van de opbrengstprijzen over de hele linie en de stijgende productiekosten zijn de resultaten van de akkerbouwbedrijven aanmerkelijk slechter dan vorig jaar. Het gemiddelde gezinsinkomen van alle akkerbouwbedrijven wordt geraamd op slechts enkele duizenden euro's, het laagste peil in 20 jaar (tabel 2). In de Veenkoloniën werden iets minder slechte resultaten behaald, dankzij de stabiele prijzen van de zetmeelaardappelen. Het aantal gespecialiseerde akkerbouwbedrijven daalde in 2002 met ongeveer 2%. Verwacht wordt dat de Nederlandse pootaardappelteelt een sterke positie kan blijven innemen, maar dat de teelt van consumptieaardappelen meer concurrentie zal krijgen.

Het aandeel van de biologische akkerbouw is gering: ongeveer 2% van het areaal. De bedrijfsresultaten van deze bedrijven zijn, met een gemiddeld gezinsinkomen van ruim 40.000 euro in 2001/02, veel beter dan die in de gangbare akkerbouw.

Grondgebonden veehouderij

De prijsontwikkeling in de grondgebonden veehouderij wordt sterk beïnvloed door de ontwikkelingen op de EU-markten. Lage internationale zuivelprijzen werkten door in de Nederlandse melkprijs die in 2002 met 4% terugliep. De rundvleesprijzen herstelden zich enigszins en de prijzen van schapenvlees lagen zelfs 10% boven het peil van 2001.

In de melkveehouderij was sprake van een aanzienlijke daling van het gezinsinkomen uit bedrijf, zodat de besparingen maar nauwelijks positief bleven (tabel 2). De vleesstierenhouders en de schapenhouders zagen hun resultaten duidelijk verbeteren. Verwacht wordt dat de inkomens van de melkveehouders sterk onder druk zullen komen wanneer de hervormingsvoorstellen van de Europese Commissie gerealiseerd zouden worden.

Ongeveer 3% van de Nederlandse melk wordt geproduceerd op biologische bedrijven. Dat is meer dan in de meeste andere sectoren, maar de groei van de biologische melkveehouderij lijkt af te vlakken. De resultaten van deze bedrijven zijn aanzienlijk beter dan die van gangbare melkveebedrijven, dankzij de hogere prijzen.

Sinds de invoering van de melkquotering in 1984 is het aantal melkkoeien gedaald van 2,5 tot 1,5 mln. Het aantal gespecialiseerde melkveebedrijven neemt de laatste jaren vrij sterk af. Daarentegen vertoont het aantal geitenbedrijven, dat inmiddels bijna 300 bedraagt, een relatief sterke groei. Een groot deel van de geitenhouderij is op biologische leest geschoeid.

Intensieve veehouderij

Vooraf door een groei van de productie in andere landen gingen de prijzen van zowel varkens- als pluimveevlees in Nederland in 2002 met 10 tot 15% omlaag. De prijzen van eieren en kalfsvlees bleven redelijk stabiel.

Door de prijsdalingen stonden de resultaten in de intensieve veehouderij in het algemeen sterk onder druk. De varkensbedrijven en de vleeskuikenbedrijven hadden gemiddeld genomen zelfs negatieve gezinsinkomens uit bedrijf (tabel 2). Op de legpluimveebedrijven bleven de inkomens goed op peil. In de kalvermesterij daalde het gemiddelde gezinsinkomen uit bedrijf van 20.000 euro per ondernemer in 2001 tot volgens de raming 17.000 euro in 2002. Dat was onvoldoende om positieve besparingen te kunnen realiseren.

Sinds het midden van de jaren tachtig is het aantal varkensbedrijven ongeveer gehalveerd. Vooral de laatste jaren verloopt de daling snel onder invloed van het mestbeleid en daarmee samenhangende opkoopregelingen. Daardoor krimpt ook het aantal varkens, dat in 2002 weer terug was op het peil van rond 1980. De Nederlandse varkensbedrijven behoren dooreengenomen tot de grootste in de EU, maar qua inkomen bevinden ze zich in de middenmoot.

Economische en politieke ontwikkelingen

Kernpunten:

- herstel wereldeconomie blijft achter bij verwachtingen
- malaise op de beurzen in OESO-landen
- sterke groei in Midden- en Oost-Europa; crisis in Latijns-Amerika
- euro wint aan waarde ten opzichte van dollar en yen
- stakingen in Venezuela en oorlog in Irak leiden tot hoge olieprijs
- geringe economische groei EU-landen bedreiging Stabiliteitspact eurozone
- toetredingsonderhandelingen met kandidaat-lidstaten afgesloten
- beperkt akkoord over de toekomstige financiering van de EU
- Nederlandse economie komt vrijwel tot stilstand
- pluimveehouderij getroffen door uitbraak vogelpest

1.1 Wereld

1.1.1 Economie

In 2002 bleef het economisch herstel na de laagconjunctuur van 2001 achter bij de verwachtingen. De economische groei kwam uit op 1,4% in de OESO-landen en 2,8% in ontwikkelingslanden (zie tabel 1.1). De wereldhandel herstelde enigszins en in het algemeen was de inflatiedruk zwak. De verwachtingen voor 2003 zijn neerwaarts bijgesteld onder invloed van de onzekere situatie op de internationale financiële markten en een gebrek aan consumentenvertrouwen. De vraag is of in de huidige omstandigheden – onder meer na een kortstondig militair conflict in Irak – de wereldeconomie toe is aan onmiddellijk, stevig herstel. Het IMF (2003) acht de kansen op herstel groter dan de terugkeer naar de bijna-recessie van 2001.

Malaise op de beurzen in OESO-landen

Gesteund door een historisch lage rente en belastingmaatregelen van de regering-Bush vertoonde de industriële productie in de VS een fors herstel in de eerste helft van het afgelopen jaar. De landen in de eurozone volgden met een kwartaal vertraging de conjunctuur in de VS. Geopolitieke onrust in het Midden-Oosten en bezorgdheid over boekhoudpraktijken bij enkele grote bedrijven (waaronder Ahold en energiegigant Enron) deden het vertrouwen echter slinken. Wereldwijd moesten beursgenoteerde bedrijven hun winstverwachtingen bijstellen, met forse koersval tot gevolg. In de tweede helft van het jaar vertoonde de Europese economie een terugval. Verslechtering van de overheidsfinanciën leidde daarbij tot toenemende druk op het Stabiliteits- en Groeipact. Enigszins onverwacht kwam in Japan de derde recessie in tien jaar tijd tot stilstand, met uitzicht op beperkte economische groei dit jaar.

Tabel 1.1

Economische groei ^{a)} naar regio, 2000-2004

Gebied	2000	2001 (v)	2002 (r)	2003 (p)	2004 (p)
Wereld	3,8	1,1	1,7	2,5	3,1
Rijke landen	3,5	0,7	1,5	2,1	2,7
OESO-landen	3,4	0,8	1,4	2,1	2,6
Niet-OESO-landen	6,8	-0,7	2,3	3,7	5,3
Arme landen	5,2	2,9	2,8	3,9	4,7
Oost-Azië en Pacific	7,0	5,5	6,3	6,1	6,4
Europa en Centraal-Azië	6,6	2,3	3,6	3,4	3,6
Latijns-Amerika en het Caribisch gebied	3,7	0,4	-1,1	1,8	3,7
Midden-Oosten en Noord-Afrika	4,2	3,2	2,5	3,5	3,7
Zuid-Azië	4,8	4,4	4,6	5,4	5,8
Sub-Sahara Afrika	3,2	2,9	2,5	3,2	3,8

a) Reële groei in % per jaar; b) Voor alle tabellen geldt:

v= voorlopig, r= raming, p= prognose.

Bron: Wereldbank, Global Economic Prospects 2003.

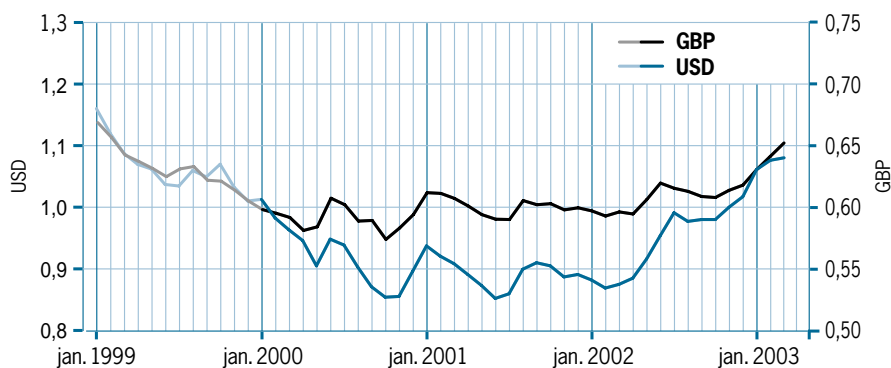
Opkomende markten groeien door; crisis in Latijns-Amerika

De regio Midden- en Oost-Europa kende een relatief sterke groei, onder aanvoering van Rusland en Oekraïne. In Turkije heeft een politieke machtswisseling nog niet de gewenste stabiliteit gebracht. Opkomende Aziatische landen zoals China en India realiseerden ruim 5% economische groei; Zuid-Korea bereikte daardoor de status van hoog-inkomensland (Wereldbank, 2002). Een ongekend diepe crisis in Argentinië zorgde voor een krimp van de economie in Latijns-Amerika en een sterke depreciatie van een aantal munteenheden. Noodkredieten van het IMF, ook voor Brazilië en Venezuela, dempten enigszins de gevolgen van de Argentijnse crisis. Het Afrikaanse continent profiteerde van stijgende prijzen voor primaire producten en een zwakke dollar. Droogte en onrust leidden tot voedseltekorten in zuidelijk Afrika.

Euro apprecieert fors ten opzichte van dollar en yen

De euro won in het afgelopen jaar fors aan waarde ten opzichte van de dollar, voornamelijk door de zwakte van de Amerikaanse munt (ECB, 2003). Sinds voorjaar 2002 heeft de euro zich nagenoeg ononderbroken hersteld van een koers van rond de 85 dollarcent naar niveaus rond 1,08 dollar in februari 2003 (zie figuur 1.1). De dollar blijft zwak door olopende tekorten op de handelsbalans en de begroting van de regering-Bush. De euro won voor het derde opeenvolgende jaar aan waarde ten opzichte van de Japanse yen bij een gemiddelde eurokoers van 118 yen. Een grote belemmering voor investeerders in de Japanse economie is het feit dat de prijzen nog altijd dalen. De euro apprecieerde – ook voor het derde jaar op rij – licht ten opzichte van het Britse pond tot een gemiddelde eurokoers van 0,63 pond.

Figuur 1.1 Euro ten opzichte van Amerikaanse dollar (USD) en Britse pond (GBP), maandkoersen, 1999-2003

Bron: Eurostat/ECB.

Hoge olieprijs door Irak-crisis en stakingen in Venezuela

De olieprijs steeg in de loop van afgelopen jaar tot rond de 30 dollar per vat (Brent-olie). Een eerste aanleiding voor een hoge prijs vormde de kans op een gewapende strijd in Irak. De tweede aanleiding was gelegen in politieke onrust in Venezuela, waar massale stakingen gedurende maanden de Venezolaanse export van olie verhinderden. Inmiddels is de export hervat en is 'Irak' de bepalende factor voor de olieprijs. De prijs ligt maart 2003 5 dollar boven het niveau van een jaar geleden. Berekeningen van OESO en IMF schatten dat een dergelijke prijsstijging de Europese economie met ongeveer 0,4 % afremt.

1.1.2 Internationaal overleg

Deze paragraaf beschrijft een aantal ontwikkelingen rondom relevante thema's voor internationaal overleg. Tevens is op bladzijde 6 en 7 de agenda weergegeven van de internationale landbouwpolitiek voor de komende jaren.

Duurzame ontwikkeling

Duurzame ontwikkeling stond jarenlang niet hoog op de agenda in vele landen. Zeker in dat licht bezien is de World Summit on Sustainable Development in Johannesburg najaar 2002 succesvol verlopen. Er zijn duidelijke doelen gesteld op het gebied van water, energie, gezondheid, landbouw en biodiversiteit. Daarnaast is gezocht naar de medewerking van het bedrijfsleven in projecten en initiatieven die bijdragen aan het bereiken van doelstellingen op het gebied van armoedebestrijding en een duurzaam milieu. Verschillende NGO's vonden de uitkomsten van Johannesburg niet ver genoeg gaan. Ze wijzen met name op de noodzaak van het gebruik van niet-vervuilende energiebronnen, zoals zonne- en windenergie. Hiervoor zijn geen duidelijke (kwantitatieve) doelen gesteld, zodat men gemiste kansen ziet voor een onomkeerbare groei in het gebruik van deze herwinbare energie. <www.johannesburgsummit.org>

Armoede

De doelstelling om tussen 1990 en 2015 het aantal mensen in de wereld dat zeer arm is en honger lijdt te halveren, kan volgens de Wereldbank nog steeds bereikt worden, de VN is minder optimistisch. De groei van het inkomen per hoofd dient dan wel gemiddeld een hoogte te bereiken van 3,6% per jaar, een verdubbeling van de groei in het afgelopen decennium. Hogere groeicijfers, zoals die voorkomen in Oost-Azië en de Midden- en Oost-Europese landen, zijn dus noodzakelijk. In Latijns-Amerika, het Caribisch gebied en vele Afrikaanse landen blijft de afname van de armoede achter bij de doelstelling. Daarnaast geldt voor meerdere landen waar de armoede in z'n totaliteit is gedaald, dat het aantal allerarmsten is toegenomen. <www.undp.org/mdg> en <www.developmentgoals.org>

Klimaatverandering

Het Kyoto-Protocol ter vermindering van het broeikaseffect in de periode 2008-2012 kan mogelijk binnen afzienbare tijd officieel van kracht worden. Met Canada's ratificatie van het Protocol hebben inmiddels 100 landen, waaronder Japan en de EU, zich verbonden aan deze overeenkomst. Daarmee is ruimschoots voldaan aan de voorwaarde dat 55 regeringen het Protocol ratificeren. De tweede voorwaarde is dat de aangesloten ontwikkelde landen tenminste 55% van de CO₂-emissie in 1990 vertegenwoordigen. De VS, verantwoordelijk voor de meeste uitstoot, heeft aangegeven het Protocol niet te zullen bekrachtigen. Van Rusland wordt verwacht dat het zich binnen een aantal maanden wel zal aansluiten. Dan wordt ook zonder de VS aan de voorwaarden voldaan en kan het Protocol van kracht worden. Op de 8e Conferentie van Partijen in New Delhi werd het Clean Development Mechanism (CDM) operationeel. Het CDM stuurt de implementatie van emissievriendelijke investeringen door OESO-landen in ontwikkelingslanden. <www.unfccc.int>

Biodiversiteit

Hoofddoelstelling van de Conventie voor Biologische Diversiteit (CBD) is het behoud van de (huidige) verscheidenheid van levende organismen in de wereld. Een van de initiatieven na de Haagse Conventie in 2002 is een analyse in hoeverre de bestaande richtlijnen voor zee- en kustbeheer aansluiten bij de doelstellingen van de CBD op het gebied van instandhouding en duurzaam gebruik van de mariene en kustbiodiversiteit. De bevindingen zullen gepresenteerd worden op de Conventie in 2004. <www.biodiv.org> en <www.netcoast.nl/contact/contact.htm>

Internationale handel

Binnen de Wereldhandelsorganisatie (WTO) vindt sinds november 2001 overleg plaats over verdergaande liberalisering van de wereldhandel. Deze ronde van onderhandelingen staat officieel te boek als de Doha Development Agenda. Een belangrijke doelstelling is om handelsbeperkingen voor ontwikkelingslanden weg te nemen. Drie overeenkomsten worden herzien: de General Agreement on Tariffs and Trade (GATT), de General Agreement on Trade in Services (GATS) en de Trade Related Aspects of Intellectual Property Rights (TRIPS). De onderhandelingen verlopen moeizaam.

In de dossiers medicijnen, special and differential treatment (betreft uitzonderingsposities voor ontwikkelingslanden), diensten en landbouw is vertraging opgelopen (zie ook paragraaf 2.4.) Het is de vraag of de Doha-ronde, zoals beoogd, kan worden afgesloten in januari 2005.

Op dit moment (lente 2003) telt de WTO 145 leden. Na het lidmaatschap van China in december 2001 maakt intussen een ander (belangrijk) groot land zich gereed voor toetreding tot de WTO: Rusland. Volgens de OESO (2002) hanteert Rusland echter nog vele (steun)maatregelen die niet WTO-conform zijn en de internationale handel belemmeren. Alvorens lid te kunnen worden zal Rusland zich moeten conformeren aan de WTO-afspraken. Het is onduidelijk op welke termijn dit land WTO-lid zal kunnen zijn. <www.wto.org>

1.2 Europese Unie

1.2.1 Economische ontwikkelingen in de EU

In het begin van de huidige laagconjunctuur hield de Europese economie redelijk stand, momenteel is er nauwelijks groei. Het economisch bureau van de OESO heeft de groeiverwachtingen van december 2002 (zie tabel 1.2, bladzijde 8) voorjaar 2003 neerwaarts bijgesteld. Volgens deze groeiprognozes resteert voor 2003 voor Duitsland, Frankrijk en het Verenigd Koninkrijk respectievelijk een half, anderhalf en twee procent groei (OESO, 2003). In Duitsland volgt herstel van de bestedingen pas in 2004. Nederland behoort samen met België, Oostenrijk en Portugal tot de groep van landen waar de economie sterk vertraagt. Griekenland, Ierland en Spanje vertonen betere resultaten. Volgens het IMF (2002) moet een begin van herstel voornamelijk komen van consumentenbestedingen, maar die staan op gespannen voet met de snel stijgende werkloosheid in sommige lidstaten.

Inflatie overstijgt ECB-limiet

De inflatie in de eurozone was in 2002 aan de hoge kant. Deze kwam uit boven de richtlijn van 2% die de Europese Centrale Bank heeft gesteld, mede doordat in bepaalde sectoren de productiviteit achterbleef bij de loonontwikkeling. Duurdere olie droeg eveneens bij aan een stijging van de consumentenprijzen. Een sterke euro verhindert dat de inflatie snel oploopt wanneer productie en investeringen weer op gang komen. De Europese Centrale Bank hield lang vast aan de rentetarieven ondanks de kwakkelende economie. Pas aan het eind van het afgelopen jaar voerde de ECB een renteverlaging door van 0,50%. In maart 2003 volgde een verdere verlaging met 0,25%.

Roep om flexibiliteit in het Stabiliteitspact

De landen in de eurozone hebben zich verbonden aan het Stabiliteits- en Groeipact, dat onder meer het jaarlijkse financieringstekort begrenst op 3% van het bruto nationaal product. In Duitsland, Portugal en Frankrijk liepen de overheidsbestedingen echter fors op, waarop de Europese Commissie reageerde met een zogenaamde 'buitensporigtekortprocedure'. Volgens het Pact zouden de landen in de eurozone in 2004 hun begroting op orde moeten hebben. Afgelopen jaar is die termijn verschoven naar 2006.

Agenda van de internationale landbouwpolitiek

Jaar	Orgaan	Agenda
2003		
Januari	EU	Presentatie uitgewerkte voorstellen Mid Term Review door de Europese Commissie, in vervolg op de eerste voorstellen uit juli 2002.
Maart	Cyprus	Er is definitief geen oplossing gevonden voor de kwestie-Cyprus.
	Malta	Eerste volksreferendum over lidmaatschap EU. Opkomst 91%; 54% vóór toetreding tot de EU.
	WWF	Start Derde Wereld Water Forum (WWF) in Kyoto. De komende 25 jaar dienen de uitgaven voor waterbeheer minimaal te verdubbelen i.v.m. de wereldwijde watercrisis. Deze crisis treft met name de arme landen.
	Slovenië	De Slovenen kiezen in een dubbelreferendum voor zowel toetreding tot de NAVO (66% vóór), als tot de EU (89% vóór).
April	WTO	Einddatum voor het bepalen van onderhandelingsposities ('modalities') voor een handelsakkoord over de landbouw onder de Doha-Ronde en begin van de onderhandelingen.
	Hongarije	Volksreferendum over lidmaatschap EU. Ondanks een lage opkomst (46%) genoeg stemmen voor (84%) toetreding.
	Griekenland	Ondertekening van de 'Accession Treaty' door de huidige lidstaten en 10 kandidaat-lidstaten in Athene.
Mei	Litouwen / Slowakije	Volksreferenda over lidmaatschap EU.
Juni	Polen / Tsjechië	Volksreferenda over lidmaatschap EU.
September	Estland / Letland	Volksreferenda over lidmaatschap EU.
	WTO	5e ministeriële conferentie in Cancun, Mexico.
2004		
Mei	EU	Voorgenomen uitbreiding van de Unie met 10 landen waarbij de 'Accession Treaty' van kracht wordt.
Juni	EU	Verkiezingen voor het Europese Parlement.
Juli	EU	Nederlands voorzitterschap van de Europese Raad tot eind 2004.
December	WTO	Einddatum van de 'peace clause' van het landbouwakkoord van de Uruguay Ronde.
	WTO	Einde voor ontwikkelingslanden van de tienjarige implementatieperiode van het landbouwakkoord van de Uruguay Ronde.
2005		
Januari	WTO	Einddatum onderhandelingen over wereldhandel onder de Doha-ronde.
	WTO	Afloop van het Multivezelakkoord, van groot belang voor de katoen- en textielhandel.

Jaar	Orgaan	Agenda
	EU	Installatie van een nieuwe Europese Commissie.
	FTAA	Voorgenomen jaar van beëindiging van de onderhandelingen over een vrijhandelsassociatie tussen alle landen van Noord- en Zuid-Amerika, exclusief Cuba: Free Trade Area of the Americas, waarin opgaan de bestaande handelszones NAFTA (bestaande uit VS, Canada en Mexico), de zone van Andeslanden (Bolivia, Colombia, Ecuador, Peru en Venezuela) en MERCOSUR+1 (Brazilië, Uruguay, Paraguay, Argentinië plus Chili).
2006	EU	Laatste jaar van de Financiële Perspectieven 2000-2006.
2007	EU	Startdatum van een nieuw meerjarencader voor uitgaven per beleidsthema (maximum-bedragen voor 2007-2012).
	EU	Voorgenomen datum van toetreding tot de Unie van Bulgarije en Roemenië
2008	EU	Implementatie van welzijnsstandaarden in de pluimveesector: afschaffing van de legbatterij.
	UNFCCC	Voorgenomen begindatum voor handel in emissierechten van broeikasgassen.
	NAFTA	Voorgenomen datum voor afronding van de vrijhandelszone VS-Mexico binnen NAFTA.
2009	EU	Voorgenomen begindatum voor volledig tariefvrije invoer uit de minst ontwikkelde landen, ook voor suiker, rijst en bananen.
2010	EU-MED	Voorgenomen datum voor het vervolg van het MEDA-II programma. Dit is de start van het Mediterrane vrijhandelsgebied, een door verregaande associatieverdragen aan de EU-markt verbonden gebied bestaande uit Egypte, Algerije, Libanon, Tunesië, Marokko, Israël, Syrië en de Palestijnse gebieden.
2012	UNFCCC	Einddatum volgens Kyoto-protocol voor het verminderen van emissies tot 6% onder het niveau van 1990.
2015	FAO	Afloop van de 20-jarige periode om het aantal ondervoede mensen op de wereld te halveren tot 400 miljoen, zoals afgesproken op de Wereldvoedseltop in 1996.

Tabel 1.2

Prognose van economische groei, inflatie en werkloosheid in de EU, 2002-2004

	Economische groei ^{a)}			Inflatie ^{b)}			Werkloosheid ^{c)}		
	2002	2003	2004	2002	2003	2004	2002	2003	2004
België	0,7	2,1	2,8	1,6	1,3	0,5	6,9	6,9	6,8
Denemarken	1,5	2,0	2,5	2,4	2,0	1,5	4,3	4,2	4,1
Duitsland	0,4	1,5	2,5	1,3	0,8	0,5	7,8	8,1	7,7
Finland	1,6	3,2	3,8	2,0	1,8	1,3	9,3	9,5	9,4
Frankrijk	1,0	1,9	2,9	1,9	1,3	1,0	9,0	9,4	9,1
Griekenland	3,6	3,9	3,8	3,9	3,0	2,0	10,1	9,8	9,5
Ierland	3,6	3,6	4,4	4,7	4,0	2,3	4,4	5,1	5,3
Italië	0,3	1,5	2,5	2,6	2,0	1,3	9,2	9,2	9,1
Luxemburg	0,8	2,5	4,5	2,1	1,8	1,3	3,0	3,5	3,4
Nederland	0,1	1,6	2,6	3,9	2,5	1,3	2,7	3,5	4,0
Oostenrijk	0,7	1,9	2,6	1,7	1,5	0,8	5,6	5,7	5,3
Portugal	0,4	1,5	2,3	3,7	3,0	1,8	4,7	5,1	5,0
Spanje	1,8	2,5	3,0	3,6	3,5	1,8	11,2	11,2	10,8
Verenigd Koninkrijk	1,5	2,2	2,5	1,3	1,3	1,0	5,2	5,2	4,9
Zweden	1,7	2,5	2,8	2,0	1,5	1,0	4,0	4,1	4,0
EU-15	0,9	1,9	2,7	2,1	1,8	1,0	7,6	7,8	7,5

a) Groei bruto binnenlands product, volumemutaties in % per jaar;

b) Index consumentenprijzen, mutaties in % per jaar;

c) In % van de beroepsbevolking.

Bron: a) en c) OESO (2002a); b) CPB (2003).

Toetredende landen groeien door

Ondanks de wereldwijde economische vertraging hebben de kandidaat-lidstaten groeieresultaten behaald van 2 tot 4%. Polen, de grootste economie van de regio, presteerde echter zwak. Daarentegen lagen in de Baltische staten en in Slowakije de groeicijfers zelfs boven de 4%. Veel van de toegenomen activiteit werd gefinancierd met directe investeringen uit EU-landen. Investeerders gaan daarbij uit van positieve verwachtingen ten aanzien van de economische ontwikkeling. Het IMF waarschuwt voor snel oplopende begrotingstekorten in de regio.

1.2.2 Instituties

Verreweg het meest verstrekkende wapenfeit van de Europese Unie in het jaar 2002 betrof de afsluiting van de toetredingsonderhandelingen met tien kandidaat-lidstaten. Daarbij kwam, in het jaar dat het verdrag inzake de Gemeenschap voor Kolen en Staal uitdooft, de Europese Conventie met de eerste belangwekkende voorstellen voor de toekomstige institutionele structuur van de Unie.

Uitzicht op uitbreiding tot EU-25 in 2004

Na jaren van onderhandelen nam de Europese Raad op de top van Kopenhagen de beslissing om per 1 mei 2004 de Europese Unie open te stellen voor Estland, Letland, Litouwen, Polen, Hongarije, Tsjechië, Slowakije, Slovenië, Cyprus en Malta. In de onderhandelingen met deze landen over het acquis communautaire (dat criteria en voorwaarden formuleert voor lidstaten) moest in het afgelopen jaar nog een aantal noten worden gekraakt op de terreinen van onder andere landbouw en financiën. Een belangrijk obstakel voor uitbreiding verdween met de positieve uitkomst van een tweede referendum in Ierland over het verdrag van Nice. Het voornemen om Bulgarije en Roemenië in 2007 in de Unie te betrekken kreeg gestalte in de vorm van verdere financiële ondersteuning van de hervormingen in deze landen.

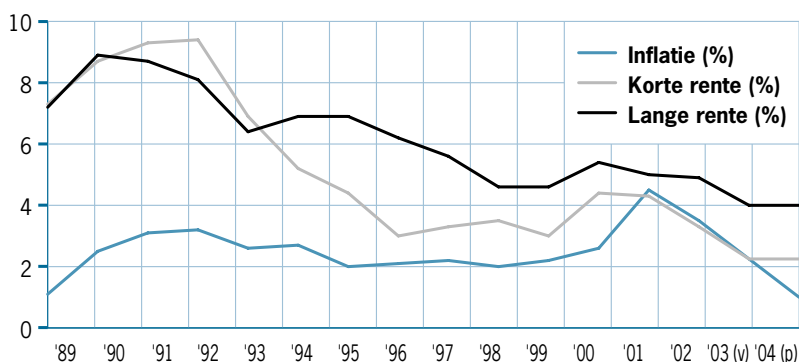
Het afgelopen jaar heeft geen structurele oplossing gebracht voor de kwesties rondom het verdeelde Cyprus en de toetreding van Turkije. Tegen de sterke voorkeur van de Europese regeringsleiders in, zal hoogstwaarschijnlijk enkel het Griekse deel van het eiland in 2004 tot de Unie gaan behoren. Het Turkse deel van Cyprus houdt aanspraak op toetreding. De Europese Raad heeft aan Turkije, kandidaat-lid sinds 1999, toegezegd dat het eind 2004 definitief uitzicht krijgt op toetreding, als het land dan voldoet aan de criteria voor lidmaatschap.

Akkoord over financiering van de EU-25

Ten grondslag aan de mijlpaal in Kopenhagen ligt een inderhaast gesloten akkoord over de financiering van de Unie in de toekomst. De Unie zal in de eerste jaren na 2004 ruim 40,8 miljard euro besteden aan de uitbreiding. In een aantal landen, waaronder Nederland, gingen stemmen op om de uitbreiding te verbinden aan herziening van het landbouwbeleid. Aan de vooravond van de top kwamen Frankrijk en Duitsland echter tot overeenstemming om tot 2012 de jaarlijkse groei van de uitgaven in het kader van het markt- en prijsbeleid te beperken tot 1%. De structuurgelden en de fondsen voor plattelandsontwikkeling vallen buiten die afspraak. Nederland gaat in de toekomst netto meer afdragen aan Brussel.

Conventie bereidt hervorming van Europese instituties voor

In 2002 was de Conventie voor de toekomst van Europa actief in het inventariseren en analyseren van problemen die zullen volgen uit de ontwikkeling van de Unie in de komende decennia. Voorzitter Giscard d'Estaing heeft inmiddels de eerste voorstellen gepresenteerd voor een Europese grondwet. Deze gaan in op zaken voor gemeenschappelijk beleid, waaronder buitenlandse en landbouwpolitiek, en op de instituties van de Unie. Waarschijnlijk zal de Commissie een deel van haar huidige politieke macht moeten overdragen aan de Europese Raad (Ministerie van Buitenlandse Zaken, 2003). Een heikele kwestie betreft het voorzitterschap van de Raad. Terwijl grote landen als Frankrijk en Duitsland zich opstellen achter een vaste voorzitter, vrezen kleine landen bij afschaffing van het roulerende voorzitterschap een verlies aan invloed. < <http://european-convention.eu.int> >

Figuur 1.2 Rente en inflatie in Nederland, 1989-2004

Bron: CPB (2003).

1.3 Nederland

1.3.1 Economische ontwikkelingen

De economie in Nederland groeide in 2002 met 0,3 % (CBS, 2003a). In vrijwel alle sectoren van de economie liep de productie licht terug, met uitzondering van de publieke sector. Zowel de invoer als de uitvoer daalden. De werkloosheid steeg tot 4,3 % van de beroepsbevolking. De inflatie kwam uit op 3,3% (figuur 1.2). Inmiddels duurt de periode van afkoeling van de Nederlandse economie al ruim twee jaar. Naar verwachting zal het dieptepunt in de conjunctuercyclus niet voor het eind van 2003 worden gepasseerd. Zelfs een krimp van de economie is mogelijk (CPB, 2003).

Uitvoer daalt bij een lichte groei van de wereldhandel

De uitvoer van goederen en diensten daalde afgelopen jaar met 1,3%, al vond een licht herstel plaats in het laatste kwartaal (CBS, 2003a). Een daling van de uitvoer was sinds 1982 niet meer voorgekomen en vond plaats tegen een achtergrond van 3% groei in het wereldhandelsvolume. Bij nadere beschouwing blijkt dat vooral de wederuitvoer is teruggelopen, terwijl de export van in Nederland geproduceerde goederen op niveau bleef. De daling in wederuitvoer verklaart tevens een belangrijk deel van het teruglopen van de importen met ruim 2% (tabel 1.3).

Tabel 1.3

Kengetallen van de Nederlandse economie, 1999-2004

	1999	2000	2001	2002 (v)	2003 (p)	2004 (p)
Niveaus						
Saldo lopende rekening (in % BBP)	4,1	5,1	5,3	5,4	5,8	5,8
Werkloze beroepsbevolking (1.000 personen) ^{a)}	292	270	251	302	415	490
Totale werkgelegenheid (1.000 arbeidsjaren) ^{a)}	6.309	6.426	6.542	6.569	6.613	6.508
Financieringssaldo Rijk (in % BBP)	-1,9	-0,5	-0,5	-1,4	-2,2	-2,4
Arbeidsinkomensquote bedrijfsleven (%)	81,9	82,1	83,9	85,3	85,8	84,5
Volumes (mutaties in % per jaar)						
Bruto binnenlands product	3,7	3,3	1,3	0,3	0,8	1,8
Particuliere consumptie	4,5	3,6	1,2	1,0	0,8	1,8
Bedrijfsinvesteringen (exclusief woningen)	9,9	4,0	-2,1	-5,0	-3,0	0,3
Goederenuitvoer (exclusief energie)	5,5	12,3	0,9	-2,0	2,5	5,8
Goedereninvoer	5,9	10,3	1,4	-2,3	3,0	5,8
Prijzen (mutaties in % per jaar)						
Loonsom per werknemer marktsector	3,0	4,9	5,1	5,0	4,0	2,5
Consumentenprijsindex	2,2	2,6	4,5	3,5	2,5	1,0
Goederenuitvoer	-2,0	5,5	1,4	-1,2	-2,2	-0,3
Goedereninvoer	0,4	9,4	0,2	-1,6	-0,8	-1,0
a) Jaargemiddelden.						

Bron: CPB (2003).

Lonen houden gezinsconsumptie op peil

Vorig jaar is de consumptie van huishoudens slechts licht gegroeid, terwijl een jaar geleden een forse toename werd verwacht. Dalende beurskoersen en onzekerheid op de huizenmarkt hebben hun matigende werking op de consumptie niet gemist. De consumptie bleef evenwel op peil doordat de lonen stegen en de inflatie meeviel ten opzichte van 2001. De consumptie van voedings- en genotmiddelen steeg met 1%. Bij een economische stilstand spelen kleine veranderingen door in de consumptiecijfers. 'Groeï' komt dan bijvoorbeeld doordat een bepaalde maand een werkdag meer tellt ten opzichte van het jaar daarvoor.

Overheidsbestedingen vangen bestedingsuitval bij bedrijven op

In diverse sectoren stond de winstgevendheid van bedrijven onder druk en daalde de bezettingsgraad. Bedrijven investeerden daarop fors minder in voorraden en stelden veel investeringsbeslissingen uit. Bestedingen van de overheid op de terreinen zorg, onderwijs en veiligheid droegen in hoge mate bij aan de instandhouding van het productiepeil. De consumptieve bestedingen van de overheid stegen met ruim 3% (CBS, 2003a). Daarnaast zorgden geplande investeringen in publieke werken als de Betuwelijn en de HSL voor aanzienlijke activiteit in de bouwsector. Forse bezuinigingen in de komende jaren – oplopend tot 14 miljard euro in de komende vier jaar – ontnemen de regering de mogelijkheid om het ruimhartige beleid voort te zetten.

Werkloosheid neemt toe; enige ontspanning op de arbeidsmarkt

Het uitblijven van economisch herstel heeft voor wat ontspanning gezorgd op de arbeidsmarkt, maar ook voor een stijging van de werkloosheid. In het afgelopen jaar is in de marktsector de werkgelegenheid licht gedaald. Was het een jaar geleden nog de strategie van veel bedrijven om personeel in dienst te houden bij een lage bezetting, in de loop van het jaar zijn veel posities daadwerkelijk vervallen.

In de publieke sector bleef de arbeidsvraag sterk, maar vacatures bleken niet altijd gemakkelijk te vullen. Daardoor liep de werkloosheid over de periode van een jaar op van 3,4 tot 4,3% (CBS, 2003b). Het aantal werkzame vrouwen is in het afgelopen jaar verder gestegen.

Loonmatiging

De Nederlandse concurrentiepositie lijdt onder dure arbeid en een gebrek aan innovatie en loonmatiging, zo melden OESO (2002a) en CPB (2003). Arbeid was in 2002 duur en betrekkelijk weinig productief. In november spraken werkgevers en werknemers af dat in 2003 de lonen ten hoogste met 2,5% mogen stijgen. Uitvoering van het akkoord zal betekenen dat dit jaar in veel huishoudens de koopkracht terug zal lopen, door inflatie en doordat de premies voor sociale en pensioenvoorzieningen stijgen.

1.3.2 Politiek en samenleving

Het politieke landschap veranderde na de verkiezingen in mei 2002 aanzienlijk. Het nieuwe Kabinet (CDA, VVD, LPF) was echter geen lang leven beschoren en struikelde reeds na vier maanden. Nieuwe verkiezingen begin dit jaar herstelden deels de oude politieke verhoudingen. Langdurige formatie-besprekingen tussen CDA en PvdA strandden uiteindelijk op 'gebrek aan chemie'. Op moment van schrijven is het vrijwel zeker dat een nieuw kabinet van CDA/VVD/D'66 op korte termijn kan aantreden. De politieke verwikkelingen hebben ertoe geleid dat op veel beleidsterreinen pas op de plaats is gemaakt.

Uitbraak vogelpest

Begin maart 2003 werd de landbouw opgeschrikt door een uitbraak van vogelpest, een zeer besmettelijke veeziekte. De eerste uitbraak deed zich voor in de Gelderse vallei, een streek waar zich ongeveer 10% van de totale Nederlandse pluimveestapel bevindt. Begin april stak het virus ook de kop op in Limburg en Noord-Brabant. Als ook de pluimveebedrijven in deze provincies op grote schaal worden besmet door de ziekte, is ongeveer de helft van de pluimveestapel betrokken bij de uitbraak. Medio mei 2003 lijkt het erop dat dit scenario niet bewaarheid zal worden (zie ook paragraaf 12.3.2). Voor de bestrijding van de ziekte is het klassieke scenario gevolgd van ruimen, het creëren van pluimveevrije zones en het instellen van vervoersverboden. De maatschappelijke weerstand tegen deze aanpak lijkt minder groot dan bij de uitbraak van varkenspest in 1997 en mond- en klauwzeer in 2001. Eerste schattingen over de totale kosten van bestrijding van de uitbraak en het schadeloos stellen van producenten gaan richting de 194 mln. Vermoedelijk zal deze uitbraak nieuwe voeding geven aan de discussie over de toekomst van de (intensieve) veehouderij in Nederland.

Concept-richtlijn bestrijding mond en klauwzeer in discussie

De aanpak van mond- en klauwzeer (2001) leidde tot een roep om aanpassingen in het non-vaccinatiebeleid, een discussie die mede door Nederland is geïnitieerd. In december 2002 heeft de Europese Commissie een voorstel gepresenteerd voor een nieuwe MKZ-bestrijdingsrichtlijn. De voorgestelde aanpak van MKZ blijft in essentie het ruimen van dieren. Indien nodig kan echter, vooral in gebieden met een hoge veedichtheid, door noodvaccinatie verbreiding van de ziekte worden voorkomen (EC, 2002). Deze benadering strookt niet met de wens van Nederland om vaccinatie een prominentere plaats te geven in de bestrijding, waarbij een lidstaat de keuze heeft tussen vaccineren of ruimen van nog niet besmette dieren (LNV, 2003c). Naar verwachting wordt de richtlijn nog voor de zomer aangenomen.

Volledig ruimen van BSE-bedrijven is verleden tijd

Per 1 maart dit jaar is de optie om bij een BSE-geval op het bedrijf partieel te ruimen reëel geworden. Deze mogelijkheid bestond al sinds juli 2001, in de praktijk koos men echter voor volledige ruiming waarbij de overheid de veestapel opkocht. Het risico voor afzetproblemen van de achterblijvende dieren werd te groot geacht omdat verschillende (derde) landen geen rundvlees en zuivelproducten af wilden nemen van de niet-risicodieren op een BSE-bedrijf. Het apart afzetten van de producten van deze dieren bleek schier onmogelijk. De exportlanden hebben - op één na - echter hun bezwaren ingetrokken tegen invoer van producten van niet-risicodieren. Daarmee vervalt de noodzaak gezonde runderen te ruimen en stopt ook de aankoop door het ministerie van deze niet-risicodieren (LNV, 2003a, 2003b).

Oogstschaderegeling nog niet van start

Voorjaar 2003 is Aquapol opgericht, een Onderlinge Waarborgmaatschappij van LTO Nederland. Boeren en tuinders die zich aansluiten bij Aquapol krijgen een vergoeding voor de gewasschade die het gevolg is van overvloedige regenval. Daarbij geldt een eigen risico. Dit initiatief past in de lijn van de overheid om bepaalde risico's van de agrarische bedrijfsvoering te zien als een bedrijfsrisico, dat in principe is te verzekeren en waartegen de sector zelf maatregelen moet nemen. Daarmee komt ook een definitief einde aan de verschillende ad hoc oogstschaderegelingen die de afgelopen jaren het licht hebben gezien. Aquapol zou eind maart van start gaan; daar de Brusselse goedkeuring van deze steunmaatregel langer op zich laat wachten dan was voorzien, zal de verzekering dit groeiseizoen (2003) niet meer in werking treden. Daar Aquapol ook de vergoedingen gaat uitkeren voor de waterschade die in augustus 2002 is ontstaan in Noord-Nederland, Zeeuws-Vlaanderen en West-Brabant, loopt ook de uitkering hiervan vertraging op (LNV, 2002, 2003d).

Landbouw en voedsel in de wereld

Kernpunten:

- **aantal ondervoeden loopt nauwelijks terug**
- **daling van de agrarische productie per hoofd van de bevolking**
- **beschikbaarheid water veelal beperkende factor voor groei agrarische productie**
- **prijzen dierlijke producten onder druk, voor plantaardige grondstoffen prijsstijging**
- **sterke groei areaal genetisch gemodificeerde gewassen**
- **handel binnen landenregio's neemt in belang toe**
- **overheidssteun voor de landbouw nauwelijks gewijzigd**
- **ontwikkelingslanden en landbouw twistpunten in WTO-onderhandelingen**

2.1 Voedselvraag en -aanbod

2.1.1 Voedselsituatie

Volgens de laatste schattingen van het aantal ondervoede mensen telde de wereld in de periode 1998-2000 840 miljoen mensen - waarvan 799 miljoen in ontwikkelingslanden - die dagelijks minder calorieën binnen krijgen dan gezien hun leeftijd en geslacht noodzakelijk is (FAO, 2002). Verontrustend is dat het aantal ondervoede mensen sinds 1996 – het jaar waarin op de Wereldvoedseltop werd afgesproken het aantal ondervoede mensen in de periode tot 2015 te halveren – slechts met 2,5 miljoen per jaar terugloopt. Bijna het tienvoudige van dit aantal is nodig om het gestelde doel alsnog te halen. India herbergt nog altijd het grootste aantal ondervoede mensen, 233 miljoen.

De regio Sub-Sahara Afrika telt 196 miljoen ondervoeden. Het doel uit 1996 – herbevestigd in de Millenniumverklaring van de Verenigde Naties en tijdens de conferentie in Johannesburg – lijkt uitgaande van het huidige tempo waarin de regio het aantal ondervoeden weet terug te brengen voor Oost-Azië en Latijns-Amerika nog haalbaar, voor Sub-Sahara Afrika is dit geenszins het geval (UN, 2002).

Honger en armoede

De levensverwachting van mensen in gebieden met de grootste voedseltekorten is minder dan de helft van diegenen die in gebieden wonen met een overvloed aan voedsel. Met name kinderen worden het slachtoffer van ondervoeding. Niet zozeer rampen of plotselinge hongersnoden zijn dan de grote boosdoeners, als wel het langdurige effect van chronische ondervoeding wat leidt tot algehele verzwakking en daardoor vatbaarheid voor ziektes.

Het aantal ondervoede mensen is nog groter als naar de zogenaamde 'verborgen honger' wordt gekeken. Hiervan is sprake bij onvoldoende inname van vitaminen en mineralen, vooral als gevolg van een te eenzijdig voedingspatroon. Naar schatting lijden ruim 2 miljard mensen hieraan (FAO, 2002).

Deze vorm van ondervoeding leidt tot achterblijvende groei en ontwikkeling, lichamelijk én geestelijk.

Bestrijding van honger kan in de ogen van de FAO niet los gezien worden van de bestrijding van armoede. Dit komt ook tot uiting in het Anti-Honger Programma van de FAO. Dit programma voorziet niet alleen in maatregelen om de toegang tot voedsel te verbeteren, maar behelst daarnaast investeringen in de ontwikkeling van landbouw en platteland. Met het investeringsprogramma kan de productiviteit van de landbouw vergroot worden en daarmee de inkomens van de (kleine) boeren.

2.1.2 Ontwikkeling van de agrarische productie

Voorlopige cijfers van de FAO laten voor 2002 een kleine stijging van de landbouwproductie in de wereld zien. De toename van de wereldbevolking is echter groter dan die van de productie. Per hoofd van de bevolking daalde de agrarische productie met bijna een vol procent (tabel 2.1). De dalende trend van de agrarische productie in Noord- en Midden-Amerika zette ook in 2002 door. In Azië stabiliseerde de productie per hoofd van de bevolking zich, maar in Afrika daalde deze opnieuw met ruim 2%.

Tabel 2.1

**Agrarische productie per hoofd van de bevolking (1989-1991=100)
naar regio, 1998-2002**

	1998	1999	2000	2001	2002
Azië	122,8	125,5	127,5	127,9	128,0
Afrika	101,9	102,6	100,6	99,1	96,9
West-Europa	100,0	102,4	101,6	98,3	99,0
Oost-Europa	86,0	83,8	79,2	84,0	81,7
Noord- en Midden-Amerika	107,0	108,1	108,4	105,9	103,0
Zuid-Amerika	112,2	117,5	117,5	119,3	121,9
Oceanië	108,8	111,7	109,8	109,4	99,2
Wereld	105,8	107,7	108,1	107,7	107,0

Bron: FAOSTAT.

De wereldgraanproductie daalde in 2002 met ruim 3% (tabel 2.2). Omdat de vraag naar granen nog steeds stijgt zijn de graanvoorraden aan het einde van het seizoen 2002/2003 naar verwachting de laagste sinds het begin van de jaren zeventig. Een van de belangrijkste oorzaken voor het kleinere aanbod is de droogte die de oogst beïnvloedde in drie belangrijke exportgebieden voor tarwe: in Australië, Canada en de Verenigde Staten waren de opbrengsten per hectare aanzienlijk lager dan in andere jaren. Ondanks dit kleinere aanbod stonden met name de tarweprijzen onder druk en daalden de prijzen sinds oktober 2002 fors. Belangrijke oorzaak hiervan is het aanbod op de wereldmarkt vanuit de minder traditionele exportlanden. Eerste schattingen voor de oogst voor 2003 wijzen op een herstel van de productie. In een aantal productiegebieden neemt het areaal toe. In de dit jaar door droogte geteisterde gebieden zal de productie weer op een normaal niveau komen.

Tabel 2.2**Wereldproductie (mln. ton) van enkele akkerbouwproducten, 1998-2002**

	1998	1999	2000	2001	2002
Granen	2.083	2.084	2.060	2.101	2.032
tarwe	593	588	585	587	568
voedergranen	911	886	877	919	885
rijst	579	610	598	595	579
Suiker (ruw)	129	134	130	132	140
Aardappelen	300	300	328	309	308
Sojabonen	160	158	161	177	180
Peulvruchten	56	57	55	53	54

Bron: FAOSTAT.

De productie van dierlijke producten steeg in 2002 slechts beperkt per hoofd van de bevolking. In Oceanië en Afrika was sprake van een daling en in geen van de overige productiegebieden is er een grote stijging. De afname in Afrika komt vooral omdat de groei van de productie die van de bevolking niet kan bijhouden. Opvallend is verder dat in de Oost-Europese landen nu voor alle dierlijke producten de sinds de transitie ontstane neerwaartse trend tot stilstand lijkt te zijn gekomen.

De opwaartse trend die we bij de veehouderijproductie zien zet zich in 2002 door (tabel 2.3). Relatief gezien neemt de melkproductie het minste toe (1%). De productie van rundvlees, varkensvlees en eieren is ruim 2% groter dan in 2001. Wel moet daarbij worden opgemerkt dat de veehouderijsector in 2001 slechts een beperkte groei doormaakte. Dierziekten en een teruggang in de economische groei waren daar debet aan. De productie van rund- en schapenvlees, maar ook die van eieren is lager dan in 2001.

Tabel 2.3**Wereldproductie (mln. ton) van enkele veehouderijproducten, 1998-2002**

	1998	1999	2000	2001	2002
Rundvlees	55,2	56,2	56,7	56,3	57,7
Varkensvlees	87,8	89,9	89,7	91,5	93,6
Schapen- en geitenvlees	10,9	11,1	11,4	11,5	11,6
Pluimveevlees	62,3	65,3	68,4	70,4	72,2
Eieren	51,9	54,0	55,5	57,0	57,8
Koemelk	478,8	484,8	490,4	495,4	499,1

Bron: FAOSTAT.

Toenemende druk op beschikbare hulpbronnen

In 1950 bewoonden circa 2,5 miljard mensen de aarde, in 1980 waren dat er 4,4 miljard en in 2000 werd de 6 miljard gepasseerd. Volgens de FAO zal het tempo van de bevolkingsgroei de komende decennia wel afnemen. In de afgelopen 30 jaar bedroeg de groei gemiddeld ruim 1,5% per jaar (in ontwikkelde landen 0,5%); voor de komende 30 jaar wordt een gemiddelde groei van minder dan 1% verwacht (FAO, 2002a). Ondermeer omdat China de fase met de sterkste toename van de vraag naar voedsel achter de rug heeft, zal de groei van de wereldvraag naar voedsel vertragen van ruim 2% per jaar in de afgelopen 30 jaar, naar 1,5% in de komende decennia (FAO, 2002a). In de ontwikkelingslanden loopt de groei zelfs terug van 3,7% naar ongeveer 2% per jaar. Hoewel zich enkele mogelijke knelpunten aftekenen verwacht de FAO dat, globaal gezien, de groei van de productie die van de vraag zal kunnen bijhouden. Voor de ontwikkelingslanden als groep geldt dat niet, die moeten per saldo dan ook meer voedsel - althans granen en vlees - gaan importeren. De verwachte bevolkingsgroei komt vrijwel geheel voor rekening van de ontwikkelingslanden en geeft extra druk op land, water, energie en andere natuurlijke hulpbronnen, waarmee evenzoveel mogelijke knelpunten voor de voedselvoorziening zijn aangegeven.

In 1970 was nog 0,38 ha cultuurgrond per persoon beschikbaar, in 2000 was dit gedaald tot 0,23 ha. In ontwikkelingslanden is het vaak nog minder. In Azië, waar de bevolkingsdichtheid het hoogst is, is per inwoner ongeveer 0,16 ha cultuurgrond beschikbaar. Dit zal nog verder afnemen omdat de oppervlakte cultuurgrond minder snel kan toenemen dan de verwachte bevolkingsgroei. In Afrika is de bevolkingsdichtheid weliswaar lager, maar de bevolking groeit daar nog in een aanzienlijk hoger tempo.

Groter nog is de zorg om water en bossen. Tussen 1990 en 2000 daalde de oppervlakte bossen jaarlijks met 9,4 miljoen ha. De ontbossing is het grootst in Afrika en Latijns-Amerika. In Azië nam de ontbossing sterk toe in de periode tussen 1980 en 1990. In Europa en Noord-Amerika is de hoeveelheid bos sinds 1990 toegenomen.

Het overgrote deel van het waterverbruik in de wereld is voor de landbouw. Het totale waterverbruik verzesvoudigde in de vorige eeuw, terwijl de wereldbevolking 'slechts' drie keer zo groot werd. Het waterverbruik groeit evenredig met de economische groei van een regio. Dat geldt vooral voor het industrieel en huishoudelijk gebruik. Het blijkt uitermate moeilijk om aan die waterbehoefte te voldoen, zoals laatstelijk weer werd bevestigd op de Wereldwaterconferentie in Kyoto. Het beschikbare water is onevenredig verdeeld en uit kosten oogpunt is het onmogelijk om water over grote afstanden te verplaatsen. Deze ongelijke verdeling van beschikbaar water in relatie tot de bevolking heeft er toe geleid dat al 40% van de wereldbevolking op plaatsen leeft, waar de beschikbare hoeveelheid water per inwoner ontoereikend is. In dit soort gebieden is groei van bijvoorbeeld de agrarische productie vrijwel onmogelijk. Schattingen wijzen er op dat in 2025 wellicht de helft van de wereldbevolking op dat moment (ongeveer 3,5 miljard mensen) in gebieden woont met een groot tekort aan water.

Ongeveer 11% van de oppervlakte van de wereld wordt benut voor de productie van plantaardige producten. In Europa, Zuid- en Oost-Azië is het meeste land al in agrarisch gebruik en is er nauwelijks mogelijkheid voor verdere uitbreiding. Op plaatsen waar die mogelijkheid er wel is, zoals West-Azië en Noord-Afrika, is de geringe beschikbaarheid van water een beperkende factor. Voor uitbreiding van de agrarische productie in Latijns-Amerika en Sub-Sahara Afrika lijken er weinig beperkende factoren te zijn.

Transgeen voedsel: ontwikkelingen op de markt en in het beleid

Kunnen transgene gewassen het wereldvoedselaanbod opstuwen? De drijvende krachten achter de productiviteitsgroei in de landbouw sinds de jaren vijftig lopen inmiddels tegen technische en wetenschappelijke grenzen aan. De moderne biotechnologie biedt potentieel voor verdere groei – al is het oppassen voor overspannen verwachtingen (Ruttan, 2002).

Areaal transgeen gewas. Het areaal genetisch gemodificeerd (GG) gewas in de wereld groeit de laatste jaren met ruim 10% per jaar. Naar schatting bezit inmiddels ongeveer 60 miljoen ha gewas transgene eigenschappen (James, 2002). De transgene eigenschappen die zijn ingebracht in gewassen zijn voornamelijk gericht op bescherming van het gewas tegen bestrijdingsmiddelen en ongedierte. Van deze zogenaamde eerste generatie transgene gewassen – waarbij technologie is ingezet om de productiviteit te vergroten – is soja het meest gezaaide gewas, gevolgd door mais, katoen en rapzaad. Slechts een gering deel van deze producten komt direct in de voedselketen terecht. De 'tweede generatie' gewassen met eigenschappen die tegemoetkomen aan wensen van de consument, is feitelijk nog in ontwikkeling.

Productielanden. Het dominante aandeel van de VS in het areaal GG-gewas is de laatste jaren licht afgenomen ten gunste van enkele ontwikkelingslanden. Ruim een vijfde van het wereldareaal GG-gewas ligt in Argentinië. In China neemt het areaal Bt katoen, een katoengewas met een afweer tegen bepaalde insecten, jaarlijks met tientallen procenten toe. Vooral kleine boeren stappen in groten getale af van conventionele katoen om de kosten van insectenbestrijding te drukken. Behoud van die baten op langere termijn vraagt maatregelen om de opbouw van resistentie bij insecten tegen te gaan (Eaton et al., 2003).

Marktbeleid EU. De EU werkt toe naar een ruimere toelating van moderne biotechnologie in de voedselketen. Momenteel geldt een verbod op het plaatsen van zowel transgene levensmiddelen als diervoeder in de markt. Er is afgelopen jaar gewerkt aan een akkoord over de randvoorwaarden voor opheffing van dit moratorium. De basis van toelating zal een strikte beoordeling zijn van de gezondheidsrisico's, waarbij het bestaande onderscheid tussen levensmiddelen en diervoeder vervalt. Er komen eisen aan de beschikbaarheid van GG-vrije producten, al is 'vervuiling' tot 0,9 % GG-organismen toegestaan. Etikettering moet transgene producten herkenbaar maken. Wanneer in 2003 het moratorium vervalt dan zal – gezien het aanbod – in eerste instantie vooral in diervoeder en oliën het aandeel transgene producten stijgen.

Productiebeleid EU. Als de import van GG-diervoeder wordt toegestaan zonder dat boeren in de EU zelf die gewassen mogen verbouwen, kan dit leiden tot verliezen voor de boeren en de Europese consument (Van Meijl en Van Tongeren, 2001). Het is nog onzeker onder welke voorwaarden het verbouwen van transgene gewassen wordt toegestaan in de EU. Onbetwiste bioveiligheid staat voorop. De co-existentie van conventionele en transgene gewassen en ketenvraagstukken rond traceerbaarheid vragen nog om uitwerking.

2.2 Internationale handel

2.2.1 *Patroon en prijsontwikkeling*

Vleesprijzen onder druk bij toenemende handel

De afzet van dierlijke producten heeft gewoonlijk te lijden onder een tegenvallende conjunctuur. De prijzen van zuivel en vlees op de wereldmarkt daalden derhalve in 2002 enkele procenten ten opzichte van 2001 (USDA, 2003). In elk van de drie grote vleessectoren groeide in 2002 het volume van de wereldhandel.

Rundvlees. De VS en Canada domineren de top van de rundvleesmarkt met een uitvoer van meer dan 1,7 miljoen ton, grotendeels hoogwaardig vlees afkomstig van met granen gevoerd vee. Het meningsverschil met de EU over groeihormonen blijft de export naar de EU belemmeren. Argentinië heeft de voor uitvoer zeer belangrijke MKZ-vrije status niet kunnen behalen. De prijs van rundvlees is in de laatste maanden gedaald naar aanleiding van een toename van het aantal slachtingen vanwege droogte in delen van de VS en Australië (IMF, 2002).

Varkensvlees. De handel in varkensvlees is het laatste decennium fors gegroeid. De EU is de grootste exporteur met Rusland als belangrijke bestemming. De gunstige prijsstelling op de internationale markt maakt dat aan EU-uitvoer geen subsidies te pas komen. Opkomende exporteurs van varkensvlees zijn Brazilië en enkele Oost-Europese toetreders tot de EU.

Pluimveevlees. In de internationale vleesmarkt heeft pluimveevlees een belangrijke plaats verworven als substituuat voor runder- en varkensvlees bij uitbraken van dierziekten. De VS is verreweg de grootste exporteur (2,5 miljoen ton), steeds nader gevolgd door Brazilië en de EU. Rusland is de grootste importeur.

Zuivelprijzen onder druk, voorraden nemen toe

De internationale zuivelprijzen stonden afgelopen jaar onder druk, al herstelden ze in het najaar. Volgens het ministerie van landbouw in de VS hebben aankopen tegen interventieprijzen in de VS en de EU geleid tot de opbouw van voorraden melkpoeder en boter, die bij hogere prijzen op de markt komen (USDA, 2003). In november stelde de VS de interventieprijs van boter neerwaarts en die van kaas naar boven bij. Australië realiseerde in het marktjaar 2002 (dat loopt tot juli 2002) een record-opbrengst van de melkproductie, maar zal dit in het lopende marktjaar niet halen vanwege de aanhoudende droogte.

Prijsherstel voor agrarische grondstoffen

Agrarische grondstoffen, vooral granen, kenden in 2002 een gunstig prijsverloop. Gemiddeld genomen stegen de dollarprijzen van grondstoffen met 9% (Wereldbank, 2002). Het volume van de wereldhandel in het 'granencomplex' (consumptiegranen, voedergranen en oliezaden) was ongeveer 300 miljoen ton (USDA, 2003).

Granen. De VS profiteerde als grootste exporteur van zowel consumptie- als voedergranen van forse prijsstijgingen. In het marktjaar 2001-2002 werden tarwe en maïs op de wereldmarkt respectievelijk 20 en 12% duurder (Wereldbank, 2002). Verdere prijsstijgingen liggen in het verschiet, gezien de beperkte wereldvoorraad en een tegenvallende oogst in Australië, de VS en Canada. Een goede oogst in de EU leidde tot een stijging van de tarwe-export. Op termijn lijkt ongesubsidieerde export mogelijk (USDA, 2003).

Oliezaden. Sinds enkele jaren worden oliezaden en bewerkingen daarvan in de vorm van plantaardige olie en diervoeder meer verhandeld dan granen. Argentinië en enkele Oost-Europese landen profiteren van de tegenvallende oogst van voedergranen bij reguliere exporteurs. De vraag naar oliezaden en bewerkingen daarvan in de wereld stijgt gestaag. Met een handelsvolume van 110 miljoen ton vormen sojabonen het belangrijkste product. De grootste exporteur van onbewerkte bonen is Brazilië, Argentinië voert de markt voor meel en olie aan. De prijzen van vetten en oliën vertoonden vorig jaar herstel na een prijsdaling van 40% in vier jaar (Wereldbank, 2002). Palmolie kende een prijsstijging van 35%, de prijs van sojaolie steeg licht. De prijzen van oliemeel voor diervoeder daalden enigszins, bij een zwakke vraag naar diervoeder vanuit de vleesindustrie.

Koffie, thee, cacao. Terwijl de koffieproductie in landen als Brazilië en Colombia wederom groeide, gingen de prijzen verder omlaag, tot eenderde van het prijsniveau in 1960. Ook de theeprijzen bleven laag. In een situatie van politieke spanning in West-Afrika steeg de wereldprijs voor cacao met maar liefst 70%. In Ivoorkust, grootste cacaoproducent van de wereld, daalde de productie met 14%.

Agrarische handel binnen regio's gestaag gegroeid

Ruim de helft van de internationale agrarische handel vindt plaats binnen regio's. De belangrijkste regio's zijn West-Europa, Noord-Amerika en Azië/Oceanië: het respectievelijke aandeel van die regio's in de wereldhandel ligt om en nabij de 30, 10 en 5% (WTO, 2002). In tabel 2.4 is de ontwikkeling van de agrarische uitvoer van en naar verschillende regio's in de jaren 1990 tot 2001 weergegeven als groeivoet. Uit de eerste kolom van rechts blijkt dat in alle regio's de uitvoer is gestegen. De getallen op de diagonaal geven aan dat in de jaren '90 de regionale handel gestaag is gegroeid. Zo is de handel binnen de regio Noord-Amerika (tussen de VS en Canada) met 6% per jaar toegenomen. De handel tussen regio's vertoont een ongelijkmatiger beeld. De uitvoer vanuit West-Europa is sinds de opening van de markten in Midden- en Oost-Europa veel sterker toegenomen dan de invoer. Uit een recente studie naar de handel tussen deze regio en de EU blijkt dat vooral de uitvoer van sierteeltproducten naar Rusland een grote vlucht heeft genomen (Van Berkum et al., 2003).

Tabel 2.4**Groeivoet (%) van de agrarische uitvoer van en naar regio, 1990-2001**

Bestemming	West-Europa	Azië en Oceanië	Noord-Amerika	Midden- en Oost-Europa	Afrika	Midden-Oosten	Latijns-Amerika	Totaal
Herkomst								
West-Europa	2	4	3	6	0	-1	1	2
Azië en Oceanië	1	4	5	-5	4	2	3	3
Noord-Amerika	-2	1	6	-7	1	0	7	2
Midden- en Oost-Europa	2	8	6	..	5	12	-8	..
Afrika	1	4	1	1	3	12	11	2
Midden-Oosten	-2	7	12	..	5
Latijns-Amerika	3	8	5	-8	7	8	8	4
Totaal								3

Bron: WTO.

Teleurstellende groei van de export uit ontwikkelingslanden naar Europa

De uitvoer naar West-Europa van ontwikkelingslanden in Afrika en Azië is nauwelijks gegroeid in het afgelopen decennium, ondanks het feit dat de EU de invoer uit een aantal van deze landen vrijstelt van bepaalde handelstarieven. Een recente studie verbindt het gebrek aan exportgroei in sommige ontwikkelingslanden aan de gecompliceerde administratieve procedures om in aanmerking te komen voor die vrijstellingen (Achterbosch et al., 2003). In het algemeen vormen forse transactiekosten van de handel een belangrijke belemmering. Een verdere beperking voor vele ontwikkelingslanden vormen de hoge tarieven op de onderlinge handel met andere ontwikkelingslanden (Francois et al., 2003).

2.2.2 Ontwikkelingen in de agroketen

In februari organiseerde het DG landbouw van de OESO in samenwerking met het Ministerie van LNV een conferentie over veranderingen in de relaties tussen vragers en aanbieders in de voedselseconomie. Overheden in de OESO en vele landen daarbuiten hebben nog altijd een grote bemoeienis met de agrarische productie. De voedselseconomie draait daarentegen om het directe samenspel van consumenten en producenten. In de voedselketen voltrekken zich verregaande veranderingen in de relaties tussen vragers en aanbieders. Belangrijke drijvende krachten hierachter zijn de voortschrijdende internationalisering en ontwikkelingen in de voedings- en communicatietechnologie (Kinsey). De conferentie ging in op de vraag hoe overheden op die veranderingen zouden moeten inspelen. Een belangrijk thema is bescherming van de consument tegen de gezondheidsrisico's van voeding. De laatste jaren is consumentenbescherming sterk gericht op het beheersen van de verontreiniging van voedsel (Silverton, Bergkamp). Volgens de Wereldgezondheidsorganisatie moet er in de toekomst meer aandacht uitgaan naar welvaartsziekten (Lang). Een ander thema is de bescherming van primaire producenten tegen de toenemende marktmacht van bedrijven in de levensmiddelenindustrie.

Marktmacht van bedrijven

Terwijl de prijzen van levensmiddelen in reële termen al tientallen jaren dalen, worden de kwaliteitseisen voor deze producten steeds strenger. Deze factoren maken het voor bedrijven in de voedselindustrie belangrijk om onzekerheden in het aanbod aan de consument terug te dringen en onderwijl de productiekosten te beheersen. Bedrijven reageren met processen van schaalvergroting en integratie of juist specialisatie in de ketenkolom. Op de conferentie was veel aandacht voor de toenemende concentratie in de voedselindustrie. In alle schakels van de voedselketen groeit door fusies en overnames het aantal grote aanbieders – en daarmee de concentratie van marktmacht – maar er zijn verschillen per schakel.

Supermarkten ontwikkelen zich in Europa tot de poortwachters van de consumentenmarkt en komen daardoor in de positie om eisen te stellen aan leveranciers en schapruimte te verkopen (Dobson). Vooral in kleinere landen zoals Nederland en Noorwegen bestrijken drie tot vier supermarktondernemingen 70% van de markt. In landen als Duitsland en de Verenigde Staten is de markt gegeven de omvang meer verdeeld.

De levensmiddelenindustrie in Europa en de VS kende al jaren een beperkt aantal aanbieders in sectoren waar hoge investeringen in marketing en techniek aan de orde zijn, zoals babyvoeding, soepen, chocola. Sinds enkele jaren zijn ook in bulksectoren zoals suiker en verpakt vlees fusies en overnames gemeengoed. Boeren hebben derhalve met een afnemend aantal kopers te maken en verliezen daardoor aan invloed op de prijsvorming, zoals een recente LEI-studie aantoonde (Bunte et al., 2003). De levensmiddelenindustrie zelf wordt geconfronteerd met een sterk geconcentreerde markt voor enzymen, conserveringsmiddelen, kleurstoffen en ander biochemisch materiaal. Wereldwijd is meer dan driekwart van deze markt in handen van een handvol aanbieders.

De kwestie voor de overheid is in hoeverre de toegenomen machtsconcentraties in de voedselindustrie leiden tot onnodig hoge prijzen voor de consument en te lage prijzen voor de boer. De laatste jaren was de levensmiddelenindustrie al eens onderwerp van mededingingspolitiek. Daarbij voert de industrie als argument voor concentratie aan dat schaalvergroting een efficiëntere productie mogelijk maakt en daarmee lagere prijzen voor de consument. Kostenbesparingen zijn inderdaad aangetoond, maar die komen zelden ten goede aan de consument (Connor). Connor schetste het effect van concentratie op concurrentie en marktmacht bij supermarkten. Waar veel consumenten zijn en weinig concurrenten is in de VS sprake van prijsopslagen van enkele procenten, die consumenten jaarlijks enkele tientallen miljarden dollars benadelen.

Souty gaf enkele voorbeelden van klachten over het uitschakelen van concurrentie met gelijkwaardige bedrijven (horizontale mededinging). Moeilijker is het om bewijzen te vinden voor misbruik van marktmacht van een ketenpartij jegens andere ketenpartijen. Vermoedelijk zal de detailhandel in de toekomst verantwoording moeten afleggen over misbruik van dominante marktposities, kartelvorming en prijsafspraken (Dobson).

Vermeld tussen haken zijn de namen van sprekers die op de conferentie ingingen op het desbetreffende onderwerp. Presentaties en artikelen van de conferentie zijn te vinden op de website van het DG Landbouw van de OESO < <http://webdomino1.oecd.org/comnet/agr/foodeco.nsf/>>.

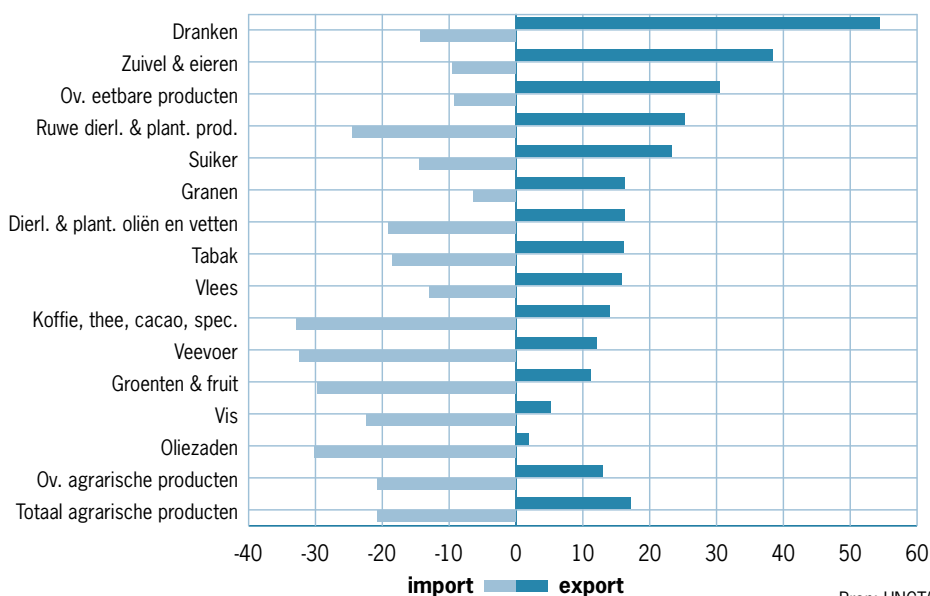
Agrarische handel van de Europese Unie

De EU is verantwoordelijk voor ongeveer 20% van alle invoer en 17% van alle uitvoer in de wereld (exclusief intra-handel). Figuur 2.1 geeft import- en exportandelen weer van de EU-15 in 2000 per productgroep. De invoer naar de EU bestaat grofweg uit drie categorieën: grondstoffen voor de levensmiddelenindustrie, verse producten voor de interne markt en voederproducten voor gebruik in de intensieve veehouderij. Dit patroon is te zien

in de importaandelen van 20 tot 30% op de markten voor plantaardige producten, vetten, tabak, vis en veevoer en oliezaden. In alle productgroepen is de EU echter ook actief als exporteur. Uit figuur 2.1 blijkt dat de EU forse marktaandeelen heeft in producten van de voedings- en genotmiddelenindustrie zoals dranken, zuivel en voedselbereidingen.

Figuur 2.1

Aandeel (%) van de EU in de wereldhandel (excl. intrahandel) in 2000

Bron: UNCTAD.

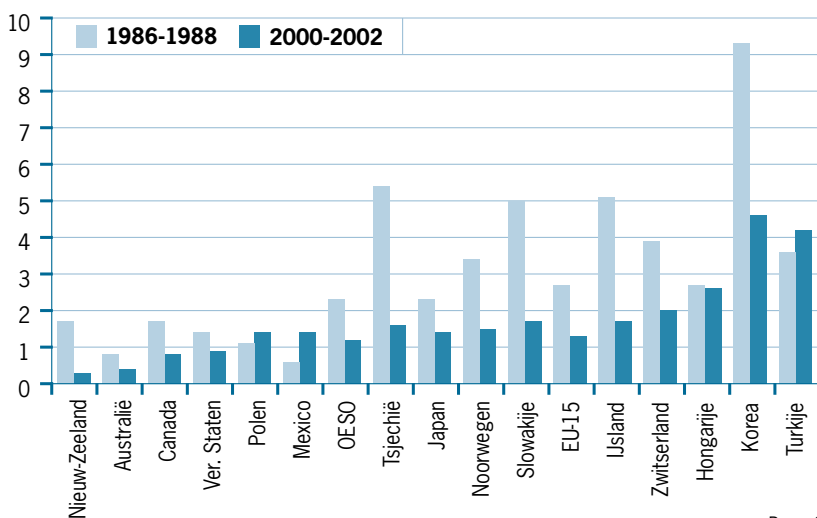
2.3 Ondersteuning van de productie

2.3.1 Algemeen

In 2002 is de trend van afname van handelsverstorende steun aan de landbouw voortgezet. De totale overheidssteun (TSE) aan de landbouw in de OESO-landen ligt op 1,2 % van het bruto binnenlands product (BBP). Dit is een lichte daling ten opzichte van 2001 en een halvering sinds de periode 1986-88 (figuur 2.2). De TSE wordt beïnvloed door het aandeel van de agrarische sector in de economie en leent zich daarom, in tegenstelling tot bijvoorbeeld de nominale-assistentie-coëfficiënten (NAC), minder goed voor een internationale vergelijking. Ook wordt in de TSE de algemene ondersteuning van de agrarische sector meegenomen en in de NAC niet. Daarom kan de volgorde van de landen in figuur 2.2 afwijken van die in figuur 2.4.

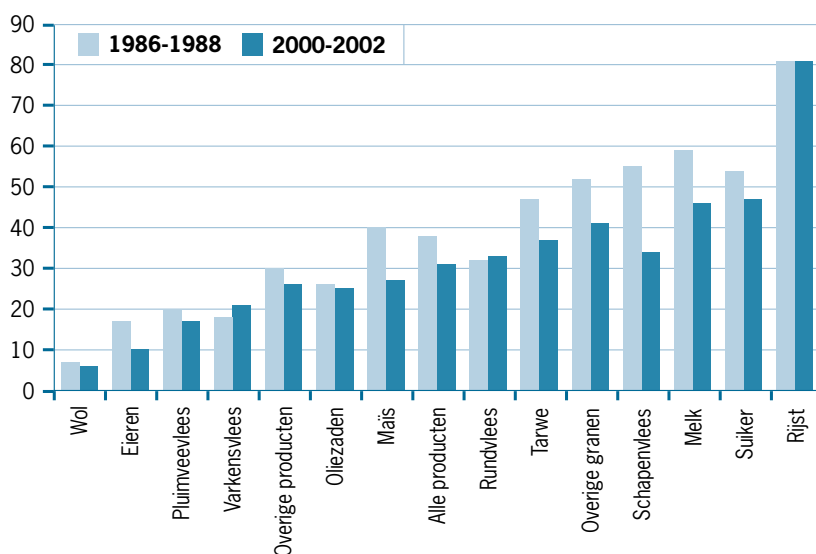
De gemiddelde producentensteun (PSE) lag in 2002 in de OESO-landen op 31% van de totale bedrijfsopbrengsten. Dit is hetzelfde percentage als in 2001 en een daling ten opzichte van 1986-88 toen het percentage nog 38% bedroeg. Hoewel de producenten tegenwoordig dus minder ondersteund worden, blijven grote onderlinge verschillen bestaan tussen landen. In 2002 daalde de PSE in Polen en de VS en bleef deze gelijk in Japan en Nieuw-Zeeland. In alle andere OESO-landen steeg de producentensteun licht.

Figuur 2.2 Aandeel (%) van de totale landbouwsteun (TSE) in het BBP, 1986-2002

Bron: OESO.

Figuur 2.3 Gemiddelde landbouwsteun a) per product in OESO-landen, 1986-2002

a) Aandeel (%) van PSE in productiewaarde.

Bron: OESO.

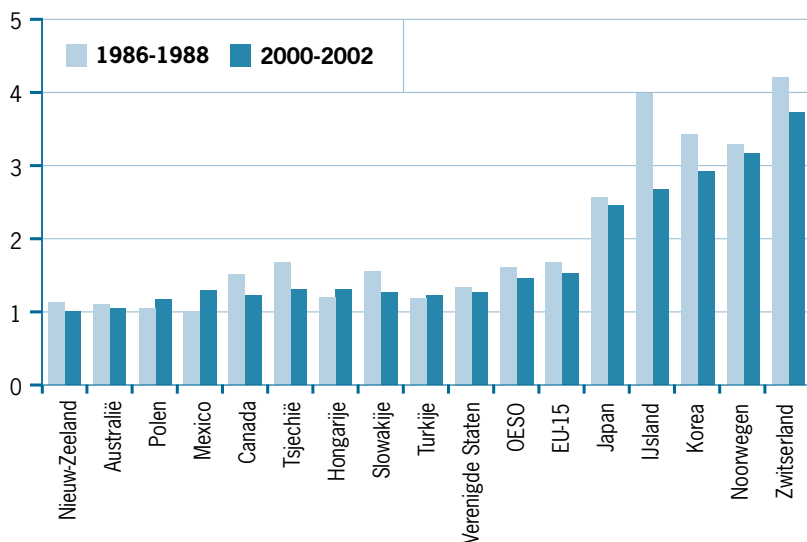
De in 2002 van kracht geworden Farm Security and Rural Investment Act in de VS verschaft meer productgebonden inkomenssteun dan voorheen. In de PSE is dit nog niet merkbaar omdat 2002 een overgangsjaar is waarin de FAIR Act (uit 1996) afloopt. De toenemende steun op basis van de nieuwe Act zal volgens de OESO (2003a) zorgen voor groei van de productie, meer milieuvervuiling en lagere wereldmarktprijzen.

Steun per product sterk uiteenlopend

Het totale steunniveau loopt per product aanzienlijk uiteen. Rijst springt er duidelijk uit en geniet een relatief zéér hoog steunniveau, voornamelijk toegekend in de vorm van prijssteun (figuur 2.3). De productie van rijst vindt voor het grootste deel plaats in slechts enkele OESO-landen, namelijk Japan en Korea. Voor niet grondgebonden producten als eieren en pluimvees ligt het gemiddelde steunniveau onder de 20% van de productiewaarde; voor grondgebonden producten als maïs, rund- en schapenvlees, suiker en melk varieert het steunniveau tussen de 20 en 50% van de productiewaarde.

Landbouwsteun in EU slechts iets hoger dan OESO-gemiddelde

De nominale assistentiecoëfficiënt (NAC) geeft de verhouding aan tussen de binnenlandse prijs en de wereldmarktprijs. In de binnenlandse prijs worden alle voor dat product verkregen subsidies meegerekend door het totale bedrag van de subsidies op te tellen bij de productiewaarde en het

Figuur 2.4 Landbouwsteun ^{a)} in OESO-landen, 1986-2002

a) In Nominale-assistentiecoëfficiënten (NAC) voor producenten

Bron: OESO.

totaal te delen door de geproduceerde hoeveelheid. In landen als IJsland, Japan, Noorwegen en Zwitserland blijft het verschil tussen de (impliciete) binnenlandse en de wereldmarktprijs groot (figuur 2.4). In sommige gevallen is zelfs sprake van een binnenlandse prijs die een factor 3 hoger ligt. Dit geldt dan zowel voor de ontvangen producentenbedragen, als voor de bedragen die consumenten moeten betalen. De NAC ligt in de EU slechts iets hoger dan het gemiddelde van alle OESO-landen.

2.3.2 Afbouw bescherming landbouw, wie profiteert?

Onder meer in het kader van de Doha Development Agenda en de Mid Term Review wordt gesproken over het verminderen van de bescherming in de landbouw door de overheid. Het staat buiten kijf dat daar op wereldschaal economische baten aan verbonden zijn (OESO, 2002). Schattingen van het LEI (Francois et al., 2003), het IMF en de Wereldbank (2002) van het welvaartseffect van volledige afbouw van zowel overheidssteun in de landbouw in de OESO-landen als importtarieven op landbouwproducten, bedragen respectievelijk 60 en 130 miljard dollar per jaar (ruim 0,3% van het mondiale BNP).

Een actuele vraag betreft de verdeling van die baten in de wereld. Het beëindigen van de wereldwijde landbouwsteun kan in de ontwikkelingslanden 10 tot 25 miljard dollar per jaar opleveren, aanpassingskosten daargelaten. De studies van Francois et al. en IMF/Wereldbank geven aan dat vooral exporteurs in Afrika en Azië en de economie van de EU zullen profiteren. De gevolgen voor individuele ontwikkelingslanden worden onder meer bepaald door de netto-handelspositie in landbouwgoederen. Voor Nederland, waar de landbouw overwegend exportgericht is en relatief weinig steun ontvangt, worden voordelen verwacht.

Op lange termijn kan liberalisatie negatief uitpakken voor grote producenten van agrarische grondstoffen in Azië, Oceanië en Noord-Amerika. Volgens Francois et al. (2003) gaat een verdere nadruk op de uitvoer van landbouwgoederen in deze landen ten koste van de ontwikkeling in andere sectoren, waarmee de mogelijkheden voor economische groei niet ten volle worden benut.

Bij vrijhandel zal, waar de markt (gedeeltelijk) faalt, flankerend agrarisch beleid dat correcties aanbrengt noodzakelijk zijn (OESO, 2002). Dit kan onder andere het geval zijn bij het aanbieden van een aantrekkelijk landschap of bij bepaalde milieukwesties, zoals de Europese Commissie regelmatig uitdraagt. Willen sommige ontwikkelingslanden kunnen profiteren dan vraagt dit verschillende begeleidende maatregelen, zoals 'capacity and institution building' in de sfeer van voedselveiligheid en andere technische standaarden.

2.4 Internationaal handelsoverleg

2.4.1 Voortgang Doha-ronde

Nadat in december 2002 deadlines werden gemist in de onderhandelingen over het medicijnendossier en de bijzondere en gedifferentieerde behandeling van ontwikkelingslanden, zijn nu ook de landbouwbesprekingen vertraagd. Volgens het tijdschema van de Doha-ronde had op 31 maart de derde fase in de landbouwonderhandelingen afgerond moeten worden. Doel van deze fase is het bereiken van overeenstemming over de 'modaliteiten' van het landbouwakkoord. Het gaat om de technische parameters voor de verbetering van de markttoegang, de afbouw van alle vormen van exportsubsidie en de vermindering van handelsversturende binnenlandse steunmaatregelen. Deze modaliteiten vormen de basis voor de aanbiedingen die de WTO-partners voor de 5e Ministeriële conferentie in Cancun (Mexico) moeten indienen. Uiteindelijk moet dan op 1 januari 2005 de Doha-ronde afgesloten kunnen worden. Dit ambitieuze tijdschema lijkt in de knel te komen nu er vooralsnog geen overeenkomst is over de modaliteiten van de onderhandelingen. Op 12 februari 2003 presenteerde de voorzitter van de landbouwonderhandelingen Harbinson een compromisvoorstel dat slecht is ontvangen door vrijwel alle deelnemende partijen (zie kader). De op 18 maart verschenen herziene versie leidde evenmin tot overeenstemming. Het missen van de deadline zal uiteraard vertraging opleveren in de onderhandelingen, maar deze naar verwachting geenszins vergaand frustreren.

Hoofddijnen Harbinson paper

Markttoegang

Verlaging van de tarieven met gemiddeld 40 tot 60% in 5 jaar, afhankelijk van de hoogte van het oorspronkelijke tarief. Er wordt onderscheid gemaakt naar tarieven lager dan 15%, tussen de 15 en 90% en hoger dan 90%.

Exportrestituties

Volledige afbouw van alle exportsubsidies in negen jaar; na 5 jaar dient voor tenminste de helft van de producten de exportsubsidie volledig afgebouwd te zijn. Wat betreft de meer indirecte vormen van exportsubsidie als voedselhulp en exportkredieten stelt het Harbinsonpaper 'discipline' voor.

Interne steun

Steun in de zogenaamde 'amber box' (de handelsverstorende steun) moet worden afgebouwd met 60%. De 'blue box' (gedeeltelijk van de productie ontkoppelde steun, zoals de toeslagen uit het Gemeenschappelijk Landbouwbeleid) moet komen te vervallen. De steun die nu onder de blue box valt moet onder de amber box worden gebracht, of voor de helft worden verminderd. Aan de steun in de 'green box' (de niet handelsverstorende steun) hoeft niet te worden gesleuteld. Voorgesteld wordt de green box uit te breiden met steunmaatregelen gericht op dierenwelzijn.

Positie ontwikkelingslanden

Op de drie hierboven aangegeven terreinen zijn de eisen voor de ontwikkelingslanden lager. Zo hoeven deze landen hun invoertarieven met gemiddeld slechts 33% af te bouwen, minimaal 23%, in een periode van tien jaar. Voor een beperkt aantal uit het oogpunt van voedselzekerheid of plattelandontwikkeling 'strategische producten' is slechts afbouw van het tarief met 10% nodig, met een minimum van 5%. Voor de afbouw van de exportsubsidies en de interne steun (amber box met 40%; blue box met 33%) krijgen de ontwikkelingslanden eveneens 10 jaar. De verplichting de interne steun af te bouwen geldt niet voor de minst ontwikkelde landen.

Reacties deelnemende partijen

Het Harbinsonpaper is door geen van de onderhandelende partijen goed ontvangen. De kritiek van de EU richt zich onder andere op het volledig voorbijgaan aan de discussie over vrijwaring van steunmaatregelen in de ontwikkelde landen die zich richten op non-trade concerns (zoals plattelandbeleid en voedselveiligheid). Ook het afschaffen van de blue box is een brug te ver voor de EU. Op het gebied van de exportkredieten gaat het voorstel de EU daarentegen niet ver genoeg. De kritiek van de VS is kort samengevat dat het Harbinsonpaper juist niet ver genoeg gaat. Met name de interne steun en de exportsubsidies zouden verder afgebouwd moeten worden. Ook de Cairns-landen zijn deze mening toegeedaan.

2.4.2 Handelsgeschillen

In juli 2002 heeft het WTO-panel inzake het Canadese melkprijssysteem geoordeeld dat dit systeem in strijd is met de WTO afspraken over exportsubsidies. Deze beslissing is in het door Canada aangevraagde hoger beroep bevestigd (december 2002). Deze beslissing zet een punt achter een al langer slepende zaak.

Het Canadese systeem, dat in 1996 werd geïntroduceerd, maakte onderscheid tussen melk voor de binnenlandse markt en melk voor de export. De producent ontving voor melk die op de binnenlandse markt werd afgezet een hogere prijs dan voor exportmelk. Al in 1999 oordeelde de WTO dat dit systeem in strijd was met de WTO-verplichtingen van Canada. Dankzij de hoge(re) prijs voor binnenlandse melk zijn producenten in staat goedkope exportmelk te produceren en is als gevolg van kruissubsidiëring sprake van een exportsubsidie. Zodoende gaf Canada meer exportsubsidie dan op basis van de WTO-afspraken was toegestaan. Op grond van deze uitspraak heeft Canada aanpassingen doorgevoerd in het 2-prijzen-systeem, die naar de smaak van Nieuw-Zeeland en de Verenigde Staten niet afdoende waren. Wederom werd het Canadese systeem onderwerp van een panel dat eveneens oordeelde dat Canada in overtreding was (WTO, 2002a). Onduidelijk is nog in hoeverre deze uitspraak gevolgen heeft voor de suikermarktordening van de EU. Op sommige punten is deze marktordening vergelijkbaar met het Canadese systeem.

In september 2002 hebben Australië en Brazilië bij het WTO-secretariaat om consultaties met de EU verzocht over de EU-suikermarktordening. Volgens beide landen geeft de EU meer exportsubsidies dan is toegestaan volgens de afspraken in het kader van de Uruguay-ronde. Na een eerste consultatieronde onderzoekt Brazilië momenteel de onderbouwing van een WTO-klacht alvorens eventueel de volgende fase van de procedure in te gaan: het instellen van een panel. Inmiddels heeft ook Thailand een consultatieverzoek ingediend bij de WTO.

Landbouw in de EU

Kernpunten:

- voorstel Europese Commissie voor ontkoppelde landbouwsteun
- bedrijfstoeslag op basis van in het verleden ontvangen toeslagen en premies
- zuivelquota blijven gehandhaafd en worden verruimd
- nieuw zuivelbeleid uiteenlopende gevolgen voor inkomen melkveehouders
- aandeel directe toeslagen in uitgaven Europese landbouwbeleid neemt verder toe
- menubnadering leidt niet tot concentratie inzet maatregelen plattelandsbeleid
- uitbreiding Europese Unie bekrachtigd in Athene
- geleidelijke invoering directe toeslagen in nieuwe lidstaten
- dalende inkomens in Europese Unie door lagere prijzen
- biologische landbouw groeit gestaag

3.1 Markt- en prijsbeleid

3.1.1 Hervorming Gemeenschappelijk Landbouwbeleid

In januari heeft de Europese Commissie (EC) voorstellen gepresenteerd voor hervorming van het Gemeenschappelijk Landbouwbeleid (GLB) (EC, 2003). Deze voorstellen borduren voort op de voorstellen uit juli 2002 (EC, 2002a). Met de voorstellen maakt de Commissie gebruik van de mogelijkheid om de in het kader van Agenda 2000 gemaakte afspraken tussentijds bij te stellen, de zogenaamde Mid Term Review (MTR). In de MTR blijven de doelstellingen van het GLB overeind. Dit houdt in dat de landbouw weliswaar een concurrerende sector moet zijn, maar met productiemethoden die milieuvriendelijke kwaliteitsproducten opleveren waar het publiek naar vraagt. Ook voor het behouden van landschapswaarden en een vitaal platteland worden de agrariërs beloond, zodat ze een redelijke levensstandaard kunnen opbouwen.

Kern van de voorstellen is ontkoppeling: de steun is niet meer gebonden aan areaal of dieren. In plaats daarvan komt er één enkele inkomenstoeslag per bedrijf, vastgesteld op basis van de rechtstreekse betalingen die een producent nu uit verschillende EU-steunregelingen ontvangt. Op basis van historische referenties wordt voor elk bedrijf het bedrag vastgesteld. Om in aanmerking te komen voor deze bedrijfstoeslag zal de landbouwer aan een aantal voorwaarden moeten voldoen die vooral betrekking hebben op milieu, dierenwelzijn en voedselkwaliteit. De bedrijven die deze nieuwe toeslag ontvangen zijn vervolgens vrij in de keuze van hun productie, enkele producten uitgezonderd. Interventie zal niet langer gebruikt worden als prijsondersteuning, maar zal vooral gelden als vangnet bij uitzonderlijke omstandigheden.

Degressiviteit en modulatie

De Commissie stelt voor om alle rechtstreekse betalingen volgens een rekenkundige reeks te verlagen in de periode 2006-2012. Deze degressiviteit zal uiteindelijk voor een verlaging van de toeslagen met 19% zorgen. Het bedrag dat hierdoor vrijkomt, zal worden benut voor de financiering van de nieuwe maatregelen en voor versterking van het EU-plattelandsbeleid. Per bedrijf kan de korting anders uitpakken. Bedrijven die meer dan 50.000 euro ontvangen aan directe toeslagen worden gekort met de maximale percentages (zie tabel 3.1). Bedrijven die minder dan 5.000 euro aan steun ontvangen behouden hun gehele steunbedrag. Voor de overige bedrijven geldt dat ze een gedeelte van de totale korting weer terug krijgen. In feite geldt voor hen dus een lager kortingspercentage (modulatie).

Aanpassingen per sector

De prijssteun is sinds de Mac Sharry hervormingen (1992) en Agenda 2000 geleidelijk vervangen door directe inkomenssteun. De MTR-voorstellen zorgen voor een verdere verschuiving in deze richting.

In de graansector wordt de interventieprijs met 5% verlaagd in het marktjaar 2004/05. Daarmee komen de prijzen op het niveau van de wereldmarkt te liggen. Ter compensatie stijgt de hectaretoeslag. Voor de aan de regeling voor granen gekoppelde teelt van oliezaden zijn geen aanvullende voorstellen. De eiwithoudende gewassen behouden de aanvullende hectaretoeslag. Voor zetmeelaardappelen is sprake van 'halve ontkoppeling'. De bestaande steunregelingen worden omgezet in een premie per ton zetmeelaardappelen, deze blijft voor de helft gehandhaafd. De andere helft wordt meegenomen in de nieuwe bedrijfstoeslag.

Voor de rundveehouderij bestaan tal van toeslagen en premies, die alle worden meegenomen in de bedrijfstoeslag. Om te voorkomen dat bedrijven kiezen voor een intensieve productie zijn er extra randvoorwaarden aan toekenning van de inkomenstoeslag ('cross-compliance'), waaronder verplichtingen op het gebied van landschapsbeheer.

Voor de zuivelsector is de handhaving van de quota tot het jaar 2014/15 bepalend. Bovendien zullen de quota worden verhoogd. Allereerst met 1,5% in de periode van 2004-2006 (jaarlijks 0,5%), dit was al in het kader van Agenda 2000 overeengekomen. Voor de jaren 2007 en 2008 wordt een extra verruiming met jaarlijks 1% voorgesteld, zodat het totale melkquotum met 3,5% toeneemt. Er komen extra prijsdalingen bovenop de in Agenda 2000 al voorziene voor mager melkpoeder en boter, deels gecompenseerd in de toeslag per bedrijf. Het voorstel is tevens al in 2004 de eerste tranche van de prijsdalingen door te voeren, een jaar eerder dan in Agenda 2000 werd overeengekomen.

Tabel 3.1

Kortingspercentages in Commissievoorstellen, januari 2003

	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012
Korting op directe toeslagen	1	4	12	14	16	18	19
Korting op bedrijfsniveau							
< 5.000 euro steun	0	0	0	0	0	0	0
5.000-50.000 euro steun	1	3	7,5	9	10,5	12	12,5
> 50.000 euro steun	1	4	12	14	16	18	19

3.1.2 Gevolgen herziening zuivelmarktordening

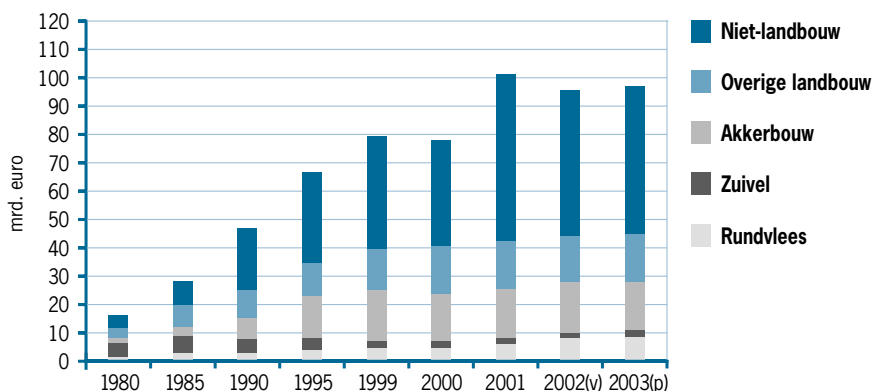
Voor twee grote producten - suiker en zuivel - gelden nog productiequota in de EU. Daarmee zijn beide qua ondersteuning een vreemde eend in de landbouwbijt. Voor suiker - nu niet meegenomen in de plannen voor hervorming - worden voor de zomer nog voorstellen verwacht. Voor de zuivelsector heeft de EC wel voorstellen gepresenteerd (zie kader).

De uitkomsten van onderzoeken naar de (inkomens)gevolgen voor de zuivelsector lopen uiteen. Het is met name de vraag of de ontwikkeling in de inkomens in Nederland, met zijn specifieke melkveehouderij, die van de Europese Unie als geheel zal volgen.

Met het Wageningse zuivelmodel (Jongeneel, 2003; Jongeneel, 2002) is berekend dat de voorgestelde hervorming leidt tot een EU-melkprijs in 2014/2015 die ongeveer 26% lager zal zijn dan in 2000. Door de quotumuitbreiding kunnen de melkveehouders meer melk produceren tegen lagere prijzen. Zonder de in het voorstel genoemde compensatie zou door de prijsdalingen het inkomen in de EU-zuivelsector met ongeveer 20% verminderen in 2014. Wanneer de directe betalingen en de additionele toeslagen (zoals de nationale enveloppe) worden meegenomen, zou het sectorale inkomen in de Europese Unie in 2014 echter 2% hoger kunnen uitkomen in vergelijking met 2000. Recent LEI-onderzoek (De Bont et al., 2003) toont aan dat in Nederland de gevolgen voor het inkomen van de melkveehouders duidelijk negatief zullen zijn (zie par. 11.1). In een eerdere LEI-studie is een optie doorgerekend voor het EU-zuivelbeleid die gelijkenis vertoont met het huidige hervormingsvoorstel. Dit onderzoek berekende een afname van het sectorinkomen in Nederland met ongeveer 20%. De productie in Nederland zal volgens dit onderzoek meegroeien met de verruiming van het quotum. Voor de totale EU-15 wordt verwacht dat de mogelijkheden tot productie-uitbreiding niet volledig benut zullen worden (Berkhout et al., 2002).

Handhaving van de melkquotering tot 2014/2015 leidt vanwege de autonome groei van de interne EU-vraag tot minder zuivelexport buiten de EU. De uitgaven voor exportsubsidies nemen daardoor af. Dit effect wordt nog versterkt door de extra prijsverlagingen boven op de Agenda 2000-besluiten. De afstand tussen de interne EU-marktprijs en de wereldmarktprijs wordt op deze manier verder verkleind. De gevolgen voor het EU-budget kunnen flink oplopen doordat het prijsbeleid - wat voornamelijk door de consument werd betaald - sterk wordt afgebouwd en daarvoor in de plaats toeslagen uit de schatkist betaald worden.

Figuur 3.1 Ontwikkeling en samenstelling van de EU-uitgaven, totaal en landbouw ^{a)}, 1980-2003

a) Landbouwwitgaven exclusief uitgaven voor plattelandsontwikkeling; akkerbouwwitgaven hebben betrekking op granen, oliezaden, eitwithoudende gewassen en braaklegging; uitgaven voor zuivel na aftrek superheffing.

Bron: Europese Commissie.

3.1.3 Uitgaven

De EU-landbouwwitgaven voor het markt- en prijsbeleid worden voor 2002 geraamd op 44 miljard euro, ruim 2 miljard (5%) meer dan het jaar daarvoor. Vooral in de rundvleessector namen de uitgaven toe. Hierdoor liepen de uitgaven in de dierlijke sector met bijna 14% op, terwijl die voor de plantaardige producten met ruim 2% toenamen.

De totale uitgaven in het kader van het GLB beslaan ongeveer 45% van de totale uitgaven van de EU. Dit is een aanzienlijk lager percentage dan de 70% aan het begin van de jaren tachtig (figuur 3.1). De uitgaven voor de landbouw stabiliseren zich al geruime tijd. De totale uitgaven nemen wel toe. Deze toename wordt vooral veroorzaakt door meer uitgaven voor de categorie structurele maatregelen; dit zijn uitgaven bijvoorbeeld in het kader van het regionale beleid.

Tabel 3.2

Uitgaven (1.000 euro) EOGFL per productcategorie, 1985-2003

	1985	1990	1995	2000	2001	2002	2003
Plantaardig	9.604	14.620	22.832	25.812	26.714	27.349	26.176
- Granen e.d.	3.663	7.835	15.018	16.663	17.466	17.916	16.790
- Olijfolie	687	1.164	807	2.210	2.524	2.366	2.341
Dierlijk	9.009	9.410	10.559	9.276	9.558	10.860	13.099
- Zuivel	5.532	4.699	3.891	2.544	1.907	1.912	2.672
- Rundvlees	2.746	2.833	4.091	4.540	6.054	8.095	8.404
Overige uitgaven	1.115	1.038	280	1.173	1.448	1.427	808
Begeleidende maatregelen	0	0	832	4.176	4.364	4.595	4.698

Bron: EOGFL.

Verschuiving van dierlijk naar plantaardig

De uitgaven voor plantaardige producten namen tussen 1985 en nu duidelijk sterker toe dan die voor de dierlijke sector (tabel 3.2). Met name de invoering van de directe toeslagen voor granen, oliezaden en eiwithoudende gewassen in 1992 is hierop van invloed geweest. Deze toeslagen drukken veel directer op het landbouwbudget dan ondersteuning via de prijzen. Een andere oorzaak is de invoering van de zuivelquotering in 1984. De kosten voor het beheer van de zuivelmarkt hebben daardoor, met uitzondering van een enkel uitzonderlijk jaar, een dalende trend laten zien. De uitgaven voor rundvlees namen wel toe. De premies voor stieren en zoogkoeien zijn daarop duidelijk van invloed geweest. De uitgaven in de dierlijke sector waren in het laatste definitieve jaar (2001) kleiner dan de op de begroting opgevoerde kredieten. Vooral de uitgaven voor uitbetaalde restituties vielen lager uit, onder andere door de BSE-crisis die in 2001 heerste.

Tabel 3.3

Uitgaven (1.000 euro) EOGFL naar soort ondersteuning, 1993-2002

	1993	1995	1997	1999	2001	2002(r)
Prijsondersteuning	21.187	10.516	13.096	11.413	6.857	7.700
Directe toeslagen	2.866	15.690	19.814	19.992	27.430	27.700
Totale marktondersteuning	24.053	26.206	32.910	31.404	34.287	35.400
Restituties	10.159	7.802	5.884	5.573	3.401	3.100
Begeleidende maatregelen	222	832	2.067	2.588	4.364	4.595
Totale uitgaven EOGFL	34.590	34.503	40.423	39.541	42.083	44.230

Bron: EOGFL.

Vooral directe toeslagen

Het bedrag aan uitbetaalde restituties laat over de gehele linie een teruggang zien. Vergeleken met 1993 wordt nog slechts een derde deel betaald van de toenmalige bedragen. De herziening van het landbouwbeleid met meer nadruk op directe steun en minder productafhankelijke ondersteuning blijkt duidelijk uit de uitgaven van het EOGFL (tabel 3.3). Behalve de al genoemde daling in de uitbetaalde restituties daalt ook het bedrag aan de zogenaamde conventionele ondersteuning. Hieronder vallen onder andere de bedragen voor interventie zodra de marktprijzen op een (te) laag niveau komen. De uitgaven voor directe toeslagen lopen nog steeds op. De in dit kader betaalde bedragen omvatten inmiddels 80% van de uitgaven aan marktondersteuning. Ook voor het komende jaar zal dit bedrag weer een groter gedeelte van de totale uitgaven beslaan.

3.2 EU-plattelandsbeleid

Sinds Agenda 2000 vormt het EU-plattelandsbeleid de tweede pijler van het GLB. Om het EU-plattelandsbeleid uit te voeren kunnen nationale of regionale overheden uit een 'menu' van 22 maatregelen - gericht op de landbouw of de bredere plattelandseconomie - die maatregelen kiezen die aansluiten bij de nationale of regionale plattelandsproblematiek. De keuze wordt neergelegd in een plattelandsontwikkelingsplan (POP), dat geldt voor de periode 2000-2006. In de MTR heeft de EC voorgesteld het menu met 3 maatregelen uit te breiden: verbeteren van dierenwelzijn, verhogen van de voedselkwaliteit en steun om boeren te helpen bij het voldoen aan de eisen van de EU-wetgeving. Ook stelt de Commissie voor het budget van de tweede pijler - nu ongeveer 10% van het GLB-budget - te verhogen door het afnemen van de directe betalingen uit de eerste pijler met een jaarlijks hoger wordend percentage.

Menubenadering leidt niet tot concentratie inzet maatregelen

Een vergelijking van een aantal POP's in België, Duitsland, Italië, het Verenigd Koninkrijk en Nederland leert dat meestal voor veel verschillende maatregelen wordt gekozen, variërend van 12 in Wales, 16 in Nederland tot 18 in Lombardije (Terluin en Venema, 2003). Van een concentratie van het EU-plattelandsbeleid op een beperkt aantal maatregelen is geen sprake. Het Nederlandse POP onderscheidt zich door de forse inzet van middelen voor verkaveling - onder meer aangewend voor de aankoop van landbouwgronden voor de EHS - en milieubehoud in samenhang met land- en bosbouw en landschapsbeheer. Aan elk van deze maatregelen wordt ongeveer een vijfde van het POP-budget besteed. In Vlaanderen is sprake van een 'boeren-POP': het grootste deel van het budget is gereserveerd voor de versterking van de land- en bosbouwsector. Uit de onderzochte POP's blijkt ook dat men vrijwel overal alle drie de doelstellingen van het plattelandsbeleid wil realiseren (zie tabel 3.4)

Sectoraal of territoriaal beleid?

Het EU-plattelandsbeleid van de tweede pijler is nu vooral landbouwbeleid. Uit de MTR blijkt niet dat de Commissie plannen heeft om dat op korte termijn te veranderen. Recent heeft Saraceno (2002) de aloude discussie of plattelandsbeleid sectoraal beleid of territoriaal beleid moet zijn weer nieuw leven ingeblazen. Zij pleit ervoor de tweede pijler te splitsen in twee componenten: een sectorale poot voor

Tabel 3.4

Verdeling (%) van het POP-budget over de doelstellingen van het plattlandsbeleid

Doelstellingen van het EU-plattlandsbeleid			
	Versterking van de land- en bosbouwsector	Versterking van de concurrentiepositie van plattlandsgebieden	Instandhouding van het milieu en het landelijk erfgoed
Nederland	14	13	72
Vlaanderen ^{a)}	43	0,1	23
Niedersachsen	24	24	51
Nordrhein-Westfalen	40	8	52
Wales	4	4	92
Emilia Romagna	44	9	46
Lombardije	47	8	45

a) Percentages tellen niet op tot 100 omdat 34% van het budget is gereserveerd voor overgangsmaatregelen.

Bron: Terluin en Venema (2003).

de landbouw en een territoriale poot voor de overige economische activiteiten en bewoners op het platteland. Gelet op de diversiteit aan functies van het Europese platteland – werken in en buiten de landbouw, wonen en recreëren – valt daar veel voor te zeggen. Ook zou er een eenduidiger relatie moeten zijn tussen maatregel en doelstelling. Dit vergemakkelijkt de beoordeling van de uitvoering en de effectiviteit van de tweede pijler. Nu blijken maatregelen inzetbaar op ieder van de drie doelstellingen (Terluin en Venema, 2003).

28 plaatselijke LEADER+-groepen in Nederland

LEADER+ is een instrument van de Europese Commissie om bewoners van het platteland te betrekken bij de ontwikkeling van hun streek. Voor de periode 2000-2006 zijn in Nederland 28 groepen actief die projecten uitvoeren op het gebied van toerisme, landbouw (streekproducten, nieuwe samenwerkingsverbanden van boeren), midden- en kleinbedrijf (ondersteuning bij innovatie en jong ondernemerschap) en voorzieningen (zoals kinderopvang en vrijwilligerswerk).

3.3 Uitbreiding EU

3.3.1 Kandidaat-lidstaten

Op 16 april van dit jaar zijn in Athene de handtekeningen gezet onder de akte die toetreding tot de EU met 10 landen per 1 mei 2004 mogelijk maakt. Het gaat om Slovenië, Polen, Hongarije, Estland, Letland, Litouwen, Tsjechië, Slowakije, (Grieks-) Cyprus en Malta. De toetredende landen moeten hierbij voldoen aan de zogenaamde 'criteria van Kopenhagen'. Deze houden in dat de democratie wordt geëerbiedigd en de mensenrechten worden gehandhaafd (politek criterium); de markteconomieën van de landen levensvatbaar zijn en het hoofd kunnen bieden aan de concurrentiedruk binnen de Unie

(economisch criterium); de wetgeving is aangepast aan het *acquis communautaire*, inclusief de opbouw van de vereiste bestuurlijke en juridische capaciteit. Voorzover men nu nog niet geheel voldoet aan deze criteria, is de EC van oordeel dat deze landen wél zullen voldoen op het moment van toetreden.

Toepassing van het GLB in de nieuwe lidstaten

In Kopenhagen is men het eens geworden over de toepassing van (delen van) het GLB in de nieuwe lidstaten. Vanaf het moment van toetreding krijgen de landbouwers in deze nieuwe lidstaten volledig toegang tot de marktmaatregelen - uitvoerrestituties en interventie - van het GLB. Voor de periode 2004-2006 worden de uitgaven voor marktsteun in deze landen geschat op ongeveer 2 miljard euro (EC, 2002a).

De directe toeslagen worden geleidelijk ingevoerd in 10 jaar tijd. In 2004 wordt gestart met 25% van het niveau in de EU-15. In 2005 en 2006 worden deze bedragen verhoogd tot 30 en 35%. Na 2007 worden de percentages jaarlijks verhoogd met 10%. In 2013 is het bedrag dan opgelopen tot 100% van het steunniveau dat in de 'oude' lidstaten wordt toegepast. De omvang van de toeslagen voor de individuele nieuwe lidstaten is vastgelegd in het 'Common Financial Framework 2004-2006'. In 2004 wordt in totaal 1,2 miljard euro, in 2005 1,5 miljard euro en in 2006 1,7 miljard euro uitgetrokken voor de directe toeslagen in de toetredende landen.

De nieuwe lidstaten mogen de toeslagen nog aanvullen. Dit moet gefinancierd worden uit de voor de kandidaat-lidstaten bestemde middelen voor plattelandontwikkeling en uit nationale middelen. Deze nationale toeslag mag maximaal 30% zijn van de directe toeslagen in de huidige Unie. In de jaren 2004 tot en met 2006 wordt het premiebedrag daardoor maximaal 55, 60 en 65% van de bedragen die voor de oude lidstaten gelden. Vanaf 2007 moet deze extra aanvulling geheel gefinancierd worden uit nationale middelen.

De directe toeslagen zullen weinig invloed hebben op de gemiddelde (regionale) inkomensniveaus in de nieuwe lidstaten (Terluin en Venema, 2003). Zelfs bij toepassing van 100% directe toeslagen blijft het inkomensverschil tussen landbouw, industrie en diensten in landen als Polen, Letland, Litouwen en Slovenië groot. In deze landen betreft het echter ook vaak parttime landbouwers met neveninkomsten, die voornamelijk voor de eigen consumptie produceren.

Voor de vaststelling van de productiequota is overeengekomen dat de meest recente historische referentieperiodes waarover men data beschikbaar heeft zullen gelden. Ook wordt rekening gehouden met specifieke problemen zoals de Russische crisis en de overschakeling naar een meer marktgerichte productie.

De plattelandsteun sluit meer aan bij de specifieke problemen in de plattelandsgebieden van de nieuwe lidstaten. Er komt in vergelijking met de huidige EU-landen meer geld voor plattelandontwikkeling, het budget is voor de periode 2004-2006 vastgesteld op 5,1 miljard euro. Financiering vanuit de EU is er onder meer voor vervroegde uittreding van landbouwers, bebossing van landbouwgrond, milieuprogramma's voor de landbouw, oprichting van producentengroeperingen en steun om te kunnen voldoen aan EU-normen.

Toegevozen productiequota aan nieuwe lidstaten lijken reëel

De productiequota en de daaraan gekoppelde steunbedragen worden voor de nieuwe lidstaten bepaald op basis van de meest recente historische data. Voor de toe te wijzen melkquota heeft de Commissie aangegeven de periode 1997-1999 te zullen nemen en ook 2000 te betrekken. Voor de toe te kennen premies zal waarschijnlijk worden uitgegaan van de productiecapaciteit die op dat moment in de verschillende landen beschikbaar is. Deze is voor de meeste landen aanzienlijk kleiner dan het mogelijke productiepotentieel. Na de transitie is in vrijwel alle landen de landbouwproductie in een aardverschuiving terechtgekomen. De arealen akkerbouw bleven in de meeste landen op niveau, maar vooral in de dierlijke sector is sprake geweest van enorme afslanking van de veestapel. De rundveestapel halveerde, het aantal koeien liep met ongeveer een derde terug, het aantal schapen

Tabel 3.5

Productie en productiecapaciteit nieuwe lidstaten, 1990-2002

	CEEC-10 a)				CEEC-8 b)			
	1990	1995-2000	2001	2002	1990	1995-2000	2001	2002
Oppervlakte (mln. ha)								
Granen	23,7	23,9	24,5	23,9	15,9	15,9	16,1	15,9
Oliezaden	2,2	3,0	2,9	3,1	1,6	1,9	1,5	1,6
Aantal dieren (mln. stuks)								
Rundvee totaal	27,4	16,0	13,7	13,7	21,4	12,1	10,3	10,2
Melkkoeien	11,4	8,0	7,2	7,1	9,0	6,0	5,2	5,1
Schapen	29,1	13,6	11,5	11,4	7,0	2,1	2,0	1,9
Productie (mln. ton)								
Melk	38,0	28,0	28,0	27,7	32,5	21,9	21,5	21,2

a) CEEC-10 omvat Tsjechië, Estland, Hongarije, Letland, Litouwen, Polen, Slowakije, Slovenië, Bulgarije en Roemenië;
b) CEEC-8 idem, maar exclusief Bulgarije en Roemenië.

Bron: Eurostat.

zelfs met circa twee derde (tabel 3.5). De melkproductie in de periode 1997-1999 was met ruim 28 mln. kg vrijwel gelijk aan de huidige productie in de toetredende landen. Voor de afzonderlijke lidstaten zijn er wel grote verschillen. Waar in een aantal landen, waaronder Polen, de productie lager ligt dan het genoemde gemiddelde is vooral de productie in Slovenië en Roemenië juist hoger dan de beoogde quota. Vergeleken met de productie aan het begin van de jaren negentig ligt de productie 30% onder dat niveau (Eurostat/New Cronos).

Het is niet de verwachting dat de nieuwe lidstaten na toetreding op korte termijn weer op het 'oude' niveau terechtkomen. Het verschil tussen beide niveau's is daarvoor te groot; enige groei behoort wel tot de mogelijkheden. Op langere termijn is terugkeer naar het oude productieniveau uiteraard niet uit te sluiten.

3.3.2 Nieuwe buren

3

3.3

Op het moment dat de uitbreiding een feit is ontstaat een nieuwe situatie. Op dat moment zijn er 'nieuwe buren'. De belangrijkste nieuwe buurlanden zijn Rusland, Turkije, Oekraïne, Kroatië en de Federatie Servië en Montenegro. De handel van de EU-15 met de 'nieuwe buren' vertoont jaarlijks grote schommelingen. Dit grillige beeld geldt zowel voor de export- als de importcijfers. Zowel de EU-export als -import bedroeg in 2001 bijna 6 miljard euro (Eurostat). Rusland en Turkije zijn de belangrijkste landen binnen deze groep wat betreft handel en investeringen.

Rusland

Rusland is een omvangrijke koopkrachtige afzetmarkt met grote(re) steden. De totale bevolkingsomvang is circa 150 miljoen mensen. De politieke en economische stabiliteit neemt toe. De economische groeiverwachtingen zijn overigens sterk afhankelijk van de ontwikkelingen in olie- en gasprijzen. De toegang tot de Russische markten moet verbeterd worden, omdat op termijn lidmaatschap van de WTO wordt nagestreefd.

Er is in Rusland een grote agrarische potentie. Probleem is echter dat het overgrote deel van de agrarische sector weinig kapitaalkrachtig is en nauwelijks productieverhogende investeringen kan plegen. Voor buitenlanders is het moeilijk om in de landbouw te investeren omdat zij geen grond mogen bezitten. Het investeringsklimaat wordt beter, maar is nog niet zodanig dat makkelijk geïnvesteerd kan worden (Van Berkum et al., 2003).

Turkije

Ook voor Turkije geldt dat het een grote markt is. Anders dan in Rusland zijn hier relatief hoge inkomens. De Turkse regering heeft een grote behoefte om toe te treden tot de EU. Van alle huidige kandidaat-lidstaten, waar Turkije in feite ook toe behoort, was Turkije de eerste die aangaf toe te willen treden. In de stedelijke concentraties wordt het consumptiepatroon steeds meer westers met nadruk op kwaliteit, variatie en gemak. Probleem van de Turkse markt is wel dat de economische situatie niet stabiel is. Er is sprake van wisselkoersschommelingen, maar ook van hoge inflatiecijfers. Investeringsplekken worden bemoeilijkt omdat buitenlandse bedrijven alleen via deelnemingen in lokale bedrijven mogen investeren. Bovendien is er nog steeds veel staatsinvloed op het economische leven (Van Berkum et al., 2003).

Consequenties van de EU-uitbreiding voor de handel

De handel van de EU-15 met de huidige kandidaat-lidstaten vertoont vanaf 1995 een geleidelijke groei. Dit geldt voor zowel de export als de import. Er is nog steeds een klein handelsoverschot. De EU-export naar deze landen bedroeg in 2001 ongeveer 7,5 miljard euro, terwijl de EU-import ongeveer 7 miljard euro is (Eurostat). Door de EU-uitbreiding in 2004 gaan de nieuwe lidstaten zich wellicht méér richten op de interne Europese markt. Bestaande vrijhandelsverdragen, zoals tussen de Oekraïne en de Baltische Staten, gelden vanaf de toetreding niet meer. Daardoor zal wellicht de handel tussen de nieuwe lidstaten en de nieuwe buren onder druk komen te staan. Dat geldt zowel voor de handel vanuit als naar de nieuwe buurlanden. Als de verwachte productietoename in de nieuwe lidstaten inderdaad

gerealiseerd wordt, is het de vraag of die ook op de interne EU-markt kan worden afgezet of dat juist de omringende landen als afzetgebied noodzakelijk zijn. De import vanuit de nieuwe buurlanden zal door invoering van het GLB bemoeilijkt worden. Anderzijds kan, door stijgende arbeidskosten in de nieuwe lidstaten, een gedeelte van de agrarische productie verplaatst worden naar de nieuwe buurlanden.

3.4 Ontwikkeling van de landbouw in de EU

De situatie op de Europese markt was in 2002 enigszins teleurstellend door het beperkte economische herstel. De internationaal onzekere situatie droeg daar nog eens extra aan bij. De export van agrarische producten vanuit de Europese Unie nam beperkt toe in vergelijking met 2001. Concurrentie op de wereldmarkt vanuit niet traditionele exportlanden en een relatief sterke euro in 2002 beperkten de uitvoermogelijkheden naar derde landen.

Met name de graanexporten vielen ver terug. Daar tegenover stond een duidelijk herstel van de uitvoer van vlees. Dit herstel volgde op de door BSE en MKZ geplaagde lage export in 2001. In de zuivelsector waren er betere afzetmogelijkheden voor boter en kaas, maar de uitvoer van mager poeder daalde fors in vergelijking met het voorafgaande jaar. De minder goede afzetmogelijkheden hebben geleid tot verdere uitbreiding van de interventievoorraden. Ondanks dalende tarwevoorraden nam de voorraad granen toe van 7 naar 8 mln. ton. De voorraad boter nam fors toe van 86.000 naar 186.000 ton en ook de stijging van de wijnplas van 2,2 mln. hectoliter naar 3,6 mln. hectoliter was aanzienlijk.

Gevolg van deze marktontwikkelingen was dat de producentenprijzen in de EU in 2002 op een lager niveau lagen dan een jaar eerder. De daling wordt vooral veroorzaakt door een daling van de prijzen in de veehouderijsector. Vooral de intensieve veehouderij had te maken met lage prijzen in vergelijking met een voor die sector gunstig 2001.

Lagere prijzen zorgen voor daling inkomens

Het totale volume van de agrarische productie in de EU-15 nam in 2002 maar in beperkte mate toe (Eurostat, 2003a). Tegenover deze kleine groei stond een fikse daling van het prijsniveau. In de plantaardige sector daalden de prijzen gemiddeld met ruim 2%, vooral door lage prijzen voor aardappelen, granen en suikerbieten. De prijzen in de veehouderij daalden aanzienlijk sterker. Forse prijsdalingen voor varkens (18%), pluimvee (8%) en melk (5%) zorgden er voor dat de prijzen in de dierlijke sector in de EU-15 gemiddeld ruim 5% onder het niveau van 2001 uit kwamen (tabel 3.6). Melk, granen en varkensvlees zijn de drie belangrijkste producten binnen de EU-15 als het gaat om productiewaarde. Juist deze drie producten noteerden forse prijsdalingen, die direct van invloed waren op het agrarische inkomen in de Unie.

De lichte groei van de productie werd gerealiseerd met een vrijwel gelijkblijvende hoeveelheid aangekochte goederen en diensten. Er was dus sprake van een lichte productiviteitsverbetering. Lagere prijzen, vooral voor veevoeder, energie en kunstmest compenseerden ruimschoots de toename van de prijzen voor de vooral niet aan de landbouw gerelateerde diensten. Deze bestaan vaak voor een belangrijk deel uit loonkosten. Uiteindelijk daalde de waarde van de verbruikte goederen en diensten met ongeveer 2%. Ondanks deze daling aan de kostenkant daalde de netto toegevoegde waarde in de EU-15 met ruim 6%. Alleen in Griekenland, het Verenigd Koninkrijk en Finland nam de

toegevoegde waarde beperkt toe. Door de daling van het aantal arbeidskrachten daalde de netto toegevoegde waarde per arbeidskracht -de beloning voor de inzet van arbeid, grond en kapitaal- in de EU per saldo met ongeveer 4% (tabel 3.7). De daling geldt voor alle lidstaten, alhoewel er tussen de lidstaten aanzienlijke verschillen zijn. Koplopers in negatieve zin zijn Denemarken en Duitsland, waar het inkomen fors terugliep. Nederland bevindt zich in de middenmoot.

In de negen nieuwe lidstaten was de daling aanzienlijk groter. Gemiddeld nam de netto toegevoegde waarde per arbeidskracht met bijna 19% af. Vooral in Polen (26%), Hongarije (21%) en Tsjechië (10%) liepen de inkomens terug. In Slovenië en Letland was daarentegen sprake van een toename van 10% in vergelijking met het voorgaande jaar.

Tabel 3.6

Bruto productiewaarde (mrd. euro) van de landbouw in de EU-15, 2001-2002

	2001	2002	Mutaties in % (nominaal)		
			Volume	Prijs	Waarde
Granen	35,8	36,0	9	-8	1
Industriële gewassen	14,0	14,0	6	-5	0
w.o. Oliezaden	5,0	4,7	0	-7	-7
Suikerbieten	4,5	4,7	13	-8	4
Voedergewassen	16,7	16,7	-1	1	0
Groenten	21,8	22,7	-0	5	4
Bloemen en planten	16,5	17,2	1	3	4
Aardappelen	7,1	6,1	2	-15	-14
Fruit	17,5	17,3	-3	2	-1
Wijn	14,3	13,6	-7	2	-5
Overige plantaardige producten	7,9	8,6	8	0	8
Totaal plantaardige producten	151,5	152,2	2	-2	0
Rundvee	25,8	28,3	2	7	10
Varkens	28,3	23,3	1	-18	-18
Schapen en geiten	5,7	6,3	2	9	11
Pluimvee	12,3	11,3	-0	-8	-8
Overige vee	3,6	3,3	0	-9	-9
Melk	41,0	39,0	0	-5	-5
Eieren	5,2	5,2	-0	1	1
Overige dierlijke producten	0,8	0,8	-2	0	-2
Totaal dierlijke producten	122,8	117,6	1	-5	-4
Totaal landbouwproducten	274,3	269,8	2	-3	-2
Agrarische dienstverlening	9,1	9,4	0	2	3
Overige bedrijfsactiviteiten	5,7	5,8	0	2	2
Totale bruto productiewaarde	289,2	285,0	1	-3	-1

Bron: Eurostat.

Dalende werkgelegenheid

De werkgelegenheid in de landbouw daalde in de Europese Unie opnieuw. Na een beperkte daling van 1,6% in 2001 nam het aantal arbeidskrachten in 2002 nog eens met bijna 3% af. In Spanje was de afname met 5% het grootst; in Zweden, Duitsland en het Verenigd Koninkrijk liep de hoeveelheid arbeid met 4% terug. In de nieuwe lidstaten was de daling gemiddeld bijna 3%. De sterkste vermindering trad op in Hongarije (4,5%), gevolgd door Slowakije en Litouwen (beide 3,4%).

Verdere groei biologische landbouw in de EU

Sinds 1998 is het areaal biologische landbouw in de EU-15 met 67% toegenomen (Eurostat, 2003b). Het aantal bedrijven dat zich bezig houdt met de biologische landbouw nam in dezelfde periode met 32% toe tot meer dan 132.000. Dit is 2% van het aantal bedrijven in de EU op 3% van de oppervlakte cultuurgrond. Hieruit valt af te leiden dat de gemiddelde oppervlakte op biologische bedrijven groter is dan de gemiddelde oppervlakte van alle landbouwbedrijven. Dat geldt overigens niet voor alle landen. Er zijn duidelijke verschillen in grootte van de bedrijven, maar ook het soort gewas dat geteeld wordt verschilt per regio. De biologische veehouderijproductie lijkt eveneens toe te nemen, maar daarvoor beschikt de EC nog niet over voldoende gegevens om dat daadwerkelijk te staven.

Tabel 3.7

Geraamde verandering (%) van productievolume, ruilvoet en inkomen van de EU-landbouw naar lidstaat, mutatie t.o.v. voorgaande jaar

	Volume brutoproduktie		Volume aangekochte productiemiddelen		Opbrengst-prijs		Ruilvoet a)		Reëel agrarisch inkomen per arbeidskracht	
	2001	2002	2001	2002	2001	2002	2001	2002	2001	2002
België	-4	5	1	-3	1	-9	4	-9	5	-8
Denemarken	1	-1	-1	0	3	-8	0	-8	12	-24
Duitsland	1	-1	-0	0	2	-5	2	-5	10	-20
Griekenland	-4	-3	-2	-0	-3	8	2	6	2	5
Spanje	-1	6	2	1	1	-5	3	-6	3	-1
Frankrijk	3	4	-2	-1	-1	-4	0	-4	1	-1
Ierland	2	-2	2	1	-1	-2	0	-3	8	-12
Italië	-1	-2	-1	1	1	2	0	1	0	-2
Luxemburg	-3	2	-0	1	-4	-5	-2	-5	-1	-6
Nederland	-3	-1	-2	-1	-2	-2	-1	-3	2	-10
Oostenrijk	0	-1	0	1	2	-2	2	-1	11	-4
Portugal	-1	4	-1	1	3	-5	2	-3	12	-6
Finland	-1	2	-4	1	-2	-1	0	-1	5	-1
Zweden	0	2	0	1	-1	-2	-4	-3	5	-2
Ver. Koninkrijk	-4	5	-0	-1	0	-4	4	-4	4	7
EU-15	-2	1	-1	-0	0	-3	1	-3	3	-4

a) Verhouding opbrengstprijzen en prijzen aangekochte productiemiddelen.

Bron: Eurostat.

Ongeveer een kwart van de totale oppervlakte biologische teelt lag in 2000 in Italië. De groei van de oppervlakte in dit land bedraagt sinds 1998 ongeveer 80%. Door deze groei beslaat deze productie in Italië nu 8% van het totale areaal. Italië is daarmee, samen met Oostenrijk, koploper. Oostenrijk had in de jaren voor 1998 al een sterke groei van de biologische teelt. Sinds 1998 is Oostenrijk het enige Europese land waar de productie een lichte daling vertoont. Naar aantal bedrijven gemeten is het aandeel in het totaal van alle bedrijven nog wel het grootst (ruim 9%). Ook in Finland en Denemarken (6%) is dat aandeel hoog in vergelijking met de andere lidstaten.

Nu de biologische teelt verder groeit, wordt het ook steeds belangrijker dat de afzet goed georganiseerd wordt en dat de biologische producten ook als zodanig herkend worden. In het verleden vond de afzet vooral plaats direct vanaf de boerderij, maar momenteel vindt ook aan de verwerkingskant een uitbreiding van het aantal bedrijven plaats. Naar schatting waren er in 2000 ongeveer 18.000 producenten betrokken bij de verwerking van biologische producten tegen 11.000 in 1998.

De Nederlandse agrosector

Kernpunten:

- toename uitgaven voedings- en genotmiddelen, vooral wegens gestegen prijzen
- afzet biologisch vlees wordt bevorderd via ketensamenwerking
- marktaandeelen supermarkten groeien ten koste van speciaalzaken
- discountformules steeds populairder bij Nederlandse consument
- Ahold in grote problemen vanwege boekhoudkundige trucs
- schaalvergroting in voedingsmiddelenindustrie zet door
- toeleverende bedrijven worden steeds internationaler
- saldo agrarische handelsbalans groeit tot bijna 20 miljard euro
- aandeel agrocomplex in toegevoegde waarde en werkgelegenheid daalt tot 10%
- productie primaire sector vrijwel gelijk aan vorig jaar

4.1 Consumptie van voedings- en genotmiddelen

De consumptieve bestedingen aan voedings- en genotmiddelen in Nederland hadden in 2002 een omvang van 31,5 miljard euro (tabel 4.1). De totale bestedingen bedroegen in dat jaar bijna 278 miljard euro. Gemiddeld gaf de Nederlandse consument 11,3% van zijn besteedbare inkomen uit aan voedings- en genotmiddelen. De toename van de bestedingen met bijna 5% werd vooral veroorzaakt door de gestegen prijzen. Het volume nam in 2002 toe met gemiddeld 1,8%. Alleen van vis, zuivelproducten en zoetwaren werd vorig jaar minder geconsumeerd.

Tabel 4.1

Consumptieve bestedingen (mrd. euro) aan voedings- en genotmiddelen in Nederland, 1998-2002

	1998	1999	2000	2001	2002
Aardappelen, groenten en fruit	3,0	3,1	3,2	3,5	3,7
Vlees en vleeswaren	4,4	4,4	4,5	4,9	5,1
Vis	0,7	0,7	0,8	0,9	0,9
Zuivelproducten	3,4	3,4	3,5	3,6	3,8
Brood, beschuit en broodproducten	1,6	1,6	1,7	1,8	1,9
Zoetwaren	2,2	2,3	2,4	2,4	2,5
Dranken	4,5	4,6	4,7	4,9	5,1
Tabak	2,9	3,1	3,2	3,5	3,7
Overige	4,0	4,2	4,1	4,4	4,8
Totaal voedings- en genotmiddelen	26,7	27,4	28,1	30,0	31,5
Totale consumptieve bestedingen	218,1	232,2	248,0	263,4	277,8
Aandeel (%) voedings- en genotmiddelen	12,2	11,8	11,3	11,4	11,3

Bron: CBS.

Consumptie en aankoop van biologische producten

In 2002 kocht de Nederlands consument in totaal voor 375 miljoen euro aan biologische voedingsmiddelen (Biologica, 2003). De groei ten opzichte van 2001 wordt geschat op 9%. Biologische producten worden voor 48% via de supermarkt verkocht, voor 39% via natuurvoedingswinkels en voor 13% via overige kanalen. De detailhandelsomzet van biologische aardappelen, groente en fruit (agf) bedroeg in 2002 circa 105 miljoen euro. Dit komt overeen met 3,6% van alle aankopen agf. Aan biologisch vlees besteedde de Nederlandse consument 45 miljoen euro; dit komt overeen met 1,7% van de totale vleesconsumptie. Van alle consumentenbestedingen aan dagverse zuivel had 1,9% betrekking op biologisch, wat overeenkomt met circa 55 miljoen euro.

In het najaar van 2002 is, met steun van het ministerie van LNV, een grote mediacampagne gevoerd ter bevordering van de afzet van biologische producten. Daarnaast hebben de ketenpartners in de biologische varkensvleessector besloten hun prijs- en promotiebeleid op elkaar af te stemmen. Hiertoe is de methode 'eerlijke prijs' ontwikkeld, een gezamenlijk initiatief van de Vereniging Biologische Varkenshouders, Slagerij De Groene Weg, supermarkten Albert Heijn en Plus, en Biologica. De methode houdt in dat jaarlijks de zogenaamde eerlijke kostprijs van biologische vleesvarkens wordt vastgesteld aan de hand van berekeningen door het LEI en DLV-Advies. Indien marktomstandigheden daartoe aanleiding geven kan de 'eerlijke uitbetaalprijs' als instrument worden ingezet om daarmee de afzet van biologisch varkensvlees te bevorderen. Supermarktketen Albert Heijn zal bovendien naast biologisch vlees ook biologische vleeswaren in het assortiment opnemen en zwaarder inzetten op promotie. Ook Laurus heeft inmiddels aangegeven dat men het assortiment biologisch vlees nadrukkelijk wil uitbreiden, bij voorkeur via een gesloten ketenproject.

Ook in andere supermarkten, waaronder die van het Laurus-concern, worden steeds meer biologische producten verkocht. In eerste instantie betrof het vooral biologische aardappelen, groenten en fruit, maar het accent komt steeds meer te liggen op andere producten waaronder vlees, zuivel en droge kruidenierswaren. Omdat het aanbod van biologische producten in z'n algemeenheid nog beperkt is kunnen zich problemen voordoen met de beschikbaarheid van dergelijke producten in alle filialen. Het probleem wordt feitelijk nog vergroot door de vraag naar biologische producten vanuit het buitenland. Met name in het Verenigd Koninkrijk is de vraag naar biologische producten groot en de zelfvoorzieningsgraad laag. Nederland is een belangrijke leverancier voor deze markt.

Voedselveiligheid

Zowel overheid als consumenten hebben meer aandacht voor de veiligheid van voedingsmiddelen. Toch heeft het overgrote deel van de Nederlandse consument vooralsnog vertrouwen in de veiligheid van voedingsmiddelen in Nederland (Dagevos en Hansman, 2003). Vergelijken we de consumenten-zorgen in Nederland met die in andere landen, dan blijkt dat de Nederlandse consument zich minder zorgen maakt over voedselveiligheid dan andere Europeanen (VWA, 2002). Dit wil niet zeggen dat onder Nederlandse consumenten geen zorgen leven over voedselveiligheid, bepaalde producten zijn wel degelijk verdacht. Dit betreft vooral pluimveeproducten (kippenvlees, eieren) en genetisch gemodificeerde producten (Dagevos en Hansman, 2003). Overigens maakt de overheid zich in toenemende mate zorgen om de gezondheid van Nederlanders en dan vooral over overgewicht bij

Tabel 4.2 **Hoofdelijk verbruik (kg) van voedings- en genotmiddelen in Nederland, 1990-2001**

	1990	1995	1999	2000	2001
Boter	3,4	3,5	3,3	3,3	3,3
Margarine	9,8	8,1	6,8	6,6	6,4
Halvarine	2,9	3,0	3,1	3,0	2,9
Spijsvetten en oliën	13,0	21,9	24,9	24,9	27,6
Volle melk	41,6	33,4	30,0	30,2	30,0
Halfvolle melk	41,6	44,2	42,7	42,8	42,6
Magere melk	20,0	17,8	19,0	.	.
Karnemelk	10,7	10,1	8,9	8,4	7,9
Kaas	15,1	14,2	14,3	14,5	14,6
Rund- en kalfsvlees	19,4	20,3	19,6	19,2	19,0
Varkensvlees	44,9	44,2	43,6	43,6	42,4
Pluimveevlees	17,2	20,4	21,4	21,6	22,1
Kippeneieren (stuks)	176	175	180	180	181
Brood	60	59	60	60	60
Groente, vers ^{a)}	.	80	75	.	72
Fruit, vers ^{a)}	.	111	102	.	93
Vis totaal ^{b)}	.	2,4	2,7	2,7	2,8
Aardappelen	87	83	78	77	89
Frisdranken, incl. mineraalwater (liter)	86	97	105	106	106
Bier (liter)	91	86	84	84	82
Wijn (liter)	14,5	16,6	18,6	18,8	18,9

a) Aankoophoeveelheid per huishouden (bron: Productschap Tuinbouw) 2001=2002;

b) Bron: GfK.

Bron: CBS.

jongeren. Toenemend overgewicht hangt vooral samen met een afname van de lichamelijke activiteit – en daarmee het energieverbruik – van de Nederlandse bevolking (Gezondheidsraad, 2002).

Ondanks de zorgen die sommige consumenten hebben bij pluimveeproducten, neemt de consumptie van pluimveevlees jaarlijks toe (tabel 4.2). In 2001 werd een niveau bereikt van 22,1 kilo per hoofd van de bevolking. Door het uitbreken van de klassieke vogelpest eind februari 2003 worden pluimveestapels geruimd en slachterijen (tijdelijk) stilgelegd. Vooralsnog keert de consument zich niet af van pluimveevlees. Door bovengenoemde maatregelen dreigt wel een tekort te ontstaan aan pluimveevlees en eieren.

4.2 Detailhandel en horeca

De omzet van de detailhandel in voedings- en genotmiddelen beliep in 2000 circa 25,5 miljard euro (tabel 4.3). Hiervan komt 80% voor rekening van de supermarkten, die een omzet realiseerden van 20,4 miljard euro. De speciaalzaken behaalden in 2000 een omzet van 5 miljard euro.

De voortdurende groei van het aantal en de grootte van supermarkten gaat ten koste van de speciaalzaken (Bijman et al., 2003). Van alle voedings- en genotmiddelen die de consument koopt in de detailhandel, wordt zo'n tweederde gekocht bij supermarkten en eenderde bij de speciaalzaken. Tien jaar geleden was de verhouding nog 60 - 40%. Een van de redenen waarom supermarkten terrein winnen is de behoefte van de consument om snel en efficiënt boodschappen te doen, waarbij ook de langere openingstijden in het voordeel van de supermarkt werken. Daarnaast is er de wens naar gemak. Hierop hebben vooral supermarkten ingespeeld door hun aanbod aan voorverpakte en voorbereide producten aanzienlijk uit te breiden.

Tabel 4.3

Kengetallen van de detailhandel in voedings- en genotmiddelen in Nederland, 1999-2000

	Bedrijven (x 1.000)		Werkzame personen (x 1.000)		Bedrijfsopbrengsten (mln. euro)	
	1999	2000	1999	2000 ^{a)}	1999	2000
Detailhandel in voedings- en genotmiddelen (totaal)	15,2	15,3	269,6	143,9	24,3	25,4
Supermarkten	3,1	3,6	205,0	103,8	19,5	20,4
Zelfstandigen (speciaalzaken)	12,1	11,7	64,6	40,1	4,8	5,0
Aardappelen, groenten en fruit	2,1	2,0	11,5	6,3	0,6	0,6
Vlees en vleeswaren	3,4	3,4	22,1	13,2	1,3	1,4
Wild en gevogelte	0,3	0,3	1,4	0,9	0,1	0,1
Vis	0,7	0,7	3,6	2,1	0,2	0,2
Chocolade en suikerwerk	0,4	0,4	2,0	1,2	0,1	0,1
Dranken	1,0	1,0	5,6	5,0	0,9	1,0
Tabaksproducten	1,6	1,4	5,0	3,5	0,7	0,7
Kaas	0,6	0,5	3,4	1,9	0,2	0,2
Reformartikelen	0,4	0,4	1,8	1,1	0,2	0,2
Overige	1,6	1,6	8,2	4,9	0,5	0,5

a) Per 2000 wordt de arbeidsinzet van de werkzame personen omgerekend naar voltijds werkzame personen (FTE).

Bron: CBS Statline.

Tabel 4.4**Marktaandeel (%) van de diverse aankoopkanalen in de consumptieve bestedingen voor verse producten, 2001**

Producten	Supermarkten	Speciaalzaken	Overige kanalen
Aardappelen, groenten en fruit	65	15	20
Vlees en vleeswaren	72	22	6
Verse vis	43	30	27
Brood	65	32	3
Kaas	73	6	21

Bron: Hoofdbedrijfschap Detailhandel (2002).

De supermarkt is ook voor versproducten inmiddels het belangrijkste aankoopkanaal. Voor de supermarkten zijn de verse producten van groot belang voor het imago dat de winkelformule bij de consument heeft en daarmee een middel in de concurrentiestrijd met andere formules. De omzet aan verse producten bedraagt voor een gemiddelde supermarkt inmiddels zo'n 40% van de totale omzet. Tabel 4.4 geeft het marktaandeel aan van de speciaalzaken en de supermarkten voor afzonderlijke versgroepen. Alleen bij vis is het marktaandeel van de supermarkt geringer.

Problemen bij Ahold

In maart 2003 is Koninklijke Ahold in de problemen geraakt door boekhoudkundige trucs bij de Amerikaanse dochter US Foodservice, maar ook door andere onduidelijkheden in de wijze waarop omzet en winst van minderheidsparticipaties in de boeken van het moederconcern werden opgenomen. De koers van het aandeel is gekelderd en het vertrouwen van de belegger geschaad. Het concern is nog maar een fractie waard van wat het eerst was en staat feitelijk onder curatele van de banken. Dit voedt speculaties over een vermeende overname van Ahold of delen daarvan. Het Engelse Tesco, het Franse Carrefour en het Belgische Colruyt hebben publiekelijk interesse getoond in bepaalde onderdelen van Ahold en in dochteronderneming Schuitema. Vooralsnog zullen eerst de Ahold-dochters in Zuid-Amerika en Azië worden verkocht.

Bij Laurus, de tweede supermarktketen van ons land, lijkt de lucht weer wat opgeklaard na het debacle van de mislukte ombouw van alle winkels naar de Konmar-formule. De Franse supermarktketen Casino nam een belang van 38,7% in Laurus, de Spaanse activiteiten zijn afgestoten en ook de Belgische activiteiten staan op de nominatie om te worden verkocht. Laurus zal zich in de toekomst volledig op Nederland richten met de formules Edah, Super De Boer en Konmar.

Mega supermarkten

De Nederlandse consument kon in 2002 kennismaken met een nieuw fenomeen, een megasupermarkt met een vast verkoopvloeroppervlak (vvo) van circa 3.000 tot 4.000 m². Albert Heijn en C1000 waren de eersten die een dergelijke grote supermarkt openden. Albert Heijn introduceerde hiervoor zelfs een nieuwe formule, Albert Heijn XL. De eerste Albert Heijn XL van circa 4.000 m² opende haar deuren in Arnhem, de tweede in Eindhoven. Het is de bedoeling dat er uiteindelijk 50 van deze mega

Tabel 4.5

Marktaandelen en aantal winkels grootste supermarkformules, 2002

Onderneming en formules	Omzet (mrd. euro)	Aantal winkels	Marktaandeel (%)
Ahold			
Albert Heijn	5,5	698	27
Schuitema ^{a)}			
C1000	3,5	487	15
Albrecht			
Aldi	1,9	390	8
Laurus			
Super De Boer	1,8	425	10
Edah	1,2	287	6
Konmar	1,1	137	5
Samenwerkende Dirk van der Broek Bedrijven	1,4		4
Dirk van den Broek		36	
Bas van der Heijden		26	
Digros		19	
Jan Bruijns		9	
Sperwer Groep	1,0		4
PLUS		200	
Garantmarkt		61	
Spar		278	

a) De ombouw van A&P-supermarkten tot C1000 liep nog door in 2002.

Bronnen: jaarverslagen, websites, persberichten en consultants.

supermarkten komen, verspreid over het hele land. Supermarktketen C1000, een formule van groot-handel Schuitema, opende in 2002 haar eerste megasupermarkt in Ede. Met een vvo van 3.085 m² is deze winkel veruit de grootste C1000 en circa drie keer groter dan de gemiddelde C1000 supermarkt. Medio 2003 zal C1000 een vestiging openen in Venlo, die met een vvo van ruim 4000 m² nog groter zal zijn dan die in Ede. Supermarkten met een vvo van bijvoorbeeld 10.000 m², zoals die bestaan in onder andere Frankrijk en Spanje, zullen niet snel in Nederland worden geopend zo is de verwachting. Het vinden van geschikte locaties zal een probleem zijn. Veel gemeentes hebben bezwaar tegen de vestiging van megasupermarkten omdat zij hierin een bedreiging zien voor de lokale middenstand.

Groeiend belang van discounters

Discount-formules worden steeds populairder bij de Nederlandse consument, vooral nu het economisch tij tegen zit. De Duitse ondernemingen Aldi en Lidl, die langzaam maar zeker terrein winnen in Nederland, behoren tot de groep harde discounters. Dit betekent lage prijzen, beperkt assortiment, voornamelijk eigen merken en een sobere winkelinrichting. Wereldwijd had Aldi in 2001 circa 5.500 filialen waarvan circa 390 in Nederland. In 1991 was dit aantal 270. Het marktaandeel bedroeg 8,3% in 2002 (tabel 4.5). De omzet was in dat jaar circa 1,9 miljard euro. Het grootste deel van het assortiment, dat circa 750 producten omvat, bestaat uit fancy merken. Het gemiddelde vloeroppervlak van een Aldiwinkel in Nederland bedraagt 450 m². In tegenstelling tot de meeste andere discounters verkoopt Aldi een relatief groot aantal non-food-producten, waaronder computers en televisies. Aldi en Lidl weten steeds meer klanten te trekken. Inmiddels doet één op de twee huishoudens af en toe boodschappen bij Aldi en komt één op de vijf af en toe bij Lidl.

Horeca en catering

De consument koopt voedings- en genotmiddelen niet alleen in de winkel, maar ook op het werk, in het ziekenhuis, in cafés en restaurants. Consumptie op deze plaatsen noemt men wel het buitenhuishoudelijk verbruik. Soms is het onderscheid tussen aankoop voor thuisverbruik en directe consumptie niet altijd eenduidig te maken. In zogenoemde gemakswinkels, dit zijn winkels die gemakspullen aanbieden op plaatsen waar mensen 'onderweg' zijn zoals op NS-stations en bij benzinstations, worden zowel producten gekocht die mee naar huis worden genomen als producten die in de auto, in de trein of op het station worden genuttigd. In 2001 werd voor ruim 10,5 miljard euro aan voedings- en genotmiddelen besteed in de horeca en catering (tabel 4.6). Dit komt neer op 35 procent van de totale bestedingen aan voedings- en genotmiddelen. In 1995 waren de uitgaven voor consumptie buitenshuis nog 7,5 miljard euro.

Tabel 4.6

Uitgaven aan voedings- en genotmiddelen (mln. euro) in de horeca in Nederland, 1995-2001

	1995	1997	1999	2001
Consumptieve bestedingen in horeca en catering	7.510	8.395	9.400	10.538
Idem, als percentage van totale consumptie (%)	31,0	32,4	34,3	35,0

Bron: CBS Statline, bewerking LEI.

Macht en prijsvorming in agrofoodketens

Wie heeft de macht in de keten? Wie bepaalt de prijs in de keten? Deze vragen worden steeds vaker gesteld, vooral door boeren en tuinders die zien dat de variatie in de prijs die zij voor hun producten ontvangen niet leidt tot variatie in de consumentenprijs. Hebben andere schakels in de keten, dus de industrie en (detail)handel, de macht prijzen te beïnvloeden?

Veel Nederlandse agrofoodketens kennen een sterke mate van concentratie in de schakels verwerkende industrie en detailhandel. Zo nemen de vier grootste inkooporganisaties in de levensmiddelen-detailhandel meer dan 85% van alle aankopen voor hun rekening. Ook in de voedingsmiddelenindustrie zien we een sterke concentratie. Twee zuivelondernemingen verwerken bijna 80% van alle aangeboden melk en in de varkensvleesketen voeren twee ondernemingen circa 75% van alle slachtingen uit.

Concentratie leidt echter niet noodzakelijkerwijs tot marktmacht (inkoopmacht of verkoopmacht). Ten eerste, concentratie wordt meestal gemeten op de binnenlandse markt. Voor veel producten is echter niet Nederland maar Noordwest-Europa de relevante markt. Dit geldt bijvoorbeeld voor slachtvarkens waarvan circa 20% wordt geëxporteerd, maar nog sterker geldt dit voor verwerkte producten. Ten tweede, veel ondernemingen in de verwerkende industrie zijn coöperatieve ondernemingen die per definitie werken ten behoeve van de boeren en tuinders die lid zijn van de coöperatie. Ten derde, marktmacht kan alleen uitgeoefend worden als er geen snelle toetreding tot de markt mogelijk is. Voor verse groenten en fruit bijvoorbeeld is het relatief eenvoudig om als handelsbedrijf de markt te betreden. Wel of geen toetreding hangt af van de verzonken kosten, maar ook van eventuele afspraken tussen leverancier en afnemer. Ten vierde, door de sterke internationale oriëntatie van de Nederlandse agrofoodsector hebben ontwikkelingen op de internationale markt een sterke invloed op de prijs in Nederland.

Het LEI en Wageningen Universiteit hebben onderzocht in hoeverre in Nederlandse agrofoodketens sprake is van onvolledige prijsoverdracht en in hoeverre dat het gevolg is van marktmacht (Bunte et al., 2003). Het onderzoek richtte zich op de ketens voor varkensvlees, rundvlees, kalfsvlees, pluimveevlees, consumptieaardappelen en aardappelen verwerkt tot patat frites en kwam tot de volgende conclusies:

- 1 Er zijn geen sterke aanwijzingen dat het grootwinkelbedrijf marktmacht uitoefent in de vorm van het eenzijdig doorberekenen van prijsveranderingen. Alleen bij varkensvlees worden prijsverhogingen op boerderijniveau wel doorberekend, maar prijsdalingen niet.
- 2 Het grootwinkelbedrijf vertaalt zowel positieve als negatieve prijsveranderingen af-boerderij in beperkte mate door in de consumentenprijs. Prijschommelingen in de keten worden door de detaillist afgevlakt, omdat deze op de korte termijn haar prijzen stabiel wenst te houden.
- 3 Bij pluimveevlees volgt de industrie prijsverlagingen op boerderijniveau niet, maar prijsverhogingen wel.
- 4 De groothandelsprijs van varkensvlees en patates frites ontwikkelt zich onafhankelijk van de prijsontwikkeling in de andere schakels van de Nederlandse ketens voor deze producten. Dit kan duiden op marktmacht bij de industrie, maar ook op afhankelijkheid van internationale markten. De detailhandel volgt de groothandelsprijs, niet de prijs op boerderijniveau.

4.3 Voedings- en genotmiddelenindustrie

De voedings- en genotmiddelenindustrie (V&G-industrie) is veruit de grootste bedrijfsklasse binnen de bedrijfstak industrie. Het aantal bedrijven met 100 en meer werknemers bedroeg in 2000 235, tegenover 1.500 voor de totale industrie (tabel 4.7). De V&G-industrie genereerde in dat jaar een netto-omzet van bijna 39 miljard euro ofwel 24% van de totale omzet in de industrie. Bijna één op de vijf werknemers in de industrie heeft een baan in een van de bedrijfsgroepen of -subgroepen van de V&G-industrie.

De gemiddelde bedrijfsgrootte van de bedrijven met 100 werknemers en meer bedroeg voor de V&G-industrie 405 personen, tegenover 337 personen voor de totale industrie. Gemiddeld haalden de grote bedrijven in de V&G-industrie in 2000 een netto-omzet van 165 miljoen euro, tegenover 108 miljoen euro voor de totale industrie. De bedrijfsgroep slachterijen en vleesverwerking telt de meeste grote ondernemingen. De 60 bedrijven met 100 werknemers en meer bieden werkgelegenheid aan 21.300 personen en genereren een omzet van 6,2 miljard euro.

Schaalvergroting en internationalisering

Eind 2002 heeft de Zuidelijke Land- en Tuinbouw Organisatie (ZLTO) het Duitse vleesbedrijf Moksel overgenomen. Moksel bestaat uit 20 vleesverwerkende bedrijven die werkgelegenheid bieden aan 2.450 werknemers en een gezamenlijke omzet van twee miljard euro realiseren. ZLTO heeft Moksel ondergebracht in de nieuw opgericht onderneming Bestmeat Company, dat weer onderdeel is van Best Agrifund dat geheel in handen is van ZLTO. In Best Agrifund heeft de ZLTO ook haar

Tabel 4.7

Kengetallen van de voedings- en genotmiddelenindustrie in Nederland, 2000

Bedrijfsgroep	Bedrijven met ≥ 100 werknemers	Werkzame personen (x 1.000)	Netto omzet (mln. euro)
Slachterijen en vleesverwerkende industrie	60	21,3	6.187
Visverwerkende industrie	5	1,5	259
Groente- en fruitverwerkende industrie	20	8,3	2.461
Margarine-industrie	5	1,0	363
Meelindustrie	5	3,6	1.313
Diervoederindustrie	20	5,0	2.736
Brood-, banket-, biscuitfabrieken e.d.	25	5,5	664
Cacaoboonverwerkende industrie	15	5,9	2.351
Mineraalwater en frisdrankenindustrie	5	2,5	953
Overige voedings- en genotmiddelenindustrie	75	40,7	21.688
Totaal voedings- en genotmiddelenindustrie	235	95,3	38.975
Totale industrie	1.500	506,2	162.443
Aandeel (%) van V&G-industrie	15,7	18,8	24,0

Bron: CBS.

dochteronderneming Sobel ondergebracht. Deze onderneming, met 4.300 werknemers en een jaarlijkse omzet 750 miljoen euro, houdt zich internationaal bezig met onder andere de verwerking van dierlijke restmaterialen en het tot waarde brengen van slachtbijproducten. In april 2003 heeft ZLTO bekend gemaakt ook vleesconcern Dumeco te willen overnemen en onder te brengen in Bestmeat Company (Dumeco persbericht 10/4/03).

De groente- en fruitverwerkende industrie behoort met circa 8.300 werknemers tot de grotere bedrijfsgroepen van de industrie. De gemiddelde omzet van de bedrijven bedroeg in 2000 circa 123 miljoen euro. In oktober 2002 vond de fusie plaats tussen twee grote champignonverwerkende bedrijven, Lutèce en Holco, gevestigd in het Limburgse Horst. De nieuwe combinatie, onder de bedrijfsnaam Lutèce, behoort nu tot de grootste producenten van champignonconserven in de wereld. Deze onderneming verwerkt jaarlijks 115.000 ton verse champignons. Met circa 400 werknemers wordt een omzet behaald van 200 miljoen euro. Nederland is de belangrijkste exporteur van champignonconserven in de wereld en de op twee na belangrijkste producent.

In de zuivelsector deed Campina van zich spreken door de overname begin 2003 van het Duitse bedrijf Molkerei H. Strothmann, een zuivelonderneming met 330 werknemers in 2001 en een omzet van 120 miljoen euro. Campina behoort op de Duitse markt voor zuivelproducten tot de top drie van aanbieders. Met de overname van Strothmann komt het marktaandeel op 22%.

Grootste Nederlandse ondernemingen

Ons land kent een groot aantal multinationale ondernemingen die wereldwijd een toonaangevende positie hebben verworven. Tabel 4.8 geeft een overzicht van deze grootste Nederlandse ondernemingen in de voedings- en genotmiddelenindustrie. Naast deze Nederlandse ondernemingen zijn er nog tal van buitenlandse multinationals die in Nederland productievevestigingen hebben, zoals Sara Lee/DE, Heinz, Masterfoods en Nestlé.

A-merken versus huismerken

De omzet van producenten van A-merken had in 2002 een omvang van 15,1 miljard euro. Het marktaandeel van A-merken bedraagt momenteel bijna 71% en dat van huismerken en overige merken respectievelijk circa 16 en 14%. Nu het economisch wat minder gaat in Nederland, is de belangstelling van de consument voor deze laatste producten toegenomen. Verwacht wordt dat bij alle supermarktondernemingen de verkoop van producten onder huismerk zal toenemen. Ook zullen de supermarkten het aantal producten dat onder huismerk wordt verkocht uitbreiden. Voor het standaard huismerk is de regel dat het zo'n 5 tot 10% minder duur is dan het A-merk waar het tegen afgezet wordt. Het meest verkochte merk in de supermarkten is Campina. De totale omzet bedroeg in 2002 ruim 283 miljoen euro. Friesche Vlag is tweede met ruim 269 miljoen euro en Douwe Egberts derde met 248 miljoen euro (Food Magazine, februari 2003).

Een betrekkelijk nieuw verschijnsel is het openen van zogenoemde merkenwinkels door producenten van sterke A-merken. Douwe Egberts, onderdeel van de Amerikaanse multinational Sara Lee, hanteert sinds kort de nieuwe Koffie & Kado-formule. In DE geschenkenwinkels kunnen consumenten DE artikelen verkrijgen. In een Café DE kunnen bezoekers niet alleen de gangbare soorten koffie drinken, maar ook kennismaken met minder bekende melanges van Douwe Egberts.

Tabel 4.8

Ranglijst van ondernemingen in de Nederlandse agrosector ^{a)}, 2002

	Wereldomzet (mln. euro)	In Nederland (mln. euro)	Personeel totaal	Hoofdactiviteit
1 Unilever	48.760	1.735	247.000	Voedings- en genotmiddelen
2 Heineken	10.293	n.b.	48.237	Dranken
3 Sara Lee/DE ^{b)}	5.112	794	22.838	Genotmiddelen
4 Friesland Coberco Dairy Foods	4.723	1.653	16.774	Zuivel
5 Numico	3.966	n.b.	29.000	Gespecialiseerde voeding
6 Nutreco	3.810	1.079	13.237	Diervoeders, viskweek
7 Campina	3.707	1.195	6.872	Zuivel
8 CSM ^{b)}	3.418	518	13.242	Suiker, zoetwaren
9 Wessanen	2.830	137	11.070	Zuivel en natuurvoeding
10 Dumeco ^{c)}	2.303	n.b.	4.985	Slachterij en vleesverwerking
11 FloraHolland	1.918	1.642	2.930	Bloemen en plantenveiling
12 Bloemenveiling Aalsmeer	1.583	1.345	1.959	Bloemen en plantenveiling
13 Provimi	1.534	n.b.	8.000	Diervoeders
14 The Greenery	1.515	n.b.	2.174	Groente en fruit
15 Hoogwegt Groep ^{b)}	1.300	n.b.	225	Groothandel zuivel
16 Cebeco Groep	1.200	363	5.217	Diervoeders, pluimveevlees
17 Cehave Landbouwbelaag ^{c)}	1.066	n.b.	2.848	Diervoeders
18 Cosun	1.104	504	3.783	Suiker en zoetwaren
19 Avebe ^{b)}	755	n.b.	2.602	Aardappelzetmeel
20 Nestlé Nederland ^{d)}	660	660	1.673	Voedings- en genotmiddelen
21 Masterfoods ^{c)}	730	n.b.	1.170	Candy bars, diervoeders, ijs
22 Maxeres ^{b)}	379	178	737	Meel
23 Meatpoint ^{c)}	331	n.b.	1.200	Vleesverwerking

a) Gerangschikt naar wereldomzet, exclusief detailhandel; b) 2001/02; c) 2001 d) Uitsluitend Nederland.

Bron: LEI en diverse jaarverslagen.

Het Brits/Nederlandse Unilever heeft uiteenlopende merkenwinkels geopend in binnen- en buitenland. In ons land is ten behoeve van het merk Unox in Rotterdam de eerste Soup Factory-winkel geopend. In Den Haag en Amsterdam zijn Bertolli Toscaanse Lunchcafés geopend om de marketing van Bertolli-olijfolie-producten te ondersteunen. Ook is Unilever als franchisegever actief met Ben & Jerry's Scoop Shops. Volgens Unilever zijn de winkels in eerste instantie marketinginstrumenten om inzicht te krijgen in hoeverre het ijsmerk Ben & Jerry's alsmede Unox en Bertolli zich ontwikkelen en ook om grotere bekendheid aan de merken te geven.

4.4 Toeleveranciers

Het toeleverend bedrijfsleven vervult een belangrijke rol in de agrarische sector. Tot deze categorie behoren onder andere producenten van kunstmest, gewasbeschermingsmiddelen, uitgangsmateriaal en veevoerders. Omwille van de ruimte én vanwege beschikbaarheid van gegevens worden enkel deze vier bedrijfstgroepen beschreven. Andere toeleveranciers, zoals die van landbouwmachines, tractoren, stallen, kassen en machines voor de voedings- en genotmiddelenindustrie komen niet aan de orde.

Kunstmest

Kunstmest wordt in Nederland door een handvol producenten op de markt gebracht, het merendeel van de productiebedrijven heeft een buitenlandse signatuur. Alleen DSM Agro is nog een Nederlands bedrijf. De producenten leveren niet rechtstreeks aan de gebruiker, maar aan de tussenhandel, die tevens een voorraadfunctie vervult. De productie van kunstmest vindt in de industrie het gehele jaar door plaats, terwijl het verbruik van kunstmest seizoensgebonden is. Het merendeel van de Nederlandse productie van stikstofmeststoffen wordt geëxporteerd (tabel 4.9). Het aandeel van Nederland in de totale productie in Europa bedraagt ongeveer 14% en het exportaandeel ongeveer 12%.

Veevoeder

De productie van veevoerders had volgens de laatst bekende cijfers uit 2000 een omvang van 13,9 miljoen ton (Productschap Diervoeder, 2003). Sinds 1993 neemt de productie elk jaar af. In 2000 bestond 43% van de productie uit varkensvoeder, 26% uit pluimveevoeder en 25% uit rundveevoeder. De rest bestond uit kunstmelkvoeder en voeder voor schapen, paarden en kleine huisdieren. Het grootste deel van de productie wordt in het binnenland afgezet. Slechts 10% wordt geëxporteerd, het merendeel (87%) naar de EU-lidstaten (Productschap Diervoeder, 2003). In 2000 waren er 164 ondernemingen die zich bezighielden met de productie van veevoerders. Van deze bedrijven waren 144 particuliere ondernemingen, terwijl 20 ondernemingen een coöperatieve signatuur hadden. De coöperatieve ondernemingen hebben een aandeel van 53% in de totale productie. De meeste particuliere ondernemingen zijn kleinschalig van omvang. Van het totale aantal particuliere ondernemingen produceren er 128 minder dan 100.000 ton. Wordt gekeken naar de grote ondernemingen dan blijkt dat drie particuliere ondernemingen 250.000 ton en meer produceren. Bij de

Tabel 4.9

Voorzieningsbalans (1.000 ton N) stikstofmeststoffen in Nederland, 1998-2001

	1998	1999	2000	2001
Productie	1.728	1.729	1.694	1.515
Invoer	132	141	131	122
Uitvoer	1.452	1.517	1.469	1.331
Verbruik	403	383	339	298

Bron: LEI.

coöperatieve ondernemingen zijn er zes die in deze grootte-klasse vallen. Tot de grootste particuliere ondernemingen behoren Hendrix UTD, dat onderdeel is van Nutreco, en De Heus Brokking Koudijs. De grootste coöperatieve veevoederproducenten zijn Agrifirm, Cehave Landbouwbelang en ABCTA.

Gewasbeschermingsmiddelen

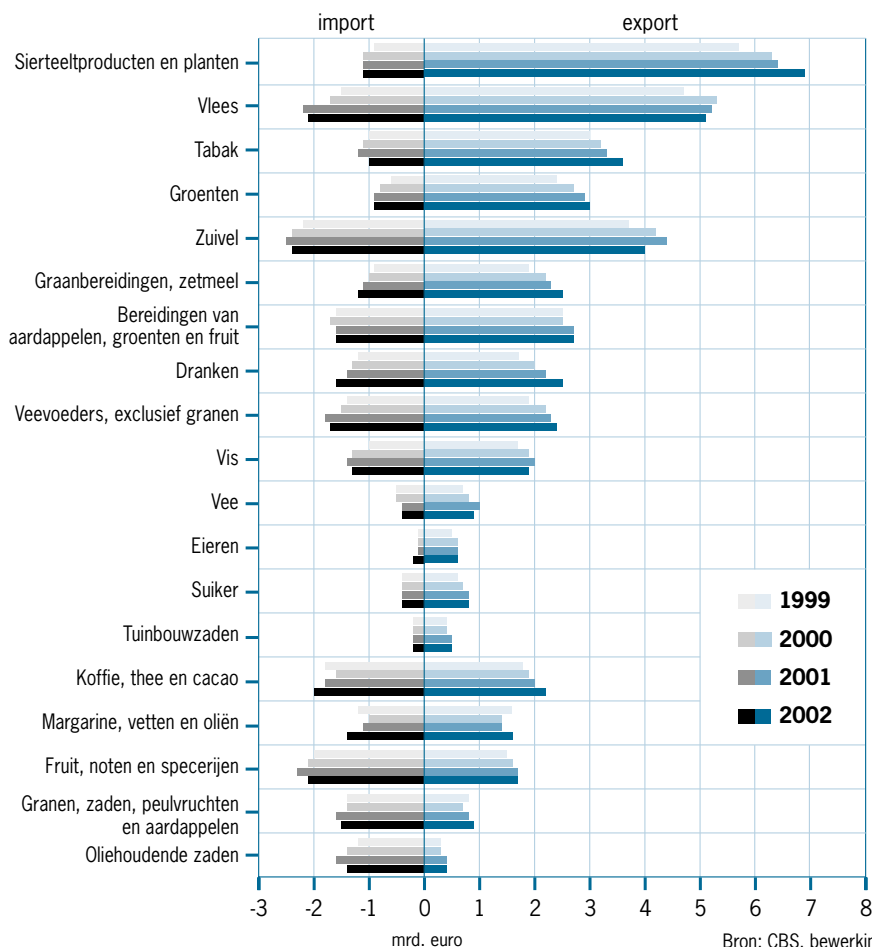
De vijftien bedrijven die in Nederland gewasbeschermingsmiddelen produceren of op de markt brengen hebben zich verenigd in de Nederlandse Stichting voor Fytofarmacie (Nefyto). De aangesloten leden vertegenwoordigen samen circa 90% van de Nederlandse omzet in gewasbeschermingsmiddelen. In 2001 werd door de gewasbeschermingsindustrie circa 7.863 ton werkzame stof op de Nederlandse markt gebracht (www.nefyto.nl). Gewasbeschermingsmiddelen worden veelal geproduceerd door grote internationale concerns. Bekende producenten en aanbieders zijn onder andere BASF, Bayer, Dow, Monsanto, Syngenta en Du Pont de Nemours. Naast gewasbeschermingsmiddelen produceren deze multinationals ook andere chemische producten. Voor de verkoop op de Nederlandse markt is veelal een verkoopkantoor geopend. Een relatief grote Nederlandse producent van gewasbeschermingsmiddelen is Luxan. In Elst (Gld.) vindt met 150 werknemers de productie plaats voor zowel de binnenlandse als buitenlandse markt. Daarnaast heeft Luxan dochterondernemingen in het Verenigd Koninkrijk, België, Spanje en Argentinië.

Uitgangsmateriaal

In het uitgangsmateriaal voor de land- en tuinbouw is een aantal productgroepen te onderscheiden, zoals uitgangsmateriaal voor groenten (groentezaden), voor akkerbouwgewassen (landbouwzaden en pootaardappelen), voor bloemen en planten (bloemzaden en stekken) en voor dierlijke productie (sperma, embryo's, jonge dieren). Op de Nederlandse markt opereert een relatief groot aantal bedrijven die uitgangsmateriaal leveren. Het betreft zowel Nederlandse bedrijven als bedrijven in buitenlands eigendom. Met name in de sector groentezaden en aardappelveredeling zijn veel Nederlandse familiebedrijven actief. Bij de landbouwzaden daarentegen betreft het veelal buitenlandse ondernemingen. Een toonaangevend Nederlands groentezaadbedrijf is Rijk Zwaan dat ook in het buitenland actief is. Met circa 900 medewerkers wordt een omzet behaald van circa 120 miljoen euro. Agrico is een leidende onderneming op het gebied van aardappelveredeling en handel in pootaardappelen. Export vindt plaats naar ongeveer 85 landen over de hele wereld. Naast Agrico zijn ook HZPC, Averis en Meijer actief als aardappelveredelaars. Een belangrijk Nederlandse landbouwzadenbedrijf is Barenbrug. Dit familiebedrijf is gespecialiseerd in graszaad en heeft vestigingen over de hele wereld. Met 530 werknemers werd in 2001/2002 een totale omzet gegenereerd van 144 miljoen euro, waarvan 82 miljoen euro in Europa. Hiermee is Barenbrug wereldwijd de grootste producent van graszaad. Ook op het terrein van uitgangsmateriaal voor dierlijke productie heeft ons land een naam hoog te houden. Het Nederlandse melkvee staat wereldwijd in hoog aanzien en de melkgift ligt op een hoog niveau. Aan de basis van het succes staan de fokkerijbedrijven. Met een aandeel van circa 90% is de Coöperatie Rundveeverbetering Delta (CR Delta) veruit de grootste onderneming (Kaal, 2002). In de varkensfokkerij is de coöperatie Pigure Group een grote speler. Haar dochteronderneming Topigs is in Nederland marktleider met een aandeel van 60% en behoort wereldwijd tot de drie grootste varkensfokbedrijven. Ook Dumeco Breeding (onderdeel van vlees-

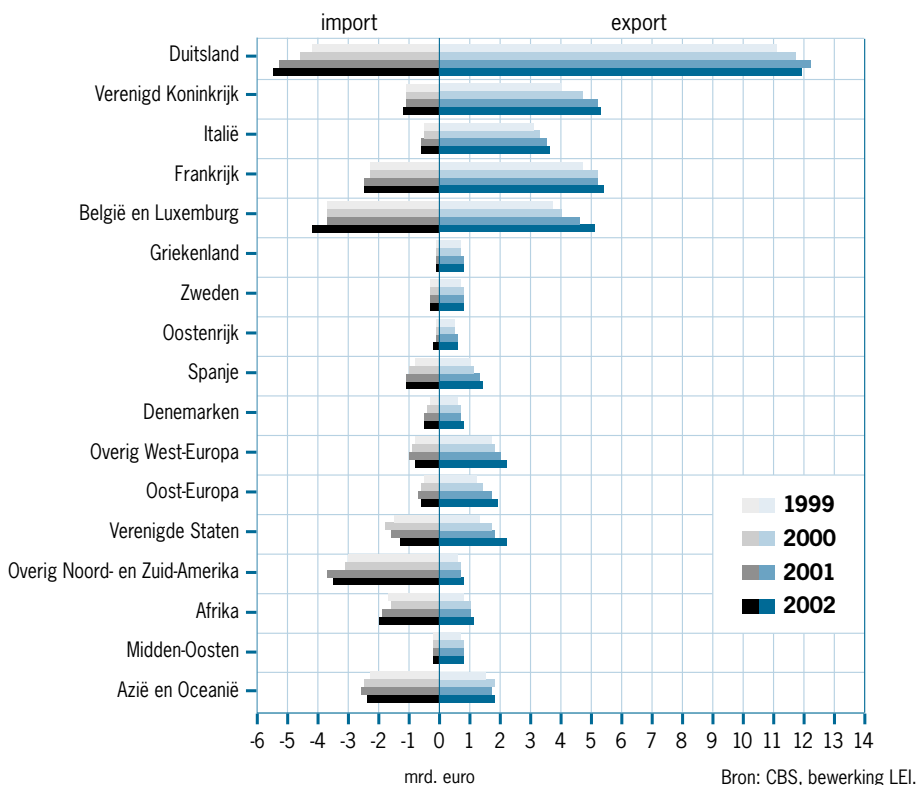
concern Dumeco) is met een marktaandeel van 30% een belangrijke leverancier van fokmateriaal aan varkenshouders. In april 2003 hebben Dumeco en Pigure Group aangekondigd hun varkensfokkerij-activiteiten samen te voegen (Persbericht Dumeco, 3/4/03). Een van de doelstellingen van deze samenwerking is het ontwikkelen en exclusief beschikbaar stellen van foklijnen voor Dumeco. Daarmee wordt de verticale coördinatie in de varkensvleeskolom weer een stap verder gebracht.

Figuur 4.1 Ontwikkeling en samenstelling van de Nederlandse agrarische import en export, 1999-2002

Figuur 4.2

Herkomst en bestemming van de Nederlandse agrarische handel, 1999-2002

4.5 Agrarische import en export

De totale Nederlandse goederenhandel daalde in 2002 in waarde, zowel bij import (7%) als bij export (3,5%). Het saldo op de totale handelsbalans bleef met 45 miljard euro onveranderd. In de handel in agrarische producten bleef de importwaarde praktisch gelijk (-0,5%) en nam de uitvoerwaarde toe met 3,5%. Het overschot op de agrarische handelsbalans groeide hierdoor tot 19,9 miljard euro.

Het prijsniveau van het totale pakket agrarische producten was zowel bij invoer als bij uitvoer vrijwel gelijk aan dat van 2001. Op onderdelen waren er wel (grote) verschillen: met name het prijsniveau van vlees, zuivel en eieren lag zowel bij invoer als bij uitvoer aanzienlijk lager dan in 2001 (figuur 4.1).

Bijna driekwart van de Nederlandse agrarische export wordt afgezet binnen de EU. De groei in de EU-export bleef achter bij die naar derde landen, namelijk 2,5% tegen 6,4%. Opvallend is de waardedaling van de export naar Duitsland (figuur 4.2).

Voor alle landen samen was de groei in export 6% en de groei in de import 5,1%.

4.6 Ontwikkeling van het agrocomplex

De bruto toegevoegde waarde van het totale Nederlandse agrocomplex nam toe tot 39 miljard euro in 2001. De werkgelegenheid steeg in dezelfde periode tot 670.000 arbeidsjaren. Daar de Nederlandse economie als geheel in deze periode sterker groeide dan het agrocomplex, daalden de aandelen van het agrocomplex in de toegevoegde waarde en werkgelegenheid met ruim een tiende tot net boven de 10% (tabel 4.10).

Het agrocomplex is in hoge mate verweven met het buitenland. Dit geldt zowel voor de herkomst van de gebruikte goederen, als de bestemming van de voortgebrachte goederen. Ongeveer 25% van het Nederlandse exportsaldo komt voor rekening van het agrocomplex. In 2001 hing 70% van de bruto toegevoegde waarde en de werkgelegenheid van het totale agrocomplex samen met exportactiviteiten.

Het agrocomplex realiseert de toegevoegde waarde voor een deel met grondstoffen uit het buitenland, zoals bijvoorbeeld de chocolade-, dranken- en tabaksindustrie. De toegevoegde waarde van het agrocomplex op basis van binnenlandse grondstoffen steeg tussen 1995 en 2001 met 12,4%. In dezelfde periode steeg de toegevoegde waarde van het totale agrocomplex met 21,7%. Het belang van het op binnenlandse grondstoffen gebaseerde deel van het totale agrocomplex daalde hierdoor met 5%. De toegevoegde waarde per arbeidsjaar van het totale agrocomplex steeg tussen 1995 en 2001 2% meer dan die van het agrocomplex gebaseerd op binnenlandse grondstoffen.

De toegevoegde waarde van de primaire sectoren was in 2001 (nominaal) vrijwel gelijk aan 1995.

Tabel 4.10 Kerncijfers van het Nederlandse agrocomplex, 1995 en 2001

	Toegevoegde waarde (factorkosten, mrd. euro)		Werkgelegenheid (1.000 arbeidsjaren)	
	1995	2001(r)	1995	2001(r)
Agrocomplex ^{a)}	32,3	39,3	659	670
Aandeel in nationale totaal	12,0%	10,4%	11,6%	10,2%
Hoveniers, agrarische dienstverlening en bosbouw	1,3	2,0	32	39
Verwerking, toelevering en distributie van buitenlandse agrarische grondstoffen	10,9	14,6	197	217
Agrocomplex, op basis van binnenlandse agrarische grondstoffen	20,2	22,7	430	413
Aandeel in nationale totaal	7,5%	6,0%	7,6%	6,3%
Primaire productie	8,4	8,3	189	181
Verwerking	3,0	4,1	54	50
Toelevering	6,5	7,3	135	128
Distributie	2,3	2,9	53	55

a) Gebaseerd op binnen- en buitenlandse agrarische grondstoffen; inclusief hovenierssector, agrarische dienstverlening, bosbouw, cacao, drank en tabak.

Bron: Agrarische input-outputtabel, bewerking LEI.

Tabel 4.11

Aandeel (%) van deelcomplexen in toegevoegde waarde en werkgelegenheid van het Nederlandse agrocomplex ^{a)}, 1995 en 2001

Deelcomplex	Toegevoegde waarde		Werkgelegenheid	
	1995	2001(r)	1995	2001(r)
Akkerbouwcomplex	17	19	17	18
Opengrondstuinbouwcomplex	9	8	10	10
Glastuinbouwcomplex	19	20	15	16
Grondgebonden-veehouderijcomplex	35	31	38	34
Intensieve-veehouderijcomplex	20	22	21	22
Totaal	100	100	100	100

a) Gebaseerd op binnenlandse grondstoffen. Bron: Agrarische input-outputtabel, bewerking LEI.

Een afname van de ingezette arbeid zwakt de reële achteruitgang enigszins af. De toeleverende en verwerkende industrieën realiseerden daarentegen een toename van het aandeel, met name de slachterijen (45%) en de zuivelverwerkers (35%). Gemiddeld steeg de toegevoegde waarde van de verwerkende industrieën voor het op binnenlandse grondstoffen gebaseerde deel tussen 1995 en 2001 met 37%, terwijl die van de toeleverende industrieën in dezelfde periode met 12% steeg (tabel 4.10).

Met een aandeel van 31% in de toegevoegde waarde in 2001 geldt het grondgebonden-veehouderijcomplex nog steeds als het belangrijkste deelcomplex binnen het op binnenlandse grondstoffen gebaseerde agrocomplex (tabel 4.11).

4.7 Resultaten primaire sector

Volume

De productie van de Nederlandse land- en tuinbouw was in 2002 vrijwel gelijk aan het voorgaande jaar (tabel 4.12). De plantaardige productie vertoonde een toename, die meer dan tenietgedaan werd door de daling in de veehouderijsector. Voor de twee belangrijkste producten in deze sector, varkensvlees en melk, daalde het productievolume flink. De opkoopregeling in de varkenshouderij zorgde voor een daling in het aantal bedrijven. Ook het aantal dieren nam daardoor af. De melkproductie daalde vooral in de eerste maanden van het jaar toen een quotumoverschrijding dreigde.

Het herstel na de MKZ-uitbraak in 2001 zorgde voor een volumegroei in de rundveehouderij. Ook de productie van kalfsvlees nam toe. Omdat de dieren in 2001 door het langer aanhouden een relatief hoog slachtgewicht hadden, was de toename in tonnen kleiner dan die gemeten in aantallen.

Het totale aanbod van graan was iets groter dan een jaar eerder. Gemeten over het kalenderjaar was de afzet van aardappelen lager. De hoeveelheid verwerkte suikerbieten was flink hoger. In de tuinbouwsector nam de totale plantaardige productie met ongeveer 1% toe.

Prijs

In het systeem van de nationale rekeningen worden de prijzen gewaardeerd op kalenderjaarbasis. De prijsontwikkeling is daarom niet altijd vergelijkbaar met die in de hoofdstukken 8 tot en met 10. Dit geldt vooral voor fruit en aardappelen. In de akkerbouwsector zijn de prijzen vrijwel gelijk aan het voorafgaande jaar. Vooral de prijs van suikerbieten staat onder druk als gevolg van een groter aanbod. Ook de prijsdaling voor granen was behoorlijk (7%). Daar deze lagere prijs wordt gecompenseerd door directe toeslagen die bij de bepaling van de prijsmutaties zijn meegenomen, is de prijsmutatie vrijwel nihil.

In de tuinbouwsector zijn er uiteenlopende prijsontwikkelingen. Dalingen in de glasgroenteteelt worden deels gecompenseerd door hogere prijzen voor opengrondsgroenten. Voor bloemen en potplanten werden goede prijzen gerealiseerd. De totale plantaardige sector had door deze ontwikkeling te maken met iets hogere prijzen.

Tabel 4.12 Brutoproductie van de land- en tuinbouw in Nederland, 2000-2002

Productgroep	Waarde (mrd. euro)			Index 2002 (2001=100)		
	2000 (v)	2001 (v)	2002 (r)	volume (r)	prijs (r)	waarde (r)
Akkerbouwproducten, totaal	2,0	2,5	2,5	100	100	100
Granen	0,2	0,2	0,3	103	109	112
Aardappelen	0,6	1,0	0,9	95	98	93
Suikerbieten	0,3	0,3	0,3	106	88	90
Uien	0,0	0,1	0,1	115	99	114
Voedergewassen (incl. snijmais)	0,5	0,6	0,6	102	107	108
Tuinbouw, totaal	7,6	7,7	7,8	101	101	102
Verse groenten a)	1,9	1,8	1,9	101	102	103
Vers fruit	0,3	0,5	0,5	102	110	112
Bloemen	2,2	2,1	2,2	100	105	104
Bloembollen	0,5	0,5	0,5	105	90	95
Plant- en boomkwekerij	1,8	1,8	1,9	103	102	105
Rundveehouderij, totaal b)	4,3	4,4	4,3	101	97	97
Rundvee (excl. kalveren)	0,6	0,5	0,6	120	111	133
Melk	3,5	3,8	3,5	98	95	93
Intensieve veehouderij, totaal	4,2	4,3	3,9	98	95	92
Kalveren	0,7	0,6	0,9	112	150	167
Varkens	2,4	2,6	1,9	92	86	79
Pluimvee	0,7	0,7	0,6	101	86	87
Eieren	0,4	0,4	0,4	97	100	97
Overige landbouw	1,7	1,9	1,8	92	104	96
Totaal-generaal	19,7	20,7	20,3	100	99	99

a) Inclusief champignons; b) Inclusief producten schapen- en geitenhouderij.

Bron: CBS; raming 2002 LEI.

Tabel 4.13

Toegevoegde waarde van de land- en tuinbouw in Nederland, 2000-2002

Productgroep	Waarde (mrd. euro)			Index 2002 (2001=100)		
	2000 (v)	2001 (v)	2002 (r)	volume (r)	prijs (r)	waarde (r)
Totale brutoproductie	19,7	20,7	20,3	100	99	99
Aangekochte goederen en diensten	10,7	11,3	11,4	99	102	101
Zaaizaad	1,0	1,0	1,0	101	105	106
Veevoeder	3,4	3,6	3,5	97	101	97
Energie	1,3	1,5	1,4	98	95	93
Kunstmest	0,3	0,3	0,3	102	94	96
Overige goederen en diensten	4,1	4,3	4,5	101	104	105
Bruto toegevoegde waarde tegen basisprijzen	9,0	9,4	8,9	100	95	95
Afschrijvingen	2,4	2,5	2,5			100
Heffingen a)	0,4	0,4	0,4			100
Subsidies a)	0,1	0,3	0,2			77
Vergoedingen MKZ	0,0	0,1	0,0			-
Overige subsidies	0,1	0,2	0,2			-
Netto toegevoegde waarde	6,6	6,9	6,4			93

a) Niet-productgebonden.

Bron: CBS ; raming 2002 LEI.

De prijzen in de veehouderij waren aanzienlijk lager dan in 2001, gemiddeld 4%. In de intensieve veehouderij was de daling het sterkst. De prijs voor rundvlees herstelde zich na de fikse prijsdalingen van 2001. De melkveehouders kregen over het afgelopen kalenderjaar gemiddeld ruim 4% minder voor hun melk.

Productiviteit en ruilvoet

De totale agrarische productie werd gerealiseerd met iets minder aangekochte goederen en diensten (tabel 4.13). Overeenkomstig de stijging van het areaal akker- en tuinbouwgewassen werd dit jaar meer zaaizaad en pootgoed verbruikt. Het energieverbruik door de landbouw is opnieuw iets lager. De energie kon bovendien tegen aanzienlijk lagere prijzen worden ingekocht. De prijs voor aardgas was meer dan 10% lager dan in 2001. De uiteindelijke prijsdaling bleef beperkt tot ruim 5% omdat elektriciteit en andere energie duurder werden. Door lagere energieprijzen werden ook de kunstmeststoffen goedkoper.

De kleinere veestapel had minder veevoer nodig. Vooral de afzet naar de varkenshouderij daalde flink. De prijzen voor veevoer waren vrijwel op het niveau van vorig jaar. Door een hoger bedrag aan aangekocht ruwvoer was de daling van de waarde van het gebruikte veevoer uiteindelijk ongeveer 3%. Het aantal aangekochte diensten in de landbouw nam licht toe. De prijzen van deze diensten volgen

traditioneel die van de inflatie. De waarde van deze relatief belangrijke kostenpost nam daardoor met 5% toe. Al met al was de kostenstijging van de productie iets groter dan de waardestijging, waardoor de bruto toegevoegde waarde met bijna 4% afnam.

De afschrijvingen bleven evenals vorig jaar op hetzelfde niveau. De niet-product gebonden subsidies namen enigszins af, omdat dit jaar slechts een klein bedrag werd uitgekeerd voor de in 2001 geleden MKZ-schade. De heffingen (zoals voor mest) bleven op hetzelfde niveau. De netto toegevoegde waarde nam daardoor met circa 7% af (tabel 4.13).

Toegevoegde waarde en resterend inkomen

De netto toegevoegde waarde is de beloning voor de inzet van arbeid, grond en kapitaal. Na aftrek van de uitbetaalde bedragen aan loon, pacht en rente blijft het resterend inkomen over (tabel 4.14). Het betaalde loon in de agrarische sector was bijna 6,5% hoger. Dit werd veroorzaakt door een iets groter volume, maar vooral door 5% hogere lonen. Het aan rente betaalde bedrag nam met ruim een procent toe, terwijl het aan pacht betaalde bedrag 5% steeg. Een en ander resulteerde uiteindelijk in een vermindering van het resterend inkomen met circa 20% tot 2,9 miljard euro. Door de daling van het aantal bedrijven nemen de inkomens per bedrijf iets minder sterk af. Desondanks is sprake van een aanzienlijk daling van het inkomen in vergelijking met vorig jaar.

Tabel 4.14

Netto toegevoegde waarde en resterend inkomen van de land- en tuinbouw in Nederland, 1995-2002

	1995	1996	1997	1998	1999	2000(v)	2001(v)	2002(r)
Waarde (mrd. euro)								
Netto toegevoegde waarde	7,0	6,9	6,7	6,9	6,4	6,6	6,9	6,4
Betaalde loonkosten	1,5	1,5	1,6	1,7	1,8	1,8	2,0	2,1
Betaalde rente en (netto) pacht	1,1	1,0	1,1	1,1	1,1	1,1	1,1	1,2
Resterend inkomen	4,3	4,3	4,9	4,0	3,5	3,4	3,6	2,9
Indexcijfers (1994-1996 = 100)								
Netto toegevoegde waarde, reëel	102	98	93	94	86	85	85	77
Idem, per arbeidskracht	103	98	92	95	87	87	90	82
Totaal resterend inkomen, reëel	101	101	112	91	77	72	73	56
Idem, per bedrijf	101	105	121	103	93	93	104	86

Bron: CBS ; raming 2002 LEI.

Landelijk gebied

Kernpunten

- daling landbouwinkomens en natuuraankopen drukken grondprijs
- taakstelling agrarisch en particulier natuurbeheer verhoogd
- particuliere boscijneraar kiest vooral voor basisbeheer
- nog veel vraagpunten rondom 'groene diensten'
- waterberging en landbouw zijn moeilijk te combineren
- hoeveelheid en versnippering beleid landelijk gebied ondermijnen effectiviteit
- reconstructie concentratiegebieden vertraagd door financiële problemen

5.1 Gebruik en beheer van de ruimte

Nederland bestaat uit 3,4 mln. ha land en 0,8 mln. ha water. Ongeveer 69% van het land is in agrarisch gebruik, 17% in 'groen' gebruik (bos, natuur en recreatie) en 14% in 'rood' gebruik (woon- en werkgebied, infrastructuur en overige gronden). Tussen 1996 en 2000 - een periode van sterke economische groei - daalde de agrarische oppervlakte met gemiddeld 8.600 ha per jaar, tegen 4.400 ha in de periode 1979-1996. Het grootste deel van deze vrijkomende landbouwgrond (60 à 70%) is aangewend voor 'rode' doeleinden (CBS-Bodemstatistiek).

5.1.1 Veranderend ruimtegebruik?

In het ruimtegebruik en het eigendom van de grond op het Nederlandse platteland is de afgelopen vijftig jaar weinig veranderd. De landbouw was en is nog steeds de belangrijkste ruimtegebruiker op het platteland (Haartsen, 2002). Wel is de betekenis van het platteland voor de samenleving veranderd. Zo is het platteland niet enkel meer het gebied waar voedsel wordt geproduceerd, maar ook een gebied waar wordt gerecreëerd en waar ruim en groen kan worden gewoond. Dit heeft ook geleid tot meer aandacht voor de landbouw als beheerder van het landschap, hoewel de primaire rol nog altijd die van voedselproducent is.

Functieverandering van grond is één van de indicatoren voor 'het meten' van de omslag van 'agrarisch productiegebied' naar een 'multifunctioneel' platteland. In gebieden waar grond de agrarische functie behoudt kan ook door functieverandering van de agrarische bebouwing sprake zijn van een veranderend platteland.

Effecten nieuwe bedrijfsactiviteiten

In de periode 1979-1999 zijn ruim 28.000 agrarische bedrijfsgebouwen hun agrarische functie kwijtgeraakt. Van de vrijgekomen agrarische bebouwing in de periode 1992-1999 is circa 14% in gebruik voor niet-agrarische activiteiten. In bijna de helft van de gevallen zijn die gestart door de voormalige boer of zijn opvolger die zo in staat zijn wonen en werken te blijven combineren op

dezelfde plek (Van der Vaart, 1999; Daalhuizen et al., 2002). De 'nieuwkomers' vestigen zich in een vrijgekomen boerderij op basis van harde locatiefactoren (zoals vloeroppervlak en prijs) en zachte locatiefactoren (zoals rust en een groene omgeving).

Een gevaar van nieuwe bedrijfsactiviteiten kan uitgroei zijn buiten de oorspronkelijke bebouwing en een toename van verkeer, waardoor rurale kwaliteiten (rust, ruimte en groen) aangetast kunnen worden (tabel 5.1). Of dit gevaar reëel is hangt af van het type nieuwe activiteit en de verdwijnende agrarische activiteit; immers, ook agrarische activiteiten kunnen leiden tot aantasting van rurale kwaliteiten en tot tal van vervoersbewegingen. Een voordeel van nieuwe bedrijfsactiviteiten is de toename van inkomen en werkgelegenheid op het platteland, zij het op bescheiden schaal. Zo boden bedrijven die binnen Friesland in 2000 zijn verhuisd naar een boerderij aan gemiddeld 3,7 personen werk, dat is iets meer dan de gemiddelde arbeidsbezetting op landbouwbedrijven (Duintop Advies, 2002).

Tabel 5.1

Effecten van nieuwe bedrijfsactiviteiten in vrijgekomen agrarische bebouwing

Effecten	Positief	Negatief
Sociaal	Agrariërs kunnen blijven wonen.	Sluipende verstedelijking door uitgroei van nieuwe activiteiten.
Economisch	Nieuwe economische vitaliteit, groei in werkgelegenheid.	Overgebleven agrarische bedrijven dreigen 'op slot' te gaan.
Ruimtelijk	Behoud van de boerderij als agrarisch erfgoed.	Verbouwingen die niet passen in het landschap.

Bron: Daalhuizen et al. (2002).

Jaar van de boerderij

Een deel van de nieuwe activiteiten op het platteland vindt plaats in historische boerderijen. Herbestemming van deze categorie boerderijen biedt een goed alternatief voor het behoud, omdat een historische boerderij zich vaak niet leent voor een moderne agrarische bedrijfsvoering. Volgens de Stichting 2003 Jaar van de Boerderij zijn er van de bijna 192.000 boerderijen die ons land rond 1940 telde momenteel nog zo'n 91.000 over. Daarvan is bijna 60% niet meer in agrarisch gebruik (SHBO, 2001).

5.1.2 Grondmarkt**Agrarische grondprijs met 5% gedaald**

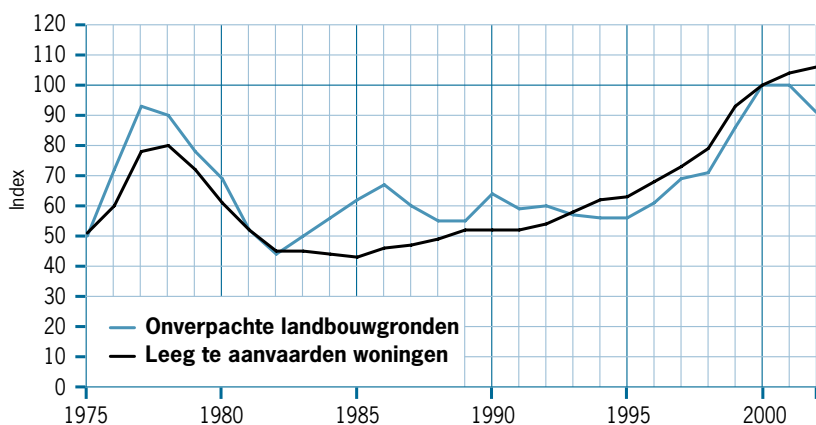
De grondprijs in het agrarisch segment van de grondmarkt is in 2002 ten opzichte van 2001 met 5% gedaald tot 35.400 euro per hectare. Na een explosieve stijging van de agrarische grondprijs in de jaren negentig, tekende zich met de zeer bescheiden stijging van de grondprijs in 2001 een trendbreuk af (DLG, 2002). Ook is een einde gekomen aan de even explosieve prijsstijging van

stedelijk onroerend goed (kantoren, bedrijfsgebouwen, woningen) en zijn recent de huizenprijzen gedaald. Dat alles onder invloed van een sterk gedaald consumentenvertrouwen en een opdoemende recessie, die zich als eerste manifesteerde in de ICT-sector.

De agrarische grondprijs wordt bepaald door de verwachte opbrengstwaarde in de landbouw en de waarde bij aanwending van de grond voor andere doeleinden. De invloed van bestemmingswijzigingen op de grondprijs kan zich over een groter gebied verspreiden door binnenlandse hervestiging van uitgekochte landbouwbedrijven. Vooral de vraag naar grond voor stedelijke functies, met name voor wonen, is bepalend voor de ontwikkeling van de agrarische grondprijs. Het gevolg is dat de prijzen van woningen en van landbouwgronden min of meer gelijktijdig stijgen of dalen (figuur 5.1). De forse afwijking midden jaren tachtig is veroorzaakt door een extra vraag naar grond als reactie op de mestwetgeving.

Figuur 5.1

Ontwikkeling reële prijs (2000=100) woningen en landbouwgronden, 1975-2002

Bron: NVM/CBS.

Afname inkomens en beperking natuuraankopen drukken grondprijs

Ook de forse daling van het landbouwincome (zie par 7.6) en de sterke vermindering van grondaankopen voor natuur zorgen ongetwijfeld voor een neerwaartse druk op de agrarische grondprijs. Dat de agrarische grondprijs iets eerder is gedaald dan de woningprijs (figuur 5.1) mag waarschijnlijk hieraan worden toegeschreven. Het is de wens van het eerste kabinet Balkenende om agrariërs en andere particuliere eigenaren een versterkte rol te geven in het natuurbeheer, mede ingegeven door de economische tegenwind. Vanaf 2003 zal jaarlijks circa 2.500 ha worden aangekocht tegen nu circa 5.000 ha (LNV, 2002b).

5.1.3 Beheer van natuur en bos

In 1996 besloeg het areaal bos en natuur in Nederland circa 480.000 ha (CBS-Bodemstatistiek). De terreinen zijn in bezit van (semi)overheden, zoals Staatsbosbeheer en gemeenten, verenigingen (Natuurmonumenten), stichtingen (provinciale landschappen) en particulieren (tabel 5.2). Daarnaast combineren naar schatting 11.000 landbouwbedrijven op een oppervlakte van ongeveer 90.000 ha agrarische productie met natuurbeheer.

Vooralsnog is voor de realisatie van de Ecologische Hoofdstructuur (EHS) ingezet op minder grondaankoop - en daarmee minder beheer door terreinbeherende organisaties - en meer op beheer door agrariërs en andere particuliere grondeigenaren. Geschat wordt dat op circa een kwart van de gronden die niet meer aangekocht worden, het beheer kan plaatsvinden met behoud van de agrarische functie. Voor het overige areaal zou dan de functie veranderen in natuur, wat een aanzienlijke verhoging betekent van de huidige taakstelling van 19.200 ha natuurontwikkeling door particulieren.

Tabel 5.2 **Omvang bezit (ha) van terreinbeheerders**

Terreinbeheerder	
Staatsbosbeheer	201.300
Natuurmonumenten	84.300
Provinciale landschappen	87.600
Defensie	17.500
Gemeenten	45.000
Particuliere bos- en landgoedeigenaren	124.000
Bron: RIVM (2001).	

Agrarisch natuurbeheer

In 2000 was circa tweederde van de huidige overheidsdoelstelling van 135.000 ha agrarisch natuurbeheer bereikt. Het agrarisch natuurbeheer wordt door het rijk ondersteund met de Subsidieregeling agrarisch natuurbeheer (29% van het areaal), de Regeling beheersovereenkomsten en natuurontwikkeling (54%) en met ganzengedoofovereenkomsten uit het Faunafonds (17%). Het is de bedoeling dat eind 2005 alle rijksovereenkomsten zijn overgegaan naar de Subsidieregeling agrarisch natuurbeheer van het Programma Beheer (RIVM, 2002).

De bijdrage van natuur- en landschapsbeheer aan het inkomen zal naar verwachting beperkt blijven, omdat deze activiteiten arbeidsextensief zijn en dus per ha niet veel inkomen kunnen opleveren.

De bereidheid van boeren om het beheer in de toekomst voort te zetten hangt af van de ontwikkelingen in het landbouwproductiesysteem en het landbouwbeleid. Het is de vraag of voedsel produceren tegen wereldmarktprijzen op termijn goed te combineren is met de zorg voor natuur en

landschap door boeren. Als in de toekomst 'groen' geen bijproduct meer is van 'voedsel', zouden twee soorten boeren nodig zijn: productie- en landschapsboeren. De volgende vraag is dan welke en hoeveel boeren als landschaps- of natuurboer door zouden willen. Andere aspecten die een rol spelen bij de perspectieven voor agrarisch natuurbeheer zijn de kosteneffectiviteit en de kwaliteit van het geleverde product (Anoniem, 2002). Over de ecologische resultaten van agrarisch natuurbeheer bestaat veel discussie, mede doordat geen systematische monitoring plaatsvindt. Agrarisch natuurbeheer heeft bijvoorbeeld een positief effect op het broedsucces van weidevogels, maar dat is niet voldoende om de achteruitgang van soorten, zoals de grutto, te stoppen (RIVM, 2002).

Particulier bosbeheer

Het particuliere bosbouwbedrijf heeft het jaar 2001 afgesloten met ongeveer hetzelfde bedrijfsresultaat als in 2000. De opbrengsten dekten driekwart van de kosten. Zowel de opbrengsten als de kosten zijn vrij sterk gedaald. Zo zijn veel minder gesubsidieerde werkzaamheden uitgevoerd op basis van de Regeling effectgerichte maatregelen en is de houtopbrengst met 42 euro per ha nog nooit zo laag geweest. Het inkomen uit bosbedrijf - de beloning voor de eigenaar voor risico, management, arbeid en eigen vermogen - was op het gemiddelde particuliere bosbedrijf in 2001 negatief.

Uit private activiteiten – zoals verkoop van hout, verhuur van jachtrechten en recreatieve diensten – behaalde de particuliere boseigenaar in 2001 een gemiddelde opbrengst van 77 euro per ha. Voor de diensten met een publiek karakter - waaronder de instandhouding van natuur en openstelling van het bos - ontving hij 88 euro per ha (tabel 5.3) ofwel ruim de helft van de totale opbrengsten uit het bos. In het afgelopen decennium is het aandeel van de opbrengsten uit publieke diensten op de totale opbrengsten vrij sterk gestegen (figuur 5.2).

De particuliere boseigenaar heeft een duidelijke voorkeur voor het basispakket bos binnen de Subsidieregeling natuurbeheer van het Programma Beheer. Op ruim 70% van het areaal waarvoor een

Tabel 5.3

Bedrijfsresultaten (euro per ha bos) particuliere bosbedrijven, 1999-2001

	1999	2000	2001
Opbrengsten, totaal	178	191	164
Hout	51	45	42
Publieke diensten	91	111	88
Overig	37	35	35
Kosten, totaal a)	225	251	220
Lonen	77	82	80
Werk door derden	86	106	77
Verzekeringen/heffingen	29	29	31
Overig	34	35	32
Opbrengsten-kostenverhouding (%)	79	76	75
Inkomen uit bosbedrijf	-8	-21	-19

a) Exclusief rentekosten voor het in grond en opstanden geïnvesteerde vermogen.

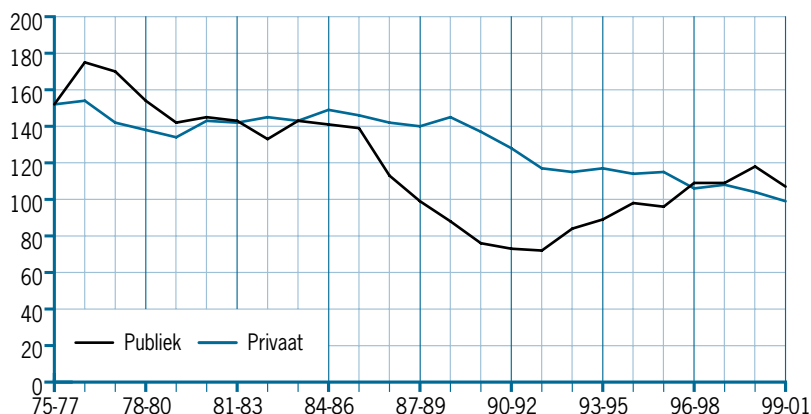
Bron: Informatienet.

subsidie is toegekend, is dit pakket van toepassing, op een kwart van het areaal het pluspakket bos met verhoogde natuurwaarde (Berger et al., 2003). Hoe meer het huidige bos lijkt op het pakket bos met verhoogde natuurwaarde, des te eerder zal een boseigenaar dit pakket waarschijnlijk kiezen. Andersom zal een eigenaar waarschijnlijk eerder de voorkeur geven aan het basispakket bos, om het risico te verminderen van het geheel of gedeeltelijk kwijtraken van de subsidie als niet aan de voorwaarden wordt voldaan.

5.1.4 Groene diensten

Groene diensten zijn in het tweede Structuurschema Groene Ruimte (SGR2) omschreven als activiteiten of beheersmaatregelen gericht op realisering van verdergaande maatschappelijke wensen, waarvoor de ondernemer beloond moet worden. Voorbeelden zijn natuur-, landschaps- en waterbeheer, en het vergroten van de toegankelijkheid van het landelijk gebied (LNV, 2002c). De ontwikkeling van groene diensten is één van de speerpunten in het SGR. Grondeigenaren, waaronder agrariërs, kunnen groene diensten aanbieden. Om het concept groene diensten praktijkrijp te maken, moet een aantal vraagstukken worden opgelost, zoals het duidelijk afbakenen van de diensten, de organisatie van vraag en aanbod, de wijze van belonen en de inpassing in EU-kaders.

Figuur 5.2 Reële opbrengsten (euro per ha bos) van diensten van particuliere bosbedrijven groter dan 50 ha

Bron: Informatienet.

Groene diensten hebben veelal het karakter van collectieve goederen. Dit wil zeggen dat de diensten voor iedereen beschikbaar zijn en het doorberekenen van de kosten van de diensten naar de individuele gebruiker moeilijk is. De markt faalt als mechanisme om vraag en aanbod bij elkaar te brengen, dus de overheid heeft een grote rol. Voor de legitimiteit van de inzet van publieke middelen is het belangrijk de geleverde collectieve goederen helder te benoemen (SER, 2002; EZ, 2002). Daarmee kan ook voorkomen worden dat (verkapte) subsidies worden gegeven in plaats van geleverde diensten beloond.

Vraag moet uitgangspunt zijn

Voor groene diensten zal alleen door de overheid, bedrijven of particulieren betaald worden als de behoefte vaststaat. De overheid zal namens de samenleving de grootste vrager van groene diensten zijn, gegeven het reeds genoemde collectieve karakter.

In de huidige discussies over groene diensten is de vraag nog niet het uitgangspunt omdat het ontbreekt aan een concrete, bruikbare formulering daarvan en een goed mechanisme om vraag, aanbod en financiering aan elkaar te koppelen (RLG, 2002; Stichting Natuur en Milieu, 2002). Een beurs zou hierin uitkomst kunnen bieden.

Intermediairs of makelaars zorgen dan voor de koppeling van vraag en aanbod. Zij werken onafhankelijk of in opdracht van belangrijke vragers (bijvoorbeeld provincies) en aanbieders (bijvoorbeeld natuurverenigingen). De uiteindelijke maatschappelijke kosten zijn afhankelijk van de omvang van de vraag, de gevraagde prijs en de transactiekosten (RLG, 2002). Andere mogelijke sturings- en financieringsvormen voor groene diensten zijn natuurcompensatie, omgevingsschap (met bevoegdheid voor belastingheffing), vestigen erfdienstbaarheden, regionale fondsvorming, vermarkten streekproducten, verhandelbare ontwikkelingsrechten en overheidssubsidies (Stichting Natuur en Milieu, 2002).

Wijze van belonen

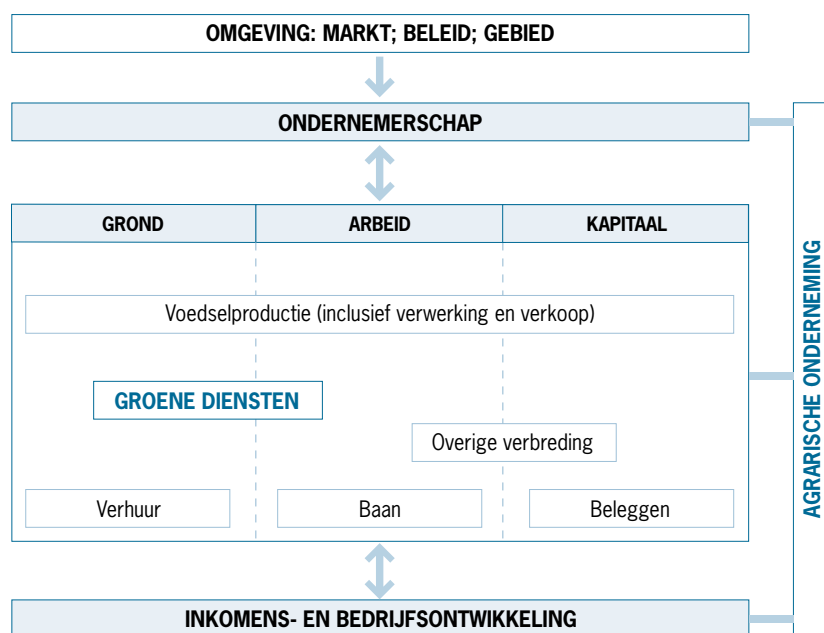
Voor de betaling van groene diensten zijn verschillende grondslagen denkbaar. Terwan et al. (2003) onderscheidt drie groepen beloningssystemen, gebaseerd op *productiekosten*, zoals vergoeden van productie- of inkomensderving, vergoeden van grondwaardedaling en betaling van (genormeerde) uitvoeringskosten; op *baten*, zoals resultaatbeloning en betaling op basis van economische betekenis; op *marktwerking* zoals tenders, betaling op basis van producentenanimus of beursprijzen.

De beloning van agrariërs voor groene diensten is veelal gebaseerd op de Europese plattelandsverordening en gebonden aan EU-kaders. Zo moet de beloning van groene diensten gebaseerd zijn op de optredende inkomstenderving uit de primaire productie en de eventuele extra kosten die een boer moet maken als gevolg van de levering van de groene dienst. Op dit totale bedrag mag vervolgens een bonus van 20% gegeven worden. Dit om oneigenlijke subsidies te voorkomen. Door de koppeling van de beloning van groene diensten aan de inkomstenderving, is in feite geen sprake van een 'aparte dienst'. Om andere beloningsgrondslagen voor groene diensten te kunnen gebruiken, pleiten verschillende partijen voor een zelfstandige, 'ontkoppelde' beloningsbasis voor groene diensten. Dit is pas mogelijk als ook de EU-kaders daarvoor ruimte geven.

5.1.5 Groene diensten en de agrarische onderneming

Het inspelen op groene diensten betekent voor een agrarische onderneming vooral de inzet van de productiefactor grond en in veel mindere mate van arbeid en kapitaal (figuur 5.3). Binnen de bestaande bedrijfsopzet is er een grens aan het aantal ha grond dat voor groene diensten ingezet kan worden. Gevoegd bij het arbeidsextensieve karakter van groene diensten, zullen de inkomsten uit deze vorm van verbreding naar verwachting beperkt blijven. De graasdierhouderij heeft de beste mogelijkheden voor het aanbieden van groene diensten.

Figuur 5.3 Groene diensten binnen de agrarische onderneming

Bron: LEI.

Groene diensten zijn in hoofdzaak publieke diensten. Daarnaast zijn er verbredingsactiviteiten met een privaat karakter, zoals agrotourisme, zorg en educatie. Deze activiteiten vergen vooral de inzet van arbeid en kapitaal. Voor een individueel bedrijf bieden ze meer inkomenspotenties dan het aanbieden van publieke groene diensten, maar ze vergen wel meer investeringen.

Betekenis voor landbouwinkomen gering

De agrarische sector is nu vooral actief in het natuur- en landschapsbeheer. Andere vormen van groene diensten, zoals waterbeheer, komen nog maar weinig voor. De bijdrage aan het inkomen uit groene diensten is momenteel op het gemiddelde agrarisch bedrijf te verwaarlozen (naar schatting niet meer dan 1%). Het inkomen door inzet van productiefactoren buiten het bedrijf is wel van wezenlijke betekenis, vooral de inkomsten uit arbeid buitenshuis zijn toegenomen. Op het gemiddelde grondgebonden landbouwbedrijf nam het aandeel van dit inkomen op het totale inkomen toe van een kwart in de eerste helft van de jaren negentig tot ruim 30% in de tweede helft. Bij alle verbredingsactiviteiten zal voor een gezonde ontwikkeling van die activiteiten de vraag voorop moeten staan. Als de agrarische ondernemers in die vraag voldoende inkomensmogelijkheden zien, zullen zij daarop inspringen, zoals de ontwikkelingen in het agrarisch natuurbeheer en het agrotourisme aangeven.

5.1.6 Waterberging als groene dienst

De combinatie landbouw en waterberging kan worden gezien als een 'blauwe dienst' of algemener als een groene dienst. Van Bommel et al. (2002) definiëren blauwe diensten als 'aan de waterbeheerstaak gerelateerde, op zakelijke grondslag voor anderen verrichte activiteiten'.

Sinds de hoogwaterstanden van 1993 en 1995 is er meer aandacht voor waterberging als mogelijke oplossing voor wateroverlast. De schade bij overstromingen kan enorm zijn. Alhoewel 76% van het getroffen gebied in agrarisch gebruik is, treedt 0,5% van de schade op in deze sector (zie tabel 5.4). In de periode tot 2050 zou voor waterberging 490.000 ha nodig zijn volgens de Vijfde nota over de Ruimtelijke Ordening (VROM, 2001). Bij de keuze van maatregelen wordt het principe van 'vasthouden-bergen-afvoeren' als uitgangspunt genomen (Commissie WB21, 2000). Water wordt in perioden van wateroverlast niet (meer) zo snel mogelijk afgevoerd, maar eerst vastgehouden.

Tabel 5.4

Potentiële materiële schade (mln. euro) bij extreme overstroming in Rijntrajecten

Rijntraject	Totaal	Bebouwing	Industrie/verkeer	Landbouw
Hoogrijn	39	33	5	1
Bovenrijn	11.978	8.225	3.672	82
Middenrijn	1.687	1.336	350	1
Nederrijn	20.333	16.459	3.789	86
Rijndelta	130.886	111.012	19.244	611
Totaal	164.903	137.064	27.059	780

Bron: ICBR (2001).

Als vasthouden niet mogelijk is, wordt het water tijdelijk geborgen. Pas als bergen niet mogelijk is, wordt het water afgevoerd.

Waterschappen kunnen om de veiligheid van ingezetenen te waarborgen vragen om meer bergingscapaciteit. Alle grondgebonden agrarische bedrijven kunnen in principe op die vraag inspelen, waarbij de melkvee- en vleesveebedrijven de meeste mogelijkheden hebben omdat grasland beter bestand is tegen extra water dan akkerbouwgewassen (Van Bommel et al., 2002). De vrager zal echter de prijs van een blauwe dienst altijd afzetten tegen de prijs van alternatieven (opkopen van grond, verhogen afvoercapaciteit). Vanwege de vrijheid die zowel aanbieders als vragers hebben om een overeenkomst aan te gaan, zal een reële vergoeding tot stand komen die ligt tussen de schadeloosstelling (reserveringsprijs van de aanbieder) en de baten voor de vrager (Van Bommel et al., 2002). In de praktijk blijkt dat een agrariër of andere grondgebruiker reeds in de plan- of studiefase wordt geconfronteerd met waardedalingen van gronden doordat een kopersstaking plaatsvindt. LTO-Nederland pleit voor vergoeding van deze vaak tijdelijke waardedalingen als deze tot een concreet probleem op een bedrijf leiden (LTO Nederland, 2003).

In een studie voor Noord-Holland is geconcludeerd dat in dit gebied de huidige inrichting van het landelijke gebied en de bedrijfsvoering van agrarische bedrijven niet zijn aangepast voor de combinatie waterberging en landbouw. De grootste knelpunten voor waterberging komen voor bij het meest intensieve grondgebruik, zoals bloembollenteelt en akkerbouw. Binnen geringe marges kunnen voorraadberging en piekberging in bedrijven worden ingepast. Te veel water leidt echter, zeker bij plantaardige teelten al snel tot aanzienlijke schades. Daarom zijn innovaties in de bedrijfsvoering en aanpassingen in de inrichting van het landelijk gebied nodig om optimale combinaties van waterberging en landbouw mogelijk te maken (Hoekstra et al., 2002).

5.2 **Beleid landelijk gebied**

5.2.1 Stellingnamebrief nationaal ruimtelijk beleid

Zomer 2002 heeft het eerste kabinet Balkenende de Stellingnamebrief nationaal ruimtelijk beleid uitgebracht (Ministerraad, 2002). In deze Stellingnamebrief wordt afstand genomen van een aantal kernpunten uit de Vijfde Nota Ruimtelijke Ordening en het Tweede Structuurschema Groene Ruimte. Zo is het de bedoeling een groter deel van het ruimtelijke orderingsbeleid over te laten aan provincies en gemeenten. Ook krijgen gemeenten en private partijen – door het loslaten van het principe van de zogenaamde rode contouren in delen van het landelijk gebied - meer ruimte om in het landelijk gebied te bouwen. In de Stellingnamebrief wordt de landbouw een belangrijke rol toegedicht als economisch en landschappelijk drager van het landelijk gebied. Zo zou de rol van de grondgebonden landbouw als beheerder van het landelijk gebied versterkt moeten worden. In de zandgebieden blijft reconstructie van de intensieve veehouderij en de extensivering van de grondgebonden veehouderij een belangrijke doelstelling. De financiële middelen zijn echter beperkt.

De oplossing wordt gezocht in temporiseren en cofinanciering door andere overheden en marktpartijen. Het ruimtelijk herstructureringsbeleid voor de bollenteelt wordt geschrapt. Dit geldt ook

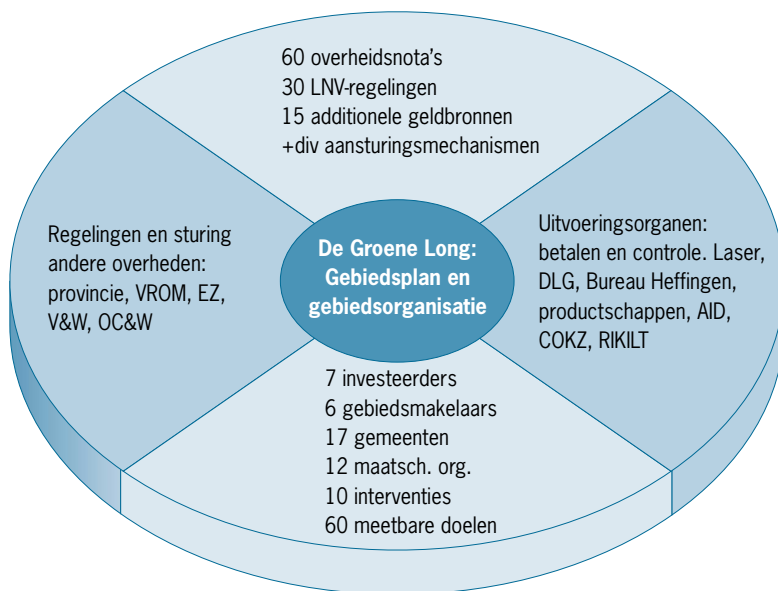
voor de Veenkoloniën, met uitzondering van enkele beperkte stimuleringsprojecten. Voor het Westland stelt het kabinet wel middelen beschikbaar voor de herstructurering van de glastuinbouw, maar niet voor de landschappelijke inpassing. Het is onduidelijk of deze voornemens stand houden onder het tweede kabinet Balkenende.

5.2.2 Effectiviteit beleid

Het landelijk gebied van Nederland heeft volgens Selnes (2003) te kampen met een grote hoeveelheid beleid in de vorm van bijvoorbeeld initiatieven, beleids- en gebiedscategorieën, regels en subsidieregelingen. Verder is het beleid van de verschillende ministeries, maar soms ook binnen één ministerie, onvoldoende afgestemd. Ook de afstemming tussen beleidsambities en financiële middelen is voor verbetering vatbaar. De drang vanuit de politiek om het beleid te vernieuwen leidt tot meer beleid en staat op gespannen voet met de behoefte van beleidsuitvoerders aan continuïteit. Daarnaast hebben de beleidsmakers en bestuurders onvoldoende begrip voor elkaar. Deze problemen leiden tot grote procedurele en administratieve lasten en ondermijnen de doeltreffendheid en de legitimiteit van het beleid (Selnes, 2003). Een en ander kan worden geïllustreerd met de casus 'De Groene Long'.

Figuur 5.4

Schets Noord-Holland Midden: de Groene Long als draaischijf

Casus 'De Groene Long' (Noord-Hollands Midden)

Bij het opstellen van het gebiedsprogramma voor Noord-Hollands Midden - de Groene Long - in 2000 zijn 60 nota's geteld met overheidsbeleid voor dit gebied van 47.000 ha. Daarin zijn onder meer de volgende gebiedsaanduidingen opgenomen: Nationaal Landschap, Ecologische Hoofdstructuur (EHS), Provinciale Ecologische Hoofdstructuur (PEHS), Vogelrichtlijngebieden, robuuste verbindingzones, bufferzones, glastuinbouwgebieden, landbouwkerngebieden, Belvederegebieden, beschermde dorps- en stadsgezichten, landinrichtingsgebieden en strategische groenprojecten. Het groen in het gebied is verdeeld over Stedelijk Natuurlijk Groen, Landelijk Natuurlijk Groen en Groot Natuurlijk. Dan is er nog een aandachtsgebied Groen in en om de stad (GLOS) dat tot 10 km buiten de stad geldt en waarvan de coördinatie in handen ligt van de gemeente Amsterdam. In die zone valt ook Waterland, dat op zijn beurt onder het gebiedsprogramma valt waarover de provincie Noord-Holland de regie voert. Verder moet de provincie het provinciaal plattelandsontwikkelingsprogramma uitwerken voor het gebied, de gemeenten moeten de plannen inpassen in de bestemmingsplannen (figuur 5.4).

Door deze waslijst aan indelingen is het bijna onmogelijk een samenhangend gebiedsplan te maken, mede omdat elke indeling zijn eigen eisen en procedures kent. Een andere oorzaak is dat de indelingen niet altijd op elkaar aansluiten of elkaar zelfs overlappen, zoals in de Wijde Wormer met de aanduidingen PEHS en Landbouwkerngebied. Ondanks de veelheid aan beleid lijkt er ook een gebrek aan beleid te zijn op het vlak van inpassing van verstedelijking en waterbeheer.

5.3 Inrichting

5.3.1 Landinrichting

De totale oppervlakte van gebieden in Nederland waar landinrichting wordt uitgevoerd is gestegen tot 804.000 ha in 2002 (DLG, 2003). De oppervlakte in voorbereiding is gedaald van 403.000 ha in 2001 tot 359.000 ha in 2002 (Centrale Landinrichtingscommissie, 2002). De investeringen zijn met uitzondering van 2000 in de afgelopen jaren vrijwel gelijk gebleven, terwijl de uitgaven voor de aankoop van grond flink stegen (tabel 5.5). Naar verwachting zullen deze uitgaven vanaf het vierde kwartaal van 2002 tot minstens eind 2003 scherp dalen vanwege de aangekondigde bezuinigingen. Voor 2002 worden geen verdere aankopen van grond voor natuur gedaan. Op de begroting van 2003 moet ongeveer 40% bezuinigd worden (LNV, 2002b en 2002d). Alleen aankopen op basis van al aangegane verplichtingen of met hoge prioriteit kunnen nog plaatsvinden. Gezien de economische situatie en de verandering in het politieke klimaat lijkt het waarschijnlijk dat het budget voorlopig beperkt zal blijven. Grondaankopen voor natuur vormen een belangrijk deel van de aankopen door de Dienst Landelijk Gebied in het kader van landinrichting.

Vernieuwingen

De laatste jaren is er veel veranderd in de landinrichting. Zo is de doelstelling van een efficiëntere landbouwproductie verbreed naar meer aandacht voor natuur, landschap en economische activiteiten buiten de landbouw, een wijziging die officieel is vast gelegd in de Landinrichtingswet van 1985.

Tabel 5.5**Landinrichting en Strategische Groenprojecten (SGP)**

	1997	1998	1999	2000	2001
Uitvoering landinrichting (1.000 ha)	692	683	731	746	770
Investerings landinrichting incl. SGP (mln. euro)	100	102	104	135	100
Uitgaven voor grondverwerving (mln. euro)	120	130	137	203	206

Bron: LNW (2002e).

Verder is sinds 1995 het initiatief verschoven van het rijk naar de provincies. Bovendien zijn landinrichtingsplannen sinds 1999 modulair opgebouwd: eerst wordt een raamplan gemaakt, waarop vervolgens aparte uitvoeringsmodules worden geënt. Het raamplan biedt de algemene visie met doelstellingen, afbakening van verantwoordelijkheden en een overzicht van te nemen maatregelen. Pas in de modules is sprake van formele comittering. Hoewel de looptijd van een compleet landinrichtingsplan nog steeds lang blijft (gemiddeld 25 jaar), kunnen zo specifieke modules al op kortere termijn worden uitgevoerd (Dessing en Janssen, 2002). Om deze veranderingen in beleid en werkwijze formeel gestalte te geven, is al in de tijd van het kabinet Kok-II een voorstel voor een nieuwe Landinrichtingswet ingediend. De afhandeling daarvan is op de lange baan geschoven.

5.3.2 Reconstructie concentratiegebieden

Er is een begin gemaakt met de uitvoering van de Reconstructiewet Concentratiegebieden, die in april 2002 in werking trad. Deze wet, oorspronkelijk bedoeld om het risico van besmettelijke varkensziekten te verminderen door het creëren van varkensvrije zones, is nu een instrument voor de integrale herinrichting van gebieden met veel intensieve veehouderij in Oost- en Zuid-Nederland. In de reconstructieplannen worden de betrokken gebieden opgedeeld in drie zones. In de landbouwontwikkelingsgebieden krijgen boeren de mogelijkheid om het bedrijf uit te breiden. In verwevingsgebieden is bedrijfsuitbreiding alleen toegestaan als andere functies daar niet onder lijden. In extensiveringsgebieden, waar het accent ligt op natuur- en landschapswaarden en op een aantrekkelijke leefomgeving, mogen bestaande veehouderijbedrijven blijven maar niet uitbreiden.

De uitvoering vindt plaats via plannen voor deelgebieden die door de provincie worden opgesteld na overleg met belanghebbenden. In de zomer van 2002 zijn de 'bouwstenen' - dat zijn prioriteiten voortgekomen uit regionaal overleg - van de verschillende reconstructieplannen aangeleverd bij de reconstructiecommissies. Elke provincie pakt de zaak op haar eigen wijze aan. Limburg heeft een reconstructiecommissie voor Noord- en Midden-Limburg die gebiedsgerichte plannen voor zes districten opstelt. Noord-Brabant daarentegen heeft zeven reconstructiecommissies, waarvan de samenhang is vervat in het zogenaamde Koepelplan. Utrecht en Gelderland werken samen in de gebieden Utrecht-Oost en de Gelderse Vallei. Daarnaast zijn er in Gelderland nog reconstructiecommissies voor de Veluwe en de Achterhoek/Liemers, die minder direct vanuit het provinciale niveau worden aangestuurd dan in Brabant en Limburg. Overijssel heeft één commissie voor Twente en Salland.

Vertraging door financiële problemen

De provincies hebben aangegeven dat de reconstructieplannen begin 2004 ter goedkeuring aan het Rijk kunnen worden aangeboden. Dat is later dan de wettelijke termijn uit de Reconstructiewet. Een van de oorzaken is de onzekerheid over de beschikbare financiële middelen. In een eerder stadium leken nog extra middelen vrij te komen uit de ICES-pot, maar door de tegenvallende economische groei is die ruimte er niet meer. De provincies hebben berekend dat voor uitvoering van de plannen in de komende 12 jaar ruim 7 miljard euro overheidsgeld nodig is, ofwel 600 mln. euro per jaar. Momenteel is jaarlijks circa 220 mln. euro beschikbaar. Om het reconstructieproces gaande te houden, wordt gestart met de uitvoering van enkele concrete, urgente projecten. Het gaat om de uitkoop van intensieve veehouderijbedrijven die willen investeren op ongewenste plekken en om projecten die de extensivering van de melkveehouderij bevorderen (LNV, 2003e).

Agrarisch Vestigingsgebied Nederweert door gemeenteraad afgewezen

Het plan voor een vestigingsgebied voor intensieve veehouderijbedrijven in Nederweert is door de gemeenteraad afgewezen vanwege onvoldoende draagvlak en grote financiële risico's. Het voorgestelde vestigingsgebied in Nederweert valt in de landbouwonwikkelingszone van de reconstructie, is circa 50 ha groot en zou plaats moeten bieden aan 18 intensieve veehouderijbedrijven die op hun huidige locatie weinig of geen ontwikkelingsmogelijkheden hebben. De zorgen over het draagvlak voor een dergelijk gebied leidden al eerder tot het advies een duidelijke samenwerkingsstructuur op te zetten, bijvoorbeeld in de vorm van een ontwikkelingsmaatschappij. Ook is voorgesteld de veehouder die zich wil vestigen op een agrarisch bedrijventerrein een raamovereenkomst te laten afsluiten met de gemeente. Hiermee moeten huidige knelpunten worden ondervangen, zoals zekerheid over de financiële regelingen - met name de vergoeding voor de gebouwen op de oude locatie - , duidelijkheid over de ontwikkelingsmogelijkheden op de nieuwe locatie en de mogelijkheid van een gefaseerde bedrijfsverplaatsing (Vogelzang et al., 2003).

Agribusinessparken

Het Agrarisch Vestigingsgebied Nederweert is een voorbeeld van een Agribusinesspark, een van de pijlers uit de Visie Agrologistiek (LNV, 2001). In een dergelijk park worden activiteiten op het vlak van agrarische productie, verwerking en logistiek ruimtelijk bijeengebracht. Voordelen van de ruimtelijke clustering zijn onder meer besparing van ruimte en het verminderen van transportbewegingen. Agribusinessparken kunnen bestaan uit een of meer schakels uit de agroketen. Nederweert is een voorbeeld van een kleinschalige clustering van primaire bedrijven uit één sector. Het is ook voorstelbaar dat primaire bedrijven uit verschillende sectoren zich in een park vestigen. Voor een combinatie van palingkweek, varkens, kippen en glastuinbouw in een 'gebouw' van vier lagen heeft NIBConsult (2003) een globaal businessplan opgesteld. Dit 'agrocenter' is eigendom van een projectontwikkelaar die het verhuurt aan agrarische ondernemers. Een kostendekkende exploitatie lijkt alleen mogelijk als alle veronderstelde besparingen op de kosten van energie, voer, mestverwerking en transport daadwerkelijk worden gerealiseerd. De belangrijkste risico's voor de ontwikkeling van een agrocenter treden op in de voorbereidingsfase. Risico's zijn bijvoorbeeld het ontbreken van maatschappelijke acceptatie en gebrek aan animo onder agrarische ondernemers (NIBConsult, 2003).

5.3.3 Herstructurering glastuinbouw

De glastuinbouw in Nederland heeft te kampen met ruimteproblemen. Vooral in het Westland is weinig ruimte voor uitbreiding; bovendien is er druk op de bestaande ruimte als gevolg van verstedelijking. Ook moet bij herinrichting vaak meer ruimte worden vrijgemaakt om het leefklimaat te verbeteren, zodat het netto oppervlak onder glas vermindert. Dit is bijvoorbeeld het geval bij het Integraal Ontwikkelingsplan Westland, dat voorziet in een vermindering van de kassen met bijna een kwart tot 2010 (Platform Zuidvleugel, 2002).

Om in de behoefte aan ruimte voor de glastuinbouw te voorzien zijn negen projectvestigingslocaties aangewezen in verschillende delen van het land, waar in totaal ruimte moet komen voor 2.700 ha netto onder glas. Oorspronkelijk waren tien locaties voorzien, maar in Zeeland kon geen overeenstemming over een locatie worden bereikt. Daarnaast voeren provincies een eigen beleid waarbinnen ook locaties kunnen worden aangewezen. Het rijk ondersteunt de ontwikkeling van de projectvestigingslocaties financieel met de Stimuleringsregeling inrichting duurzame glastuinbouwgebieden (Stidug). In de tweede openstelling hebben de locaties Bergerden (Gelderland), Californië (Limburg) en Luttelgeest (Flevoland) subsidie via deze regeling gekregen (LNV, 2003f). Op de locaties Berlikum (Friesland) en Grootslag (Noord-Holland) hebben zich al tuinders gevestigd, in Rundedal bij Emmen zijn kavels beschikbaar. De andere locaties zijn nog in de planningsfase, over de Zuidplaspolder (Zuid-Holland) en de Moerdijkse Hoek (Noord-Brabant) zijn nog geen definitieve besluiten genomen (AgriHolland, 2002).

Landbouw en milieu

Kernpunten:

- kosten milieubeleid voor land- en tuinbouw lopen op
- verbruik chemische gewasbeschermingsmiddelen sinds midden jaren tachtig ruimschoots gehalveerd
- toelatingsbeleid gewasbeschermingsmiddelen versoepeld
- broeikasgasemissie land- en tuinbouw sinds 1990 ruim 10% omlaag
- energie-efficiëntie glastuinbouw verbetert laatste jaren snel
- mineralenemissies agrarische sector geleidelijk omlaag
- mestoverschot verdwenen, vooral door opkopen en afromen mestrechten
- ammoniakemissie veehouderij in 15 jaar bijna gehalveerd
- verdrogingsbeleid noodzaakt landbouw tot zuinig omgaan met water
- agrarisch afval voor 95% hergebruikt

6

6.1

6.1 Inleiding

De druk op het milieu vanuit de land- en tuinbouw neemt af. Sinds de tweede helft van de jaren tachtig is het verbruik van chemische gewasbeschermingsmiddelen ruimschoots gehalveerd, is de emissie van mineralen naar de bodem met ongeveer 30% verminderd en van ammoniak naar de lucht met bijna 50%. De uitstoot van broeikasgassen nam met ruim 10% af en de hoeveelheid afval die wordt gestort of verbrand kromp met bijna 70%. De relatief trage groei van de productie draagt hieraan bij; in de jaren negentig nam het productievolume van de Nederlandse land- en tuinbouw met ruim 10% toe, terwijl in de periode daarvoor een groei in de orde van 40% per tien jaar werd gerealiseerd. Het omgekeerde ligt ook voor de hand: strengere milieuregels remmen de groei af, ook door de eruit voortvloeiende kostenstijging. Volgens het RIVM zijn de milieukosten voor de landbouw tussen 1990 en 2000 gestegen van 100 tot 530 mln. euro (RIVM, 2002a). Dit laatste bedrag komt overeen met 5 tot 6% van de bruto toegevoegde waarde van de sector in dat jaar, wat ongeveer tweemaal zoveel is als het aandeel van de landelijke milieukosten in het bruto nationaal product. De land- en tuinbouw levert dus een relatief grote bijdrage.

In het vierde Nationaal MilieubeleidsPlan (NMP-4) van 2001 zijn ambitieuze doelstellingen geformuleerd, die op termijn (2030) tot een duurzaam systeem van productie en consumptie moeten leiden (VROM, 2001a). Het eerste kabinet Balkenende, dat medio 2002 aantrad, heeft de ambities voor de agrarische sector grotendeels gehandhaafd. Wel wordt het beleid voor chemische middelen 'herijkt' en wordt de aanscherping van de verliesnormen in het mineralenbeleid 'getemporiseerd' (VROM, 2002). Daarnaast streefde dit kabinet naar minder regels en verboden en legde het meer het accent op de eigen verantwoordelijkheid van bedrijven en maatschappelijke organisaties.

6.2 Gewasbescherming

6.2.1 Verbruik

In 2001 bedroeg het verbruik van chemische gewasbeschermingsmiddelen in de Nederlandse agrarische sector ongeveer 9,4 mln. kg actieve stof (tabel 6.1), ruim 17% minder dan in 2000. Onder meer het vrij droge weer in de zomer, waardoor schimmels minder kans krijgen, speelde hierbij een rol. Volgens de eerste schattingen is het verbruik in 2002 iets gestegen, vooral doordat het gebruik van grondontsmettingsmiddelen voor het eerst sinds lange tijd weer toenam. Tegen de achtergrond van de sterke daling in 2001, lijkt deze kleine stijging geen voorbode van een keer ten kwade.

De totale vermindering van het verbruik vanaf de referentieperiode 1984-1988 bedraagt inmiddels ongeveer 55%. De taakstelling voor het totale verbruik, zoals vastgelegd in het MeerjarenPlan Gewasbescherming (MJPG), is daarmee gerealiseerd, zij het niet geheel op tijd. Toch is voor drie van de vijf onderscheiden groepen middelen de doelstelling nog niet bereikt. Op teeltniveau is het chemicaliënverbruik sinds het midden van de jaren tachtig nog sterker verminderd dan op landelijk niveau, maar een deel van dit effect is ongedaan gemaakt door de uitbreiding van teelten waarin relatief veel middelen nodig zijn (bijvoorbeeld bloembollen, aardappelen en uien).

De daling van het verbruik ging niet gepaard met een vermindering van de totale uitgaven van de sector voor gewasbeschermingsmiddelen. In de periode 1985-1990 ging het om ongeveer 275 mln. euro per jaar, de laatste jaren om circa 300 mln. euro. Gegeven de opgetreden halvering van het verbruik, betekent dit dat de gemiddelde prijs van de middelen flink omhoog is gegaan. Dit ging gepaard met een substantiële kwaliteitsverbetering.

Tabel 6.1

Verbruik van gewasbeschermingsmiddelen in de land- en tuinbouw, 1984-2002

Categorie	Verbruik (mln. kg actieve stof)								Taakstelling
	1984-88	1995	1997	1998	1999	2000	2001	2002(r)	2000 ^{a)}
Grondontsmetting	10,25	2,39	1,57	1,18	1,47	1,40	0,99	1,25	3,28
Onkruidbestrijding	4,60	3,98	3,85	4,05	3,87	3,50	3,09	3,15	2,53
Schimmelbestrijding	4,45	4,49	4,94	5,81	5,20	4,93	3,95	3,90	2,85
Insectenbestrijding	0,69	0,55	0,49	0,46	0,41	0,29	0,27	0,22	0,44
Overige	1,31	1,20	1,16	1,18	1,05	1,26	1,12	1,13	0,86
Totaal	21,30	12,61	12,01	12,68	11,99	11,38	9,42	9,65	10,65

a) Bron: IKC-L

Bron: Nefyto/IKC-L/PD; raming 2002: Nefyto/LEI.

6.2.2 Beleid

De toelating van middelen is een belangrijk element van het beleid. Ruim tien jaar geleden is besloten dat het toelatingsbeleid op EU-niveau geharmoniseerd zou worden. Alle gebruikte stoffen zouden opnieuw worden beoordeeld aan de hand van nieuwe, strenge criteria. In het begin van de jaren negentig waren in de EU-landen ruim 800 stoffen toegelaten, waarvan er medio 2003 circa 320 zijn vervallen. Nederland is, vooruitlopend op de herbeoordeling in EU-verband, zelf stoffen gaan herbeoordelen. Deze herbeoordeling resulteerde in een vermindering van het aantal toegelaten stoffen van ruim 300 rond 1990 tot minder dan 200 nu. Het bedrijfsleven klaagde echter steeds sterker dat te weinig middelen overbleven, mede doordat nieuwe milieuvriendelijke middelen slechts mondjesmaat ter beschikking komen. Daardoor raken de Nederlandse telers in een nadelige concurrentiepositie en dreigden bepaalde teelten zelfs in gevaar te komen. Deze situatie resulteerde al enkele malen in versoepelingen in het toelatingsbeleid, die echter naar het oordeel van het bedrijfsleven te weinig soelaas boden.

6

6.2

Toelatingsbeleid versoepeld

Mede door de gewijzigde samenstelling van de Tweede Kamer na de verkiezingen van 2002 is het afgelopen jaar een andere koers ingeslagen. Nederland sluit zich voortaan grotendeels aan bij het tempo van de toelating in de EU. Verder is er een wettelijke ontheffingsregeling gekomen om knelpunten op te lossen. Als voor bepaalde ziekten en plagen geen passend toegelaten middel (meer) beschikbaar is, kan onder een aantal voorwaarden vrijstelling worden verleend voor het gebruik van een stof die niet meer was toegelaten. Voor ongeveer 40 van de ruim 100 'erkende' knelpunten is zo een oplossing gevonden (TK, 2003a). De bedoeling is dat de ontheffingsmogelijkheid vervalt zodra de stof op EU-niveau is herbeoordeeld. De ontheffingsregeling vormt een tegemoetkoming aan het bedrijfsleven, maar betekent niet dat de eerder vastgelegde lange-termijndoelstellingen op het gebied van de gewasbescherming (zie LNV, 2001a), waaronder het 'nee-tenzij' principe, worden losgelaten. Dit is expliciet vastgelegd in een maart 2003 gesloten 'Afsprakenkader' tussen overheid, bedrijfsleven, (een deel van) de milieubeweging en enkele andere maatschappelijke organisaties (LNV, 2003g).

Europese Commissie wil strenger gewasbeschermingsbeleid

In een recente mededeling benadrukt de EC de risico's van chemische gewasbeschermingsmiddelen voor gezondheid en milieu (EC, 2002b). Zij constateert dat het verbruik van deze middelen in de EU-15 in het begin van de jaren negentig is gedaald, maar nadien weer een stijgende lijn vertoont. Met name in Frankrijk, Griekenland, Portugal en Spanje is het verbruik in de periode 1995-1999 nogal toegenomen. In Italië, België, Nederland, Denemarken en Oostenrijk is sprake van een duidelijke daling. De Commissie denkt dat de hervorming van het landbouwbeleid hieraan een bijdrage leverde doordat de prijsverlagingen een verdere intensivering ontmoedigen en doordat voorwaarden worden gesteld aan de compenserende toeslagen. Er zijn echter ook statistieken die voor granen juist een stijging van het verbruik aangeven voor 1992-1999, terwijl de graanprijs in die periode met 40% is gedaald (Eurostat, 2002a).

Knelpunten op de weg naar een duurzame productie

De beleidsdoelstellingen op het gebied van gewasbescherming zijn tamelijk ambitieus. Zowel in 'Zicht op gezonde teelt' (LNV, 2001a) als in het 'Afsprakenkader' van maart 2003 staat geïntegreerde teelt centraal. Daarbij gaat het niet alleen om een beperking van het gebruik van chemische middelen, maar om vermindering van de chemie-afhankelijkheid door vergroting van weerbaarheid en verlaging van de infectiedruk. In wezen gaat het om een systeemverandering terwijl de tot dusver gerealiseerde aanpassingen vooral verbeteringen binnen het systeem betroffen. Het tempo waarin de omschakelingsprocessen zich momenteel voltrekken, lijkt - voor zover te meten - onvoldoende. Factoren die in de praktijk omschakeling bemoeilijken of belemmeren zijn (ontleend aan De Lauwere et al., 2003):

- teelttechnische problemen (bijvoorbeeld onkruiddruk, extra arbeid, problemen bij de noodzakelijke ruimere vruchtwisseling);
- economische problemen (lagere en sterker wisselende opbrengsten, hogere arbeidskosten, extra investeringen, ontoereikende subsidies voor omschakeling, onzekerheid inzake afzet en prijsvorming);
- onduidelijke, vaak wisselende ('onbetrouwbare overheid') en veel administratie vergende regelgeving. Zo is vaak niet duidelijk wat de algemene doelstellingen voor een bedrijf concreet betekenen;
- omgevingsfactoren (onderwijs en onderzoek zijn te weinig gericht op het bevorderen van systeemveranderingen c.q. het wegnemen van knelpunten daarbij; leveranciers spelen een remmende rol; de biologische productie heeft te veel een 'geitenwollen-sokkenimago'.

De strategie die de Commissie voorstelt, richt zich onder meer op het minimaliseren van de gevaren van het gebruik van pesticiden voor gezondheid en milieu. Vooral het verbruik van de gevaarlijkste stoffen moet drastisch worden beperkt, door veiliger chemische middelen, niet-chemische alternatieven en het stimuleren van weinig chemicaliën vergende teeltmethoden. Deze strategie sluit vrij goed aan bij het Nederlandse beleid, dat gezien de opvattingen van de Commissie zeker niet afgezwakt zal kunnen worden. De EC wijst zelf op de EU-Kaderrichtlijn voor water, die in 2000 is vastgesteld en onder meer beoogt om het watermilieu streng te beschermen tegen vervuiling met chemicaliën.

De voorstellen voor een EU-heffing op chemische middelen zijn voorlopig van tafel, onder meer omdat de effecten van zo'n heffing - toegepast in Denemarken en Zweden - niet overtuigend zijn (EC, 2002b:25/39). De EC wil wel dat alle lidstaten voor bestrijdingsmiddelen het normale (hoge) BTW-tarief hanteren. In Nederland is dat al het geval.

6.3 Energie en broeikasgassen

6.3.1 Broeikasgasemissie

De totale emissie van broeikasgassen door de land- en tuinbouw, die zo'n 10% van het nationale totaal voor zijn rekening neemt, vertoont al enkele jaren een dalende lijn (tabel 6.2). In 2001 was de uitstoot bijna 12% lager dan in 1990, het referentiejaar van het Kyoto-protocol. Nederland moet op grond hiervan in 2008-2012 een vermindering van 6% realiseren. De agrarische sector heeft deze doelstelling dus ruimschoots bereikt.

De emissie van CO₂, die iets minder dan een derde van de totale emissie van broeikasgassen door de land- en tuinbouw omvat en waarvan het grootste deel wordt uitgestoten door de glastuinbouw, daalt al vanaf begin jaren negentig. De vermindering van de methaanemissie, die voornamelijk uit de veehouderij komt, is al begonnen in de jaren tachtig en hangt nauw samen met de inkrimping van de veestapel. Recente metingen wijzen erop dat de uitstoot van methaan door koeien aanmerkelijk - genoemd wordt 25% - groter is dan tot dusver werd aangenomen (Weekblad voor Wageningen, 17 april 2003). Wanneer dit inderdaad zo zou zijn, komt de totale broeikasgasemissie van de land- en tuinbouw 5 tot 10% hoger uit dan in tabel 6.2 is aangegeven. De neerwaartse tendens blijft uiteraard bestaan.

De emissie van lachgas (N₂O) is in het begin van de jaren negentig gestegen als gevolg van het verplicht onderwerken van mest. Daardoor komt meer stikstof in de grond, die voor een deel wordt omgezet in dit gas. Vanaf het midden van de jaren negentig vermindert ook de emissie van lachgas door de kleinere aanvoer van stikstof, maar vooral door inkrimping van de veestapel. Omdat dit proces zich naar verwachting zal voortzetten, is aannemelijk dat de uitstoot van broeikasgassen door de agrarische sector de komende tijd verder zal verminderen, tenzij zich een onvoorziene forse groei van de glastuinbouw zou voordoen.

Tabel 6.2

Emissie (mrd. kg CO₂-equivalenten) van broeikasgassen door de land- en tuinbouw, 1980-2001

	1980	1985	1990	1995	1999	2000	2001(v)
Uitstoot koolstofdioxide (CO ₂) a)	7,2	5,6	8,4	8,1	7,1	7,1	7,0
Uitstoot methaan (CH ₄)	10,8	11,1	10,7	10,1	9,0	8,7	8,7
Uitstoot distikstofoxide (N ₂ O)	6,9	7,3	6,9	8,3	7,8	7,2	7,2
Totaal	24,9	24,0	26,0	26,5	23,9	23,0	22,9

a) Alleen emissies die binnen de sector tot stand komen; zonder correcties voor temperatuurschommelingen; exclusief emissie mobiele bronnen, zoals tractoren.

Bron: RIVM/CBS, Milieucompodium, diverse jaren.

6.3.2 Broeikasgasbeleid

De totale nationale emissie van broeikasgassen was in 2001 nog 4% hoger dan in 1990. Het globale beeld is dat de uitstoot van CO₂ blijft toenemen - vooral door de groei van het verkeer en het verbruik van elektriciteit - terwijl die van de andere broeikasgassen afneemt. Verwacht wordt dat deze tendensen zich de komende jaren voortzetten en de totale emissie van broeikasgassen ongeveer stabiel zal blijven (RIVM, 2002b:124 e.v.). Zonder beleidsintensivering wordt de overeengekomen 6% reductie dan moeilijk haalbaar (zie ook Algemene Rekenkamer, 2002).

Er is allerlei beleid op dit gebied van kracht of in ontwikkeling, waarvan een deel direct of indirect van betekenis is voor de agrarische sector. Dit geldt bijvoorbeeld voor het gebruik van biomassa voor electriciteitsopwekking, waarvoor in de regel landbouwgrond moet worden ingezet. De sector kan op termijn ook te maken krijgen met de handel in emissierechten voor broeikasgassen, waarvoor de EU een ontwerprijtlijn heeft opgesteld. Voorlopig blijft de handel beperkt tot enkele bedrijven met een grote CO₂-emissie, maar op den duur wordt het systeem, dat qua uitvoerbaarheid en handhaafbaarheid niet eenvoudig is, uitgebreid. De agrarische sector kan door deze handel te maken krijgen met hogere electriciteitsprijzen, wanneer centrales emissierechten moeten aankopen. Op langere termijn moet de sector met andere bedrijfstakken concurreren om emissierechten. Verwacht wordt dat de glastuinbouw daar baat bij kan hebben, omdat deze sector een relatief grote emissiereductie zou kunnen realiseren, zodat emissierechten verkocht kunnen worden. (Brouwer et al., 2001).

6.3.3 Energieverbruik en CO₂-emissie van de glastuinbouw

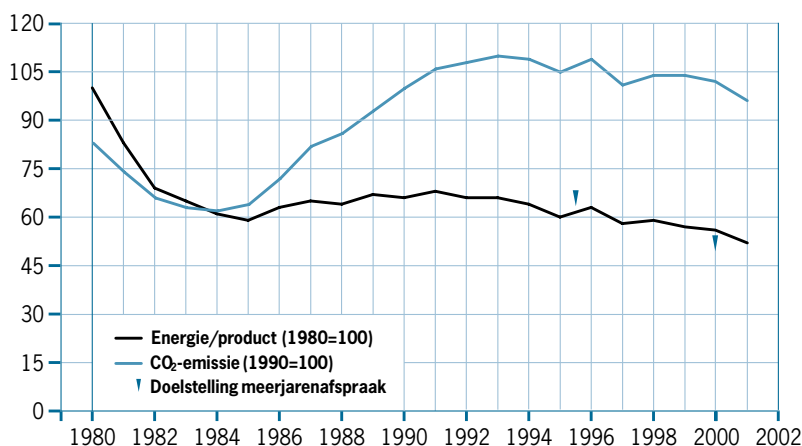
De glastuinbouw neemt ongeveer 80% van het totale energieverbruik van de land- en tuinbouw voor zijn rekening. Het energiegebruik in deze sector bestaat voor ongeveer 84% uit aardgas. Het aandeel van warmte van derden is stabiel en bedraagt ongeveer 11,5%. De rest van het energiegebruik betreft voornamelijk elektriciteit en een klein beetje olie. Het aandeel van duurzame energie blijft beperkt tot naar schatting 0,1 à 0,2% (Van der Knijff et al., 2002).

Tot het begin van de jaren negentig vertoonden het energieverbruik en de CO₂-emissie van de glastuinbouw een stijgende lijn (figuur 6.1). Dat kwam door teeltintensiverende maatregelen. Na een periode van stabilisatie doet zich vanaf 1999 een daling van het energiegebruik per m² voor, onder andere omdat energiebesparende opties steeds vaker worden toegepast. Ook de bijna 20% hogere aardgasprijs voor de glastuinbouw in 2001 werkte een zuiniger gebruik in de hand.

Energie-efficiëntie verbeterd en CO₂-emissie gedaald

De energie-efficiëntie is in 2001 met 4 procentpunten verbeterd ten opzichte van 2000 door een daling van het primaire brandstofverbruik per m² met ruim 6,5% en een stijging van de fysieke productie met 2%. In de Meerjarenaafsprake Energie Glastuinbouw was afgesproken dat de hoeveelheid energie per eenheid product in 2000 met 50% verminderd zou zijn ten opzichte van 1980. Dit is niet gehaald, ook niet in 2001 toen een verbetering van in totaal 48% werd bereikt (figuur 6.1). In het

Figuur 6.1 CO₂-emissie en energieverbruik per eenheid product in de glastuinbouw, 1980-2001

Bron: LEI.

kader van het Convenant Glastuinbouw en Milieu wordt een verbetering van de energie-efficiëntie met 65% in 2010 nagestreefd ten opzichte van 1980. Op basis van de raming voor 2001 heeft de sector nog 17 procentpunten te gaan, ofwel 1,9 procentpunt per jaar.

Voor 2001 is de CO₂-emissie van de glastuinbouw geraamd op ruim 7 mln. ton, 4% lager dan in 1990 en een verbetering van 6% ten opzichte van 2000 (figuur 6.1). Hierbij gaat het, anders dan in tabel 6.2, om alle emissie die samenhangt met het directe verbruik van energie door de sector, dus bijvoorbeeld ook de emissie die voortkomt uit het verbruik van elektriciteit. De forse vermindering van de CO₂-emissie wordt geheel verklaard door de eerder genoemde daling van het brandstofverbruik per m² (Van der Knijff et al., 2002).

Een energieneutrale kas in 2020?

Er zijn allerlei plannen om de glastuinbouw minder afhankelijk te maken van fossiele energie en daarmee de bijdrage aan het broeikas effect terug te dringen. Eén ervan is de zogenaamde energieneutrale kas. Het tuinbouwbedrijfsleven streeft ernaar om in 2020 zo'n kas gereed te hebben voor gebruik in de praktijk. De basis van het plan is om zomers energie op te slaan om die in de winter te gebruiken. Door het glas van de kassen, die werken als zonnecollectoren, kan in de zomer zoveel energie worden opgevangen dat in de energiebehoefte van de gewassen kan worden voorzien. Een kas kan op jaarbasis twee keer zoveel energie opvangen als gemiddeld door het huidige glastuinbouwbedrijf wordt gevraagd (Ruijgrok en Braber, 2002). De warmte wordt opgeslagen in ondergrondse watervoorraden die met een warmtepomp op een hogere temperatuur worden gebracht en waaraan in de winter warmte kan worden onttrokken.

Tabel 6.3**Bijdrage van restwarmte en warmte/kracht aan de verbetering van de energie-efficiëntie in de glastuinbouw in 2001**

	Vermogen MWe a)	Areaal (ha)	Aandeel verbetering energie-efficiëntie (%)
Warmte-distributieprojecten	420	610	20
Warmte/kracht energiebedrijven	520	1.875	45
Warmte/kracht tuinders	500	1.400	35
Totaal	1.440	3.900	100

a) MegaWatt, electrisch

Bron: LEI.

Invloed liberalisering energiemarkt op energiebesparing onduidelijk

Vanaf 2002 is voor een groep van ongeveer 800 tuinders de liberalisering van de aardgasmarkt een feit. Deze tuinders vallen niet langer onder het collectieve tuinbouwgascontract, maar zijn vrij om zelf een contract af te sluiten. In hoeverre dit effect heeft op het energiegebruik is nog moeilijk te zeggen. Doordat op een vrije markt de aardgasprijs lager is, zou het gebruik gestimuleerd kunnen worden. Anderzijds is in de nieuwe situatie een hoog piekverbruik duurder dan voorheen. Dit vormt een extra stimulans voor het installeren van energiebesparende opties zoals schermen en warmtebuffers, waardoor het piekverbruik verlaagd kan worden. Deze opties hebben hun verzadigingspunt nog niet bereikt. Voor andere energiebesparende opties zoals de klimaatcomputer en de rookgascondensor, is dat inmiddels wel het geval. Ook herstructurering en vernieuwing van glasopstanden is van belang voor verbetering van de energie-efficiëntie in de glastuinbouw (Algemene Rekenkamer, 2003).

Gebruik van warmte/kracht en restwarmte onder druk

In de jaren tachtig kwamen warmte/kracht-installaties ('gasmotoren') in de glastuinbouw slechts sporadisch voor en werd over warmtelevering vanuit grote centrales nog niet nagedacht. Vanaf het begin van de jaren negentig hebben deze vormen van 'warmte van derden' een sterke ontwikkeling doorgemaakt. In de eerste plaats betreft dit de centrale restwarmteprojecten. Daarnaast hebben vrijwel alle energiebedrijven gasmotoren geplaatst bij vele honderden tuinders in hun leveringsgebied. Tenslotte zijn er de gasmotoren in eigen beheer van de tuinders. De gasmotoren worden gebruikt voor de productie van elektriciteit voor assimilatiebelichting. Zonder het gebruik van restwarmte en van warmte/kracht-installaties zou de energie-efficiëntie in 2001 slechts met 41% zijn verbeterd in plaats van met 48%. Warmte/kracht-installaties hebben aanzienlijk meer bijgedragen aan de verbetering van de energie-efficiëntie dan warmte-distributieprojecten (tabel 6.3).

Door de combinatie van lage elektriciteitsprijzen en hoge gasprijzen staat sinds 1998 de rentabiliteit van de restwarmteprojecten en gasmotoren met levering van elektriciteit aan het openbare net onder druk. In 2002/2003 wordt ongeveer 20% van de capaciteit van deze gasmotoren ontmanteld, van de rest is een groot deel nog maar voor de helft van de tijd in bedrijf. Gevreesd wordt dat bij ongewijzigd beleid de energiebedrijven zich de komende jaren geheel terug zullen trekken uit het segment van de gasmotoren met netlevering (Van der Schans et al., 2002). Overigens blijven gasmotoren die voorzien in de eigen behoefte voor belichting van glastuinbouwbedrijven wel rendabel.

6.4 Mineralen

6.4.1 Mineralenemissies en mestoverschotten

Onder invloed van melkquotering en mestbeleid laten de mineralenemissies van de Nederlandse landbouw vanaf het midden van de jaren tachtig een dalende lijn zien. In 2000 is deze daling sterk versneld; in 2001 deed zich een beperkte verslechtering voor, niet vanwege een grotere aanvoer maar door een kleinere afvoer van mineralen (tabel 6.4). Dit hing samen met lagere fysieke opbrengsten in de akkerbouw als gevolg van het weer en met de uitbraak van Mond- en Klauwzeer (MKZ). Het te lang moeten aanhouden van dieren, het wegvallen van de melkproductie en de wederopbouw van veestapels droegen ertoe bij dat de verhouding van aan- en afvoer van mineralen verre van optimaal was. Vanwege deze bijzondere omstandigheden mag uit het minder gunstige resultaat in 2001 dus niet de conclusie worden getrokken dat de dalende lijn is afgebroken.

De sterke daling van de mineralenemissies in 2000 kan niet los worden gezien van het Mineralenaangiftesysteem (Minas), dat in 1998 gedeeltelijk en in 2001 integraal van kracht is geworden. Dit systeem heeft in elk geval op melkveebedrijven vrij ingrijpende aanpassingsprocessen op gang gebracht, waarbij onder andere de jongveestapel werd ingekrompen en de stikstofkunstmestgift verlaagd. In een evaluatierapport wordt onder meer geconstateerd dat Minas een effectief instrument is. De laatste jaren zijn de mineralenconcentraties in het oppervlaktewater gedaald, maar onvoldoende om de gewenste situatie te bereiken (RIVM, 2002b).

Tabel 6.4

Stikstof- en fosfaatbalans van de Nederlandse cultuurgrond, 1970-2001

	1970	1980	1986	1990	1995	1998	1999	2000	2001(v)
(kg N/ha)									
Aanvoer, totaal	332	447	508	459	472	443	435	394	393
dierlijke mest	133	190	241	239	252	224	226	205	204
kunstmest	185	240	249	201	201	199	190	169	169
Afvoer	167	210	243	248	228	212	212	212	198
Verschil	165	237	265	211	244	223	223	182	194
(kg P₂O₅/ha)									
Aanvoer, totaal	135	160	176	153	137	133	135	131	130
dierlijke mest	80	115	128	108	101	92	97	94	92
kunstmest	50	39	41	37	32	36	33	32	32
Afvoer	50	66	73	71	64	64	65	68	62
Verschil	85	94	103	82	73	69	70	63	68

Bron: RIVM/CBS, Milieucompndium, diverse jaren.

Tabel 6.5

Verloop verlies- en aanvoernormen en mineralenheffingen in het kader van het mestbeleid, volgens voornemens voorjaar 2003

	1998 en 1999	2000	2001	2002	2003	2004 en later
Fosfaatverliesnorm (kg P₂O₅/ha)						
grasland	40	35	35	25	20	20
bouwland	40	35	35	30	25	25
Fosfaatheffing bij overschrijding tot 10 kg (euro/ kg P ₂ O ₅)	1,13	2,27	2,27	9,08	9,08	9,08
idem, boven 10 kg (idem)	4,54	9,08	9,08	9,08	9,08	9,08
Aanvoernorm fosfaat in dierlijke mest, (kg P ₂ O ₅ /ha) ^{a)}	100/120	85	-	-	-	-
Stikstofverliesnormen (kg N/ha):						
grasland algemeen	300	275	250	220	180	180
grasland, droge gronden	300	275	250	190	160	140
bouwland algemeen	175	150	150	150 ^{b)}	100	100
bouwland, droge gronden	175	150	125	100	80	60
Stikstofheffing bij overschrijding tot 40 kg (euro/kg N)	0,68	0,68	0,68	1,13	2,27	2,27
idem, boven 40 kg	0,68	0,68	0,68	2,27	2,27	2,27
Aanvoernorm kg N/ha, grasland						
dierlijke mest	-	-	-	300	250	250
bouwland (incl. mais)	-	-	170 ^{c)}	170	170	170

a) De aanvoernormen golden alleen voor bedrijven die niet Minas-plichtig waren; in 1998 gold voor grasland een ruimere aanvoernorm dan voor bouwland. Na 2000 zijn er geen aanvoernormen meer voor fosfaat; b) Voor minder droge zand- en lössgronden gold in 2002 een norm van 110 kg; c) Voor maisland gold in 2002 een aanvoernorm van 210 kg N per ha.

Bron: Ministerie LNV.

Mestoverschot verdwenen?

Het mineralenoverschot is globaal gesproken de aanvoer van stikstof en fosfaat in de vorm van dierlijke mest en kunstmest enerzijds, verminderd met de afvoer van deze mineralen in producten en het acceptabele verlies anderzijds. Dat laatste wordt vooral bepaald door de verliesnormen in het kader van Minas (zie tabel 6.5). Een aanscherping van deze normen leidt tot een groter overschot en omgekeerd. Men kan overschotten en tekorten op bedrijfsniveau berekenen en deze vervolgens salderen tot een landelijk 'mestoverschot'. Daarbij is essentieel in hoeverre bedrijven met een 'tekort' bereid zijn om mest van overschotbedrijven af te nemen.

De laatste gepubliceerde berekening van het landelijke mestoverschot kwam uit op 4 mln. kg fosfaat (Van Staalduinen et al., 2002). Dit betrof een berekening voor 2003 als de definitieve verliesnormen in het kader van Minas van kracht zouden zijn. Inmiddels is onder druk van de Tweede Kamer in beginsel besloten de verliesnorm voor fosfaat op bouwland voor 2003 en 2004 vast te stellen op 25 kg per hectare, in plaats van de 20 kg waartoe eerder was besloten. De verliesnormen voor stikstof zijn ongewijzigd, wel is de invoering van de 'eindnormen' opgeschoven van 2003 naar 2004 (tabel 6.5). Daarnaast is de oppervlakte 'droge uitspoelingsgevoelige' gronden, waarvoor de strengste

Mogelijkheden voor vermindering mineralenverliezen

Bij diverse mineralenprojecten en in de praktijk blijken er vele mogelijkheden te zijn tot beperking van de mineralenverliezen. Het gunstigst scoren de biologische melkveebedrijven met een stikstofoverschot in de orde van 50 kg per hectare (RIVM, 2002b: 35). Proefbedrijf 'De Marke' zit daar enigszins boven. De 17 melkbedrijven uit het project 'Koeien en kansen' realiseerden in 2000 een gemiddeld stikstofoverschot (volgens de Minas-regels) van minder dan 150 kg per ha, zo'n 50 kg lager dan twee jaar eerder. De economische nadelen van de bedrijfsaanpassingen bleven op deze bedrijven beperkt tot enkele duizenden euro's per jaar (Galama et al., 2002). De vermindering van de verliezen werd voor een deel gerealiseerd door de koeien minder te weiden, wat om diverse redenen een minder gewenste oplossingsrichting is. Het 'high-tech' melkveebedrijf van de Waiboerhoeve kwam uit op een overschot van ongeveer 200 kg (Evers en Van der Kamp, 2002). De 'gewone' gespecialiseerde melkveebedrijven uit het bedrijveninformatienet van het LEI hadden in 1999 een overschot van een kleine 250 kg N; deze bedrijven hadden er vier jaar over gedaan om het overschot met 50 kg terug te brengen (RIVM, 2002a).

verliesnormen gelden, teruggebracht van de aanvankelijk beoogde 360.000 ha tot circa 140.000 ha. Mede vanwege de verdroging bestaat de kans dat de oppervlakte droge zandgronden, waarvoor de strenge normen gelden, in een later stadium weer wordt uitgebreid (LNV, 2002f; TK, 2002c).

Mede vanwege de versoepelingen ten opzichte van het eerder vastgelegde beleid is het mestoverschot min of meer verdwenen (TK, 2002:7). In 2003 zal de mestproductie waarschijnlijk kleiner zijn dan normaal vanwege de uitbraak van vogelpest, die gepaard gaat met het massaal ruimen van allerlei soorten pluimvee. Aannemelijk is dat dit 'gat' bij ongewijzigd beleid vrij snel zal worden opgevuld als de vogelpest voorbij is. Overigens bleek bij de vogelpestcrisis dat met de export van (pluimvee)mest 'aanzienlijk wordt gefraudeerd' (TK, 2003a). Niet duidelijk is wat dit betekent voor de omvang van het mestoverschot.

Met het verdwijnen van het aldus berekende mestoverschot is het probleem echter niet definitief opgelost. Conform de vigerende Minas-regels wordt bij de berekening van het fosfaatoverschot vooralsnog fosfaat uit kunstmest buiten beschouwing gelaten. Daarbij gaat het gemiddeld om zo'n 30 kg per hectare. Wanneer deze tijdelijk bedoelde uitzonderingsregeling zou worden beëindigd, zou er bij gelijkblijvende verliesnormen weer een mestoverschot zijn. De omvang daarvan hangt vooral af van de mate waarin dan de toediening van kunstmestfosfaat zou worden beperkt. Ten tweede is het de vraag of de huidige normen voor fosfaat op langere termijn uit duurzaamheidsoogpunt afdoende zijn. In het vierde Nationaal Milieubeleidsplan (VROM, 2001a) wordt gesteld dat op termijn een verlies van hoogstens 1 kg per hectare acceptabel is om de fosfaatophoping in de bodem te stoppen (zie ook TK, 2002:6). Een dergelijke norm zou in de huidige omstandigheden een mestoverschot van 25 tot 30 mln. kg fosfaat opleveren. Voor stikstof lijken de voor 2004 vastgestelde verliesnormen in het algemeen toereikend, maar voor zeer uitspoelingsgevoelige gronden is een verdere aanscherping noodzakelijk (TK, 2002:5). Op deze gronden worden intensieve vormen van grondgebruik problematisch. Tenslotte kan de EU-Kaderrichtlijn Water nopen tot een verdere vermindering van de mineralenverliezen.

6.4.2 Mestbeleid

Het mestbeleid bestaat in hoofdzaak uit drie onderdelen: het eerder genoemde Minas, mestafzetovereenkomsten (MAO's) en mestproductie- en dierrechten. De laatste twee zijn bedoeld om de totale mestproductie aan een plafond te binden. De productie- en dierrechten vervallen in 2005 volgens de huidige voornemens.

Beperkte aanpassingen Minas

In de praktijk bleek Minas verschillende problemen op te leveren. Een ervan is het zogenaamde Minasgat, waardoor het voorkomt dat varkenshouders die alle mest afvoeren van het bedrijf toch een Minasheffing moeten betalen. Dit probleem werd veroorzaakt doordat het hanteren van onjuiste normen voor de vastlegging van mineralen in vleesvarkens. Dit wordt met terugwerkende kracht gecorrigeerd. Verder bleek de (verplichte) bemonstering van de gehalten van de mest problematisch. Vanuit de agrarische sector wordt gesteld dat Minas een onaanvaardbaar grote administratieve belasting met zich meebrengt (bijvoorbeeld: Justitie, 2002). Een en ander heeft ertoe geleid dat in de Tweede Kamer de wens is uitgesproken tot een vereenvoudiging van Minas te komen. In een recente studie wordt geconcludeerd dat het vaststellen van de mineralenbalans met forfaits gebaseerd op praktijkgemiddelden, inderdaad zal leiden tot vermindering van administratieve lasten en vergroting van het draagvlak onder de veehouders (De Bode et al., 2003). Daar staat tegenover dat de agrariërs die vooroplopen bij de mineralen-efficiëntie daarvoor dan niet beloond worden en achterblijvers niet worden gestraft. Dit doet afbreuk aan de effectiviteit van Minas. Afschaffen van de verplichte bemonstering van mest levert eveneens een verlichting van de administratieve lasten op en stuit op minder bezwaren. Wel moet Minas dan op enkele punten worden aangepast om virtuele meststromen en overbemesting te voorkomen (De Bode et al., 2003). Een besluit over deze opties is nog niet genomen.

Mestafzetovereenkomsten en mestrechten

Het stelsel van MAO's is eveneens in discussie. Een veehouder moet een MAO afsluiten als de mestproductie op zijn bedrijf de aanvoernorm (zie tabel 6.5) te boven gaat. Een bezwaar van dit stelsel is dat een groot deel van de melkveehouders zogenaamde loze contracten moeten afsluiten voor mest die ze, binnen het kader van de Minas-normen, zonder problemen op het eigen bedrijf kunnen afzetten (TK, 2002:7). Deze loze contracten leveren de melkveehouders extra kosten op en leggen daarnaast beslag op een flink areaal grond, dat dus niet beschikbaar is voor veehouders die wel daadwerkelijk mest moeten afvoeren. Dit probleem is gedeeltelijk 'opgelost' door de excretieforfaits voor melkvee in het kader van de MAO's te verlagen. Daardoor gaat de forfaitaire mestproductie in het kader van het MAO-stelsel omlaag, zodat de effectiviteit van dit stelsel als beperkende factor voor de totale mestproductie minder wordt. Er zijn betere oplossingen denkbaar voor het probleem van de loze contracten, maar die zijn al gauw strijdig met EU-regels (Berentsen en Van der Meer, 2002).

De mestproductie- en dierrechten zouden volgens de bestaande voornemens in 2005 worden afgeschaft, maar in recente documenten over het mestbeleid klinkt op dit punt enige twijfel door (TK, 2002:7 en TK, 2002a). Deze rechten hebben niet alleen een effectieve begrenzing van de totale

mestproductie opgeleverd, maar boden ook de mogelijkheid om deze productie daadwerkelijk te verminderen. Vooral de diverse opkoopregelingen hebben daaraan bijgedragen. Het totale effect daarvan wordt geschat op ruim 10 mln. kg fosfaat (Van Staalduinen et al., 2002:99). Daarnaast zijn verscheidene miljoenen kg 'binnengehaald' door de korting in het kader van de Wet Herstructurering Varkenshouderij en door afroming bij onderlinge transacties tussen veehouders.

EU heeft weinig vertrouwen in Nederlands mestbeleid

Een heikel punt is de door Nederland gewenste ontheffing ('derogatie') van de bepaling uit de EU-Nitraatrichtlijn dat per hectare niet meer dan 170 kg stikstof in dierlijke mest mag worden aangevoerd. In het kader van het MAO-stelsel wil Nederland voor grasland een aanvoernorm van 250 kg hanteren. Als deze ontheffing niet wordt toegestaan, neemt het aantal loze contracten toe en zal de veestapel waarschijnlijk verder moeten inkrimpen (Van der Kamp, 2002). In het algemeen heeft de EU niet veel vertrouwen in het Nederlandse mestbeleid. De Europese Commissie is in 1998 een zogenaamde inbreukprocedure bij het Europese Hof van Justitie gestart, omdat Nederland niet tijdig voldeed aan de in 1991 vastgestelde Nitraatrichtlijn. (TK, 2002b). Nederland is niet het enige land dat op dit gebied tekort schiet. Sinds 1994 heeft de EC in het kader van de Nitraatrichtlijn maar liefst 56 procedures ingeleid, tegen alle lidstaten behalve Denemarken. Zeven daarvan hebben tot een veroordeling geleid, de helft is ingetrokken (EC, 2002c:32). In een recent verslag over de Nitraatrichtlijn toont de EC zich overigens niet geheel ontevreden over het beleid van de lidstaten (EC, 2002c).

Het probleem is dat in de Nitraatrichtlijn middelvoorschriften centraal staan, terwijl het in Minas gaat om doelvoorschriften. Bovendien houdt de richtlijn onvoldoende rekening met intensieve vormen van landbouw zoals die in Nederland voorkomen (TK, 2002). Nederland zal zich op dit gebied relatief grote inspanningen moeten getroosten, gelet op de omvang van de mineralenemissies. Rond 1996 was het gemiddelde verschil tussen aanvoer en afvoer van stikstof per hectare in Nederland bijna 4,5 maal zo hoog als het gemiddelde in de EU-15 (RIVM, 2002a:190). In België was dit 'overschot' ongeveer driemaal het EU-gemiddelde en in Denemarken ongeveer tweemaal.

6.5 Ammoniak

6.5.1 Ammoniakemissie

De totale verzurende neerslag is in de afgelopen twintig jaar meer dan gehalveerd, vooral dankzij de sterke daling van de emissie van zwaveloxide. Deze is voornamelijk afkomstig uit de industrie, de energiesector en het verkeer. Daardoor begint de natuurkwaliteit zich hier en daar te herstellen. Toch is de omvang van de verzurende neerslag nog te groot om de op termijn beoogde natuurkwaliteit te bereiken. Zo zou in 2010 slechts 20% van de oppervlakte natuur afdoende worden beschermd tegen de verzuring (RIVM, 2002b:106).

Tabel 6.6

Ammoniakemissie (mln. kg) van de Nederlandse landbouw, 1980-2001

	1980	1985	1990	1995	1999	2000	2001(v)
Totale emissie	220	239	223	179	153	139	134
w.o. dierlijke mest	204	226	210	166	141	128	124
- stal en mestopslag	77	86	89	89	79	73	71
- mestaanwending	114	125	105	62	51	45	42
- beweiding	14	16	16	14	11	10	11
kunstmest	15	14	13	13	12	11	11
Totale emissie (index 1980 = 100)	100	110	101	81	70	63	61

Bron: RVM/CBS, Milieucompndium, diverse jaren.

Met de emissie van ammoniak, die voor het grootste deel voor rekening komt van de veehouderij, gaat het eveneens de goede kant op. Sinds het midden van de jaren tachtig is deze emissie bijna gehalveerd (tabel 6.6). Vooral in de zandgebieden heeft zich een sterke daling voorgedaan, al blijft de totale emissie nog relatief hoog. De verplichte toepassing van nieuwe methoden van mestaanwending leverde de belangrijkste bijdrage aan de vermindering van de ammoniakemissie. Daarnaast had de inkrimping van de melkveestapel en de varkenshouderij een belangrijk effect. Emissie vanuit de wei draagt slechts weinig bij aan de totale ammoniakuitstoot (tabel 6.6). Beperking van de weidegang van rundvee levert mede daardoor per saldo een toename van deze emissie op (Van der Hoek, 2002), maar leidt wel tot kleinere mineralenverliezen.

Doelstellingen ammoniakreductie haalbaar?

In EU-verband is afgesproken dat de Nederlandse emissie van ammoniak in 2010 hoogstens 128 mln. kg zal bedragen. Voor de agrarische sector komt dat neer op circa 115 mln. kg. Dit lijkt vrij gemakkelijk haalbaar. Voor de doelstelling uit het NMP-4, die voor de agrarische sector neerkomt op circa 85 mln. kg, ligt het moeilijker. Dat geldt nog sterker voor de in NMP-4 genoemde, veel verder gaande reductiedoelstellingen voor de lange termijn. Prognoses van Hoogeveen et al. (2003a) komen uit op een ammoniakemissie uit de agrarische sector van 90 tot 95 mln. kg in 2010, uitgaande van ongewijzigd beleid. Het gaat dan vooral om de onverkorte invoering van de op stapel staande regeling voor huisvesting van dieren en de voorgenen aanscherpingen van Minas. Zoals aangegeven ziet het er naar uit dat deze laatste wat worden afgezwakt. Om de genoemde NMP-4 doelstelling te bereiken is in elk geval een verdere aanscherping van het ammoniakbeleid nodig. Daarvoor bestaan wel mogelijkheden, zoals het stellen van een maximum aan het ureumgehalte van melk, een verbod op het gebruik van de sleepvoetenmachine op grasland op zandgrond en de toepassing van emissiearme stallen voor rundvee (Hoogeveen et al., 2003a).

6.5.2 Ammoniakbeleid

Naast regels voor het opslaan en uitrijden van mest omvat het ammoniakbeleid onder meer voorschriften ter beperking van de emissie uit stallen. Dat laatste wordt geregeld in de op stapel staande Algemene Maatregel van Bestuur inzake huisvesting van dieren. Deze komt erop neer dat nieuwe stallen emissiearm gebouwd moeten worden, terwijl de meeste bestaande stallen in 2008 emissiearm moeten zijn. Melkveebedrijven zijn van deze verplichting uitgezonderd, die moeten de ammoniakemissie vooral verminderen door aanpassingen van het voer. Langs die weg is een aanzienlijke emissiereductie te bereiken (Van Duinkerken et al., 2003).

Het derde element van het ammoniakbeleid betreft een beperkte zonering: binnen een zone van 250 meter rond kwetsbare natuurgebieden mag de ammoniakemissie niet toenemen en is nieuwvestiging van veehouderijbedrijven niet toegestaan. Het eerste betekent in de praktijk veelal dat bedrijven niet meer kunnen uitbreiden. De bedoeling is om deze bedrijven in het kader van de Reconstructiewet geleidelijk te verplaatsen naar andere minder kwetsbare gebieden in de betreffende regio. In het kader van deze wet zijn inmiddels enkele reconstructieplannen ontworpen, maar wegens een gebrek aan financiële middelen lijkt het nodig de ambities bij te stellen (zie par.5.3.2). Om die reden en omdat veel veehouderijbedrijven ook uit andere hoofde (zoals de Europese Vogel- en Habitatrichtlijn) te maken hebben met beperkingen inzake de ammoniakemissie, bestaat de kans dat het zoneringsbeleid in het kader van de ammoniakwetgeving wordt afgezwakt (TK, 2003b). Naarmate de landelijke ammoniakemissie afneemt, levert overigens het verplaatsen van veehouderijbedrijven vanuit kwetsbare gebieden meer effect op (RIVM, 2002b:104).

6.6 Verdroging en afval

6.6.1 Verdroging

Ongeveer de helft van het areaal natuur in Nederland vertoont tekenen van verdroging, voor zo'n 60% veroorzaakt door ontwatering en versnelde afwatering van landbouwgronden (RIVM, 2002b:106). Grondwaterwinning voor drinkwater, industriewater of voor beregening van landbouwgrond draagt voor ongeveer 30% bij aan de verdroging. In de Derde Nota Waterhuishouding, waarin de verdrogingsproblematiek voor het eerst uitvoerig aan de orde kwam, is de doelstelling voor 2000 een afname van 25% van het verdroogde areaal, destijds geschat op 600.000 ha (V&W, 1989). Daartoe werden allerlei plannen opgezet, met name gericht op het minder snel laten afvloeien van regenwater. Sinds 1990 heeft dit in totaal ongeveer 350 mln. euro gekost (RIVM, 2002b:106). Toch werd de doelstelling niet bereikt – slechts 3% was hersteld – en voor 2010 zal de doelstelling (40% reductie) waarschijnlijk evenmin worden gerealiseerd. Volgens de lopende Droogtestudie zal het droogteprobleem de komende tijd zelfs nog groter worden (www.droogtestudie.nl, dd. 16 april 2003).

Voor de agrarische sector betekent het anti-verdrogingsbeleid enerzijds dat in bepaalde gebieden een landbouwkundig minder gunstig waterpeil moet worden geaccepteerd. Dat gaat gepaard met hogere kosten en/of lagere opbrengsten. Daar staat tegenover dat 'het bergen van water' geleidelijk meer wordt beschouwd als een vorm van publieke dienstverlening, waarvoor een beloning moet worden verstrekt.

Dit levert voor sommige agrariërs wellicht nieuwe mogelijkheden op. Bovendien ondervindt de landbouw in sommige gebieden nadelen van het dalende grondwaterpeil, doordat meer en dieper gepompt moet worden. Een tweede gevolg is dat in het kader van 'zuinig omgaan met water' de beregening geleidelijk meer beperkt zal worden. In een normaal jaar wordt zo'n 160.000 ha - 9% van het totale areaal - beregend; in een droog jaar is dat bijna het dubbele (Hoogeveen et al., 2003). In de zandgebieden in het zuiden en het oosten van het land wordt meer beregend dan elders. Vooral het zuidelijk zandgebied heeft met circa 50% een groot aandeel in de beregening, bij een aandeel van 11% in de oppervlakte cultuurgrond. Ruim driekwart van het water voor beregening wordt uit de grond opgepompt, terwijl het de bedoeling is voor dit doel vooral oppervlaktewater te gebruiken. Het probleem is echter dat de grootste behoefte aan beregening zich voordoet in gebieden waar weinig oppervlaktewater aanwezig is.

6.6.2 Afval

De landelijke afvalproductie in Nederland bedroeg in 2001 bijna 58 mln. ton, exclusief verontreinigde grond, baggerspecie en mest. Sinds 1985 heeft zich een toename met ongeveer een kwart voorgedaan. De nationale afvalberg groeit nog steeds, al blijft het tempo de laatste jaren beperkt tot een half procent per jaar.

Ook de land- en tuinbouw levert een bijdrage aan deze afvalberg via onder meer plantenresten en verpakkingsmateriaal. De hoeveelheid agrarisch afval is sinds het midden van de jaren tachtig bijna verdubbeld (tabel 6.7). Onder andere de sterke uitbreiding van de tuinbouw is hierop van invloed geweest. Verder worden steeds meer aangekochte productiemiddelen aangevoerd in eenmalige verpakking. Het agrarisch aandeel in de nationale afvalberg is in de tweede helft van de jaren tachtig gestegen van 2 tot 3% en blijft sindsdien min of meer stabiel.

Tabel 6.7		Vrijkomen en bestemming van afval (exclusief mest) door land- en tuinbouw (mln. kg)					
		1985	1990	1995	1999	2000	2001(r)
Totaal		965	1.590	1.630	1.730	1.705	1.755
hergebruik		685	1.210	1.250	1.675	1.650	1.660
verbranden		80	75	75	45	45	85
storten		200	305	305	10	10	10

Bron: RIVM, Milieubalans, diverse jaren

Van de nationale afvalberg wordt tegenwoordig bijna 80% hergebruikt, tegen nog maar 50% in 1985. Toen werd nog ruim een derde gestort, nu is dat nog slechts 8%. Het aandeel van afval dat wordt verbrand is in die periode toegenomen van 7 tot 13%. De land- en tuinbouw onderscheidt zich gunstig van het landelijke beeld, in de zin dat van het agrarisch afval circa 95% wordt hergebruikt en minder dan 1% wordt gestort (tabel 6.7). Plantaardig afval leent zich goed voor compostering; ook gaat het op de agrarische bedrijven vaak om vrij grote hoeveelheden, die makkelijker apart kunnen worden opgehaald dan bijvoorbeeld huishoudelijk afval.

Structuur van de land- en tuinbouw

Kernpunten:

- aantal bedrijven met 3,5% gedaald
- daling productiecapaciteit mede door forse inkrimping varkensstapel
- afname groei biologische landbouw
- nieuwe producentenorganisaties leveren schaalvoordelen en onderhandelingsmacht
- werkgelegenheid in primaire sector opnieuw gedaald
- mestafzet, dier- en gewaspremies vragen om goede registratie van de grond
- toenemende invloed maatschappelijk verantwoord ondernemen op financiering
- inkomens op laag niveau
- ontsparing op het gemiddelde land- en tuinbouwbedrijf

7.1 Productiecapaciteit en bedrijven

7.1.1 Productiecapaciteit

De productiecapaciteit (nge) van de Nederlandse land- en tuinbouw is tussen 2001 en 2002 met 1,6% afgenomen, duidelijk meer dan in voorgaande jaren (tabel 7.1). De daling vond in hoofdzaak plaats in de veehouderijsectoren door inkrimping van de melkveestapel en een forse daling van het aantal varkens (tabel 7.2). De melkquotering en de Regeling beëindiging veehouderijtakken (Rbv) hebben hierin een belangrijke bijdrage gehad. De Rbv was in 2000 en 2001 opengesteld voor de opkoop van dier- en mestproductierechten (Besseling et al., 2002).

Tabel 7.1

Productiecapaciteit ^{a)} van de land- en tuinbouw naar sector, 1994-2002

	Verandering nge in % per jaar					Verdeling nge (%)	
	1994-96	1996-98	1998-00	2000-01	2001-02	1994	2002
Land- en tuinbouw, totaal	-0,6	0,1	-0,5	-0,3	-1,6	100	100
Glastuinbouw ^{b)}	-0,7	-0,9	1,8	0,8	-1,4	23	25
Tuinbouw open grond	-0,4	5,1	2,4	0,0	6,4	11	13
Akkerbouw	2,3	1,0	0,1	-3,7	-0,8	12	12
Graasdierhouderij ^{c)}	-1,1	-1,3	-2,6	1,9	-3,2	42	37
Intensieve veehouderij	-1,4	-1,1	-1,6	-5,8	-5,2	13	13

a) Binnen de verschillende tijdvakken zijn constante nge-normen gehanteerd;

b) Inclusief champignonenteelt, witloftrek en bloembollenbroei; c) Inclusief voedergewassen en gras.

Bron: CBS-Landbouwtelling, bewerking LEI.

Tabel 7.2**Aantal dieren in de land- en tuinbouw, 1990-2002**

	Index (1990=100)				Aantal dieren (x1.000)
	1995	2000	2001	2002	2002
Melk- en kalfkoeien	91	80	82	79	1.486
Vlees- en weidevee	96	62	61	55	392
Vleeskalveren	111	130	118	119	713
Schapen	98	77	76	70	1.186
Geiten	125	294	364	419	255
Fokvarkens ^{a)}	99	89	83	77	1.312
Vleesvarkens	101	93	89	80	5.591
Leghennen	86	99	96	88	38.889
Vleeskuikens	106	124	122	133	54.660

a) Exclusief biggen.

Bron: CBS-Landbouwteiling, bewerking LEI.

De vrij sterke groei van de productiecapaciteit in de opengrondstuinbouw is te danken aan onder meer uitbreiding van het areaal groenten, bloem- en boomkwekerijgewassen. De plantaardige sector heeft nu een even grote productiecapaciteit als de dierlijke sector.

7.1.2 Bedrijven

Het aantal geregistreerde land- en tuinbouwbedrijven is tussen 2001 en 2002 met 3.200 afgenomen, een vermindering van 3,5% (tabel 7.3). Bij de glastuinbouw- en champignonbedrijven ligt de afname van het aantal bedrijven de afgelopen twee jaar weer op het niveau van eind jaren negentig, na de versnelling aan het begin van het huidige decennium. Het aantal melkveebedrijven daalt al jaren sterk. Een deel wordt direct beëindigd, het grootste deel komt na het afstoten van het melkvee terecht in een ander bedrijfstype. Meestal is dat het type overige graasdierbedrijven, deze categorie bedrijven neemt door deze 'instroom' slechts licht af.

Ook het aantal intensieve veehouderijbedrijven is de afgelopen jaren sterk teruggelopen, onder andere door tegenvallende resultaten in de varkenshouderij. De Vogelpes zal vermoedelijk grote gevolgen hebben voor het aantal pluimveebedrijven en de productiecapaciteit in deze sector in 2003.

Geleidelijke schaalvergroting

De schaalvergroting in de primaire sector gaat gestaag door. Tussen 1994 en 2002 steeg de gemiddelde oppervlakte van alle land- en tuinbouwbedrijven van 17 tot 22 ha en de gemiddelde omvang van 64 tot 85 nge. In 1994 had 18% van de bedrijven een omvang van meer dan 100 nge, in 2002 was dat opgelopen tot 28% (figuur 7.1). Het aandeel van deze bedrijven in de productiecapaciteit steeg van de helft tot tweederde, het aandeel in de cultuurgrond nam toe van ruim eenderde tot de helft. De hele kleine bedrijven (minder dan 16 nge) blijven een grote groep.

Tabel 7.3

Aantal land- en tuinbouwbedrijven naar bedrijfstype, 1994-2002

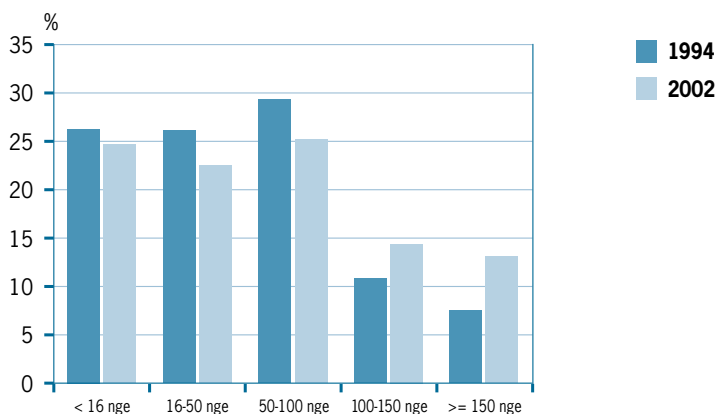
	Verandering in % per jaar ^{a)}					Aantal bedrijven
	1994-96	1996-98	1998-00	2000-01	2001-02	2002
Land- en tuinbouwbedrijven, totaal	-2,4	-2,7	-3,5	-4,8	-3,5	89.580
Glastuinbouw- en champignonbedrijven	-3,3	-3,6	-4,2	-7,2	-4,6	7.515
Opengrondtuinbouwbedrijven	-2,8	-1,9	-3,7	-6,2	-2,9	9.404
Akkerbouwbedrijven	0,2	-1,4	-1,9	-5,1	-2,1	12.635
Melkveebedrijven	-3,2	-3,4	-4,6	-4,2	-6,1	23.997
Overige graasdierbedrijven	-1,4	-3,2	0,9	1,5	-1,1	19.260
Intensieve veehouderijbedrijven	-3,1	-2,1	-6,1	-9,5	-5,6	8.317
Gecombineerde bedrijven	-3,3	-1,7	-6,7	-10,7	-0,4	8.452

a) Bij de bepaling van de mutaties per type zijn binnen de verschillende tijdvakken constante nge-normen gehanteerd.

Bron: CBS-Landbouwelling, bewerking LEI.

Figuur 7.1

Verdeling land- en tuinbouwbedrijven naar bedrijfsomvang, 1994-2002

Bron: CBS-Landbouwelling, bewerking LEI.

7.1.3 Biologische landbouw

In 2002 nam het aantal biologische bedrijven - inclusief bedrijven in omschakeling - toe met 3,5% tegen 8% een jaar eerder. Daarmee zet de dalende lijn in de groei ook dit jaar door. Het totale biologische areaal is met 12% gestegen tot 2,2% van het areaal cultuurgrond (tabel 7.4). De provincie Flevoland is koploper met een aandeel biologisch areaal van 6,8%. In de overige provincies ligt het aandeel rond de 1 à 2%. Driekwart van het areaal is grasland en voedergewassen.

De gemiddelde oppervlakte van de biologische bedrijven steeg van 25 ha in 2001 tot 27 ha in 2002. Gangbare bedrijven meten gemiddeld 22 ha. Tussen de sectoren zijn de verschillen groot. Zo is het gemiddelde biologische melkveehouderijbedrijf circa 30% groter in oppervlakte dan het gangbare melkveehouderijbedrijf, mede omdat biologische bedrijven een groot deel van het veevoer zelf produceren. Op de gangbare bedrijven wordt veel meer voer aangekocht. In de akkerbouw hebben de biologische bedrijven juist minder grond (circa 10%) in gebruik dan de gangbare.

Knelpunten biologische productie

De overheid streeft naar een verhoging van het omzetaandeel van biologische producten tot 5% in 2004 en naar een biologisch areaal van 10% in 2010 (Biologica, 2003). De vraag blijft echter achter bij het aanbod, mede door de hoge prijs van biologische producten, zonder dat de consument de meerwaarde van deze producten ervaart (Janssens, 2003). Aan de producentenkant vormen de opbrengstverliezen tijdens de omschakelingsperiode een knelpunt. Omschakelaars mogen gedurende 2 jaar de producten niet als biologisch verkopen en kunnen dan geen meerprijs krijgen. De Regeling stimulering biologische productiemethoden (RSBP) biedt financiële ondersteuning in de omschakelingsperiode. De belangstelling voor deze regeling is de afgelopen twee jaar afgenomen. De regeling zou in 2002 voor het laatst opengaan, een definitief besluit over voortzetting valt nadat een evaluatie is uitgevoerd. Het tekort aan (seizoen)arbeidskrachten is ook een knelpunt. Een van de oplossingen hiervoor is mechanisering van het onkruidwieden (zie kader).

Tabel 7.4

Biologische land- en tuinbouw, 1999-2002

	1999	2000	2001	2002
Aantal bedrijven	1.216	1.391	1.507	1.560
waarvan in omschakeling	280	270	305	327
Areaal (1.000 ha)	27,0	33,0	38,0	42,6
Aandeel in areaal cultuurgrond (%)	1,4	1,7	2,0	2,2

Bron: Biologica (2003); CBS.

De wiedrobot

De biologische landbouw, met name de open teelten, is arbeidsintensief. Dit komt vooral door het handmatig onkruid verwijderen. In de biologische teelt mogen immers geen chemische onkruidbestrijdingsmiddelen gebruikt worden. De beoogde groei van de biologische landbouw betekent onder andere dat 5.000 à 10.000 seizoenarbeidskrachten extra nodig zullen zijn, waarvan ongeveer de helft in de periode half mei tot half juli. Het is fysiek belastend werk (Smits en Koole, 2002).

De 'intelligente autonome wieder', kortweg de 'wiedrobot' moet op den duur handmatig onkruid wieden volledig vervangen. De wiedrobot is een apparaat dat autonoom - dus zonder bestuurder - door het veld beweegt. Het apparaat moet onderscheid kunnen maken tussen cultuurplant en onkruid en het onkruid kunnen verwijderen. Voor de plaatsbepaling kan een GPS-systeem (Global Position System) worden gebruikt. Voor het herkennen van cultuurgewas en onkruid is onderzoek gedaan naar een systeem gebaseerd op patroonherkenning: de cultuurplanten staan min of meer regelmatig in de rij, terwijl het onkruid daar kriskras doorheen staat. Het is de bedoeling dat er over vier jaar een prototype van de wiedrobot is. De verwachting is dat het gebruik van de wiedrobot zal leiden tot een besparing van het handwiedwerk tot 95% (Smits et al., 2002; Lokhorst et al., 2003).

7.1.4 Sociaal-economische regelingen

In bijzondere omstandigheden kunnen boeren en tuinders een beroep doen op enkele regelingen. Via het Besluit bijstandsverlening zelfstandigen (BBZ) is het mogelijk bij (tijdelijke) financiële problemen een lening of een periodieke uitkering te krijgen. In 2002 ontving LASER (Landelijke Service bij Regelingen) minder aanvragen voor advies dan in 2001 (tabel 7.5). Ook in 2002 kwamen veel aanvragen uit de varkenshouderij als teken van de slechte bedrijfsresultaten in deze sector. Het totaal aantal bijstandsaanvragen kan hoger liggen, omdat de gemeenten niet verplicht zijn advies in te winnen bij LASER.

Het aantal verzoeken om advies voor aanvragen voor financiële hulp in het kader van de IOAZ-regeling (Inkomensvoorziening oudere en gedeeltelijk arbeidsongeschikte gewezen zelfstandigen) was in 2002 vrijwel gelijk aan 2001. Via deze regeling kunnen oudere of gedeeltelijk arbeidsongeschikte

Tabel 7.5

Aantal aanvragen voor financiële hulp door agrariërs, 1997-2002

	1997	1998	1999	2000	2001	2002
BBZ ^{a)}	474	552	633	287	377	337
IOAZ ^{a)}	220	161	164	130	104	108
Borgstellingsfonds ^{b)}	447	366	351	255	208	171

a) Aanvragen bij gemeenten waarvoor aan LASER advies is gevraagd; b) Verleende borgstellingen.

Bron: LASER.

zelfstandigen die hun bedrijf moeten beëindigen een uitkering krijgen tot ze 65 jaar zijn. Van de aanvragen kwam 30% uit de varkenshouderij. Op grond van het aantal aanvragen in de eerste maanden van 2003 wordt een toename van het aantal aanvragen BBZ en IOAZ verwacht.

Vernieuwing van het Borgstellingsfonds

Het Borgstellingsfonds ondersteunt ondernemers bij de financiering van een bedrijfsverbetering of -overname en speelt vooral in de glastuinbouw een belangrijke rol. In 2002 werden 171 borgstellingen verleend voor een totaalbedrag van 87 mln. euro, minder dan in 2001 (tabel 7.5). De daling wordt vooral veroorzaakt door de afname van het aantal bedrijven in de glastuinbouw dat een aanvraag indient. Ook de onduidelijkheden rond de nieuwe vestigingslocaties voor de glastuinbouw spelen mogelijk een rol.

Van oorsprong werd borgstelling slechts verleend voor investeringen voor rationalisering of verhoging van de productie. De werking van de regeling is inmiddels verbreed naar borgstellingen voor financiering van bijvoorbeeld verbeteringen van arbeidsomstandigheden, milieu of dierenwelzijn. Binnenkort gaat het Borgstellingsfonds bijzondere borgstellingen (BF+) van start, te beginnen in de glastuinbouw. Het BF+ ondersteunt de 'ondernemers van de toekomst' die maatregelen op het bedrijf nemen die verder gaan dan de wettelijke eisen, met name op het gebied van milieu, dierenwelzijn en diergezondheid (Stichting Borgstellingsfonds, 2001; Boerderij, 2003).

Steun voor startende ondernemers

In 2002 zou steun worden gegeven voor de vestiging van jonge startende agrariërs. De steun bestond uit enerzijds een bijdrage voor innovatie bij overname en anderzijds een bijdrage in de kosten voor het maken van een ondernemersplan. De eerste maatregel is niet in werking getreden. De tweede maatregel is eind 2002 voor vier maanden opengesteld binnen de Kaderregeling kennis en advies. Voor de doelgroep jonge agrariërs zijn 490 aanvragen goedgekeurd voor een bedrag van 0,7 mln. euro. Het budget was al op de tweede dag van de openstelling overschreden, veel aanvragen zijn daarom afgewezen. Verwacht wordt dat de Kaderregeling opnieuw opengaat.

7.2 Nieuwe producentenorganisaties in de Nederlandse land- en tuinbouw

De jaren negentig hebben een enorme groei laten zien in het aantal nieuwe producentenorganisaties in de Nederlandse land- en tuinbouw. Boeren en tuinders hebben nieuwe verenigingen, coöperaties en stichtingen opgericht ter ondersteuning van nieuwe producten (goederen én diensten) die zij op of met hun bedrijf voortbrengen. Voorbeelden zijn telersverenigingen in de voedingstuinbouw, agrarische natuurverenigingen en collectieven van aanbieders van streekproducten.

7.2.1 Achtergronden en verklaringen van de opkomst

Ontwikkelingen in markt en maatschappij

De (kwantitatieve) verzadiging van de West-Europese markt, de toegenomen concurrentie uit andere landen en de veranderde vraag van de consument (hogere kwaliteit, meer variatie en gemak) dwingt

agrarische producenten tot enerzijds productvernieuwing en anderzijds verbreding van bedrijfsactiviteiten. De enorme schaalvergroting (en internationalisering) in de andere schakels van de keten en - mede daardoor - de noodzaak voor afzetcoöperaties meer marktgericht te werken leiden tot een psychologische afstand tussen leden enerzijds en de coöperatieve onderneming anderzijds. Als dan ook nog de belangen van de leden uit elkaar gaan lopen omdat ze verschillende producten aan de coöperatieve onderneming leveren, ontstaat behoefte bij de leden om hun productspecifieke belangen beter te behartigen. Trends als individualisering, de opmars van ICT en de grotere vraag naar zowel natuur als recreatie op het platteland spelen eveneens een rol.

Schaalvoordelen en onderhandelingsmacht

Voor boeren en tuinders die hetzelfde product voortbrengen biedt de gezamenlijke vermarkting van het product schaalvoordelen en onderhandelingsmacht tegenover afnemers en toeleveranciers. Onder verwerkers van land- en tuinbouwproducten en in de detailhandel heeft zich een enorme schaalvergroting en concentratie voorgedaan (Bijman et al., 2003). Boeren en tuinders voelen zich gedwongen hun belangen jegens deze grote ondernemingen duidelijker te verdedigen. Zo ontstaan zogenoemde onderhandelingsverenigingen, die voor een zekere mate van countervailing power zorgen. Ook die grote afnemers hebben er soms voordeel van als hun toeleveranciers zich verenigen, omdat ze dan met de vereniging kunnen onderhandelen over leveringsvoorwaarden in plaats van met elke producent individueel. Bovendien kunnen de verenigingen zelf voor de kwaliteitscontrole zorgdragen. Voorbeelden in de Nederlandse land- en tuinbouw zijn coöperatieve telersvereniging Rijkso van groentetelers die aan de verwerkende industrie verkopen en de leveranciersvereniging Eendracht maakt Macht van melkveehouders die aan de zuivelindustrie verkopen.

De noodzaak tot samenwerking geldt wellicht nog sterker voor boeren en tuinders die groene diensten leveren. Voor het instandhouden van natuur is meestal gezamenlijk optreden van verscheidene bedrijven vereist. Vandaar dat agrarisch natuurbeheer veelal per gebied wordt georganiseerd en de agrarische bedrijven in dat gebied gezamenlijk voor deze dienst zorgen.

7.2.2 Juridische organisatievorm en voorbeelden

Vereniging, coöperatie of stichting

De keuze voor een bepaalde organisatievorm is afhankelijk van de doelstelling van de organisatie, maar ook van juridische en fiscale aspecten. Ten slotte speelt de gewenste vorm van besluitvorming een belangrijke rol bij de keuze tussen vereniging, coöperatie of stichting.

Verenigingen worden opgericht voor de belangenbehartiging jegens overheid en maatschappelijke organisaties, of voor onderhandelingen met zakenpartners. Wil een vereniging zelf ook een onderneming exploiteren, dan wordt in de praktijk meestal voor de rechtsvorm coöperatie gekozen. Voordeel van een coöperatie boven een vereniging is dat het bestuur verplichtingen kan aangaan namens de leden. Verder kent een coöperatie een winstdoelstelling en uitbetaling van de winst aan de leden en is zij wettelijk verplicht haar jaarstukken te publiceren, waardoor leden een beter inzicht hebben in de onderneming (Kuypers, 1998). Organisaties van producenten van streekproducten blijken

vooral stichtingen te zijn. Een stichting heeft geen leden zoals een vereniging en een coöperatie (Dortmond, 2002). Er zijn wel aangeslotenen, maar die hebben geen stemrecht. In feite is sprake van een individueel contract tussen de stichting en een aangeslotene. De stichtingsvorm geeft dus meer vrijheid aan het bestuur. Een ander verschil is het verbod op uitkering aan oprichters of bestuursleden van een stichting. Producenten die hun collectieve organisatie een winstgerichte onderneming willen laten drijven, zullen wel een vereniging of coöperatie maar geen stichting oprichten.

Telersverenigingen in de voedingstuinbouw

In de jaren negentig zijn 74 telersverenigingen in de voedingstuinbouw opgericht. In 2001 telden deze ruim 2.400 leden. De verenigingen zijn opgericht enerzijds om nieuwe producten te ontwikkelen, te produceren en te vermarkten en anderzijds te onderhandelen met de afnemer (groothandel of detailhandel) over de prijs en andere leveringscondities (Bijman, 2002; Van der Kroon et al., 2002). Het ontwikkelen en vermarkten van nieuwe tuinbouwproducten vereist een intensieve vorm van samenwerking die vaak beter is te organiseren via een kleine telersvereniging dan door een grote afzetcoöperatie. Overkoepelende organisaties van telersverenigingen bestaan er nauwelijks. Een aantal verenigingen van telers van glasgroenten heeft de coöperatie FresQ opgericht, voor gezamenlijke inkoop, ICT-beheer en uitwisseling van marktinformatie. Daarnaast is The Greenery als een soort overkoepelende organisatie te beschouwen. Veel telers die lid zijn van The Greenery zijn tevens lid van een telersvereniging. Hoewel er geen formele relatie is tussen The Greenery en deze telersverenigingen, wordt in de praktijk meestal gezocht naar optimale afstemming tussen beider taken.

Agrarische natuurverenigingen

Het aantal verenigingen inclusief milieucoöperaties, stichtingen, samenwerkingsverbanden, etcetera dat zich richt op natuur- en landschapsbeheer is vooral na 1996 snel gegroeid en ligt nu naar schatting ruim boven de 100 (Oerlemans et al., 2001). Gemiddeld tellen deze verenigingen 100 leden: 70 agrariërs en 30 niet-agrariërs. Primaire doelstelling is het beheer van milieu, natuur en landschap. Andere doelstellingen zijn het verbeteren van de relatie tussen boer en burger, het stimuleren van agrotourisme en het verbeteren van kennisuitwisseling tussen agrariërs op het terrein van agrarisch natuurbeheer.

Voor agrarische natuurverenigingen bestaan overkoepelende organisaties. Zo is de stichting Natuurlijk Platteland (voorheen stichting In Natura) de koepelorganisatie van en voor 26 verenigingen en stichtingen voor agrarisch natuur- en landschapsbeheer in West-Nederland. Daarin wordt behalve tussen de leden onderling ook met natuur- en milieuorganisaties en de overheid samengewerkt.

Organisaties van producenten van streekproducten

Streekproducten komen uit een bepaalde geografische regio en ontleen aan die herkomst een meerwaarde (De Vlieger et al., 1999). De toenemende aandacht voor streekproducten, zowel vanuit de consument als de producent, heeft verschillende oorzaken. Producenten proberen andere inkomstenbronnen aan te boren door speciaalproducten op de markt te brengen. Consumenten vragen om variatie, authenticiteit en extra kwaliteit. Voorbeelden van organisaties van producenten van streekproducten

zijn de Stichting Waddengroep, de Stichting Zeeuwse Vlegel en de Stichting Keurmerk Waterland. Vaak zijn niet alleen boeren en tuinders aangesloten bij deze stichtingen, maar ook andere regionale ondernemers, bijvoorbeeld winkels die streekproducten verkopen of horeca-ondernemingen waar streekproducten worden geserveerd. De belangrijkste taak van deze stichtingen is het beheer van het keurmerk.

Regionale organisaties van producenten van streekproducten hebben een overkoepelende organisatie opgezet: de stichting Streekeigen Producten Nederland (SPN). SPN is een onafhankelijke keurmerkorganisatie die zich inzet voor ondersteuning van regionale initiatieven op het gebied van streekproducten. Zij beheert het landelijk keurmerk voor streekeigen producten.

7.2.3 Effecten op de structuur van de primaire sector

Nieuwe producentenorganisaties in de land- en tuinbouw zijn een uiting enerzijds van de druk op boeren en tuinders om nieuwe producten aan te bieden in voldoende schaalomvang, anderzijds van de flexibiliteit van agrarische ondernemers om nieuwe uitdagingen aan te gaan. Samenwerking in een producentenorganisatie biedt boeren en tuinders de mogelijkheid nieuwe activiteiten op te zetten met behoud van de onafhankelijkheid op het eigen bedrijf. Net als de klassieke coöperatie bieden de nieuwe producentenorganisaties een combinatie van voordelen: schaalvoordelen en onderhandelingsmacht op het niveau van de producentenorganisatie en vrijheid van ondernemerschap en sterke prestatieprikkels op het niveau van het eigen bedrijf.

7.3 Arbeid

In 2002 bood de primaire land- en tuinbouw werk aan 258.000 mensen. Van 1994 tot 2000 bleef de werkgelegenheid op peil, maar in de twee daaropvolgende jaren daalde die met 8% (tabel 7.6). Het verlies aan werkgelegenheid voor gezinsarbeidskrachten werd tot 2000 gecompenseerd door een toename van het aantal niet-gezinsarbeidskrachten, daarna is de werkgelegenheid in deze categorie weer wat gedaald.

Het totaal aantal voltijdsbanen (aje) in de land- en tuinbouw is tussen 1994 en 2002 afgenomen met een tiende tot 197.000 (figuur 7.2). Tegenover een afname van bijna een kwart van het aantal voltijdsbanen in gezinsverband, stond een uitbreiding van het arbeidsvolume onder de niet-gezinsarbeidskrachten met ruim een kwart. De laatste groep is nu goed voor 36% van het aantal banen, tegen 26% in 1994.

Project Seizoenarbeid

Voor het verbeteren van de personeelsvoorziening en het verminderen van de illegale tewerkstelling in de land- en tuinbouw, is in 2001 door LTO samen met het Centrum voor Werk en Inkomen (CWI) het project Seizoenarbeid gestart. De ondernemers krijgen hierbij ondersteuning bij het werven van personeel. Dat wordt eerst gezocht binnen de EU. Als dat niet lukt, wordt een tewerkstellingsvergunning aangevraagd voor personeel van buiten de EU. De deelnemende ondernemers hebben in totaal 19.000 seizoenkrachten aan het werk gehad, waarvan er ongeveer

Tabel 7.6

Aantal arbeidskrachten in de land- en tuinbouw, 1994-2002

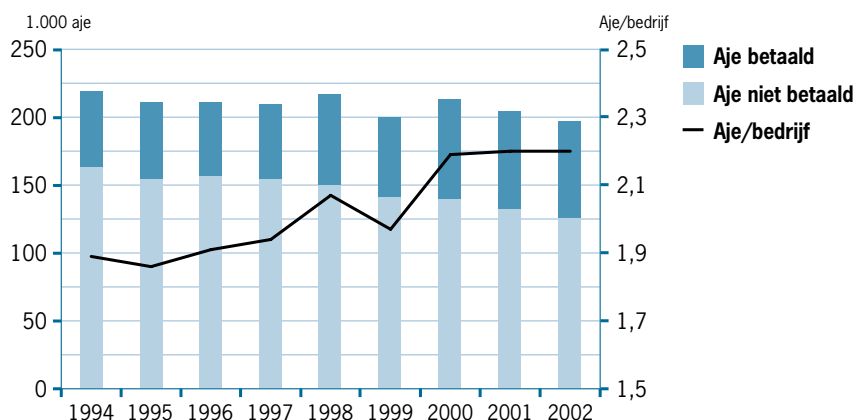
	Index (1994=100)			Aantal (x 1.000)
	2000	2001	2002	2002
Totaal aantal arbeidskrachten	100	95	92	258
gezinsarbeidskrachten	88	84	81	178
niet-gezinsarbeidskrachten ^{a)}	142	134	131	80
Mannen	97	92	86	168
bedrijfshoofden	83	79	76	100
overige gezinsleden	124	118	90	17
niet-gezinsarbeidskrachten ^{a)}	127	122	115	51
Vrouwen	106	101	104	90
bedrijfshoofden	146	146	156	28
overige gezinsleden	68	64	63	33
niet-gezinsarbeidskrachten ^{a)}	180	167	172	29

a) Exclusief de niet-regelmatig en tijdelijk werkzame niet-gezinsarbeidskrachten.

Bron: CBS-Landbouwtelling, bewerking LEI.

Figuur 7.2

Arbeidsvolume in de land- en tuinbouw, 1994-2002

Bron: CBS-Landbouwtelling, bewerking LEI.

5.800 (30%) zijn geworven via het project. Deze arbeidskrachten komen vooral uit Polen (SZW, 2002).

Dankzij het project is de personeelsvoorziening in de agrarische sector in 2002 verbeterd en is voor alle partijen - LTO, CWI, werkgevers en werknemers - meer structuur gekomen in de werving van seizoenarbeid. Mede hierdoor hebben werkgevers minder gebruik gemaakt van illegale arbeid dan in voorgaande jaren, hoewel het precieze effect zich moeilijk laat vaststellen.

Poolse werknemers mogen vanaf 2004 zonder tewerkstellingsvergunning in Nederland aan de slag. Dit vormt een bedreiging voor het bestaansrecht van het project. Het project Seizoenarbeid zou nog wel nuttig kunnen zijn om de stroom seizoenwerkers na 2004 in goede banen te leiden. Dit maakt ook een zekere selectie van werknemers mogelijk. Bovendien moet huisvesting geregeld worden voor de seizoenarbeiders. Daarom wil LTO Poolse en andere Oost-Europese seizoenarbeiders vanaf 2004 actief gaan begeleiden (zie ook par. 9.2).

Terugdringing illegale arbeid

In het verleden werd veel illegale arbeid aangeboden via loonbedrijven, LTO is daarom een project begonnen om handmatige agrarische loonbedrijven (HAL) en uitzendbureaus die personeel leveren aan de agrarische sector te certificeren. Momenteel zijn rond de honderd bedrijven gecertificeerd, die circa 35% van het handmatige loonwerk in de glastuinbouw voor hun rekening nemen. In totaal staan ongeveer 2.500 handmatige loonbedrijven ingeschreven bij de Kamer van Koophandel (Agrarisch Dagblad, 2003; www.kiesria.nl).

Arboconvenant agrarische sectoren

In juli 2002 is het tweede arboconvenant agrarische sectoren afgesloten door de sociale partners en de ministeries van Sociale Zaken en Werkgelegenheid en van Landbouw, Natuurbeheer en Visserij. Het arboconvenant, waar ruim 250.000 ondernemers en werknemers onder vallen, loopt tot eind 2006 en volgt het eerste convenant uit 1994 op. Het is gericht op het terugdringen van lichamelijke belasting, psychische belasting en in het loonwerk op de risico's van bestrijdingsmiddelen. In het eerste convenant is gewerkt aan het vinden van technische oplossingen voor ongezonde situaties op de werkvloer.

Met het terugdringen van ziekten en arbeidsongeschiktheid valt veel geld te verdienen. Het verzuimpercentage is sinds 1996 gestegen. Bovendien kent de sector relatief veel langdurig verzuim, voornamelijk veroorzaakt door klachten aan het bewegingsapparaat en psychische problemen (Arboconvenant agrarische sectoren, 2002).

7.4 Grond

Het areaal cultuurgrond in gebruik bij in de landbouwtelling geregistreerde land- en tuinbouwbedrijven bedraagt bijna 2 miljoen hectare. In de loop van de tijd is het areaal gestaag gedaald (tabel 7.7).

Volgens de laatste landbouwtelling is het areaal cultuurgrond tussen 2001 en 2002 met 19.000 ha toegenomen. Waarschijnlijk heeft dat te maken met een administratieve correctie van de naar verhouding erg grote afname (25.000 ha) van het areaal cultuurgrond in het jaar daarvoor en met de

Tabel 7.7

Veranderingen in het agrarisch grondgebruik, 1991-2002

	Areaal (1.000 ha) ^{a)}		Verandering ha in % per jaar		Verdeling ha (%)	
	2001	2002	1991-96	1996-01	1991	2002
Cultuurgrond ^{a)}	1.931	1.950	-0,4	-0,2	100,0	100,0
grasland	993	1.000	-0,9	-0,7	54,2	51,3
voedergewassen	220	228	1,9	-1,3	10,7	11,7
overig bouwland	578	596	-0,4	0,3	29,3	30,6
tuinbouw open grond	100	106	-0,2	0,4	5,0	5,4
tuinbouw onder glas	11	11	0,0	1,1	0,5	0,5
braak + snelgroeiend hout ^{b)}	30	10	27,2	23,4	0,3	0,5

a) Oppervlakte (gemeten maat) in gebruik bij geregistreerde land- en tuinbouwbedrijven; b) In 2002 is natuur- en groenbraak bij overig bouwland geteld..

Bron: CBS-Landbouwtelling, bewerking LEI.

invoering van het stelsel van mestafzetovereenkomsten in 2002. Veehouders die over onvoldoende mestafzetruimte beschikken, moeten een contractuele overeenkomst hebben voor de afzet van het overschot aan mest. Het is dus in het belang van de agrarische ondernemers om de registratie van percelen goed op orde te hebben om verlies aan mestafzet te voorkomen. Dit geldt overigens ook voor akkerbouwpremies en een aantal dierpremies. De stijging van het areaal overig bouwland en de daling van het areaal braak en snelgroeiend hout is veroorzaakt door het overhevelen van groen- en natuurbraak naar de rubriek 'overig bouwland'.

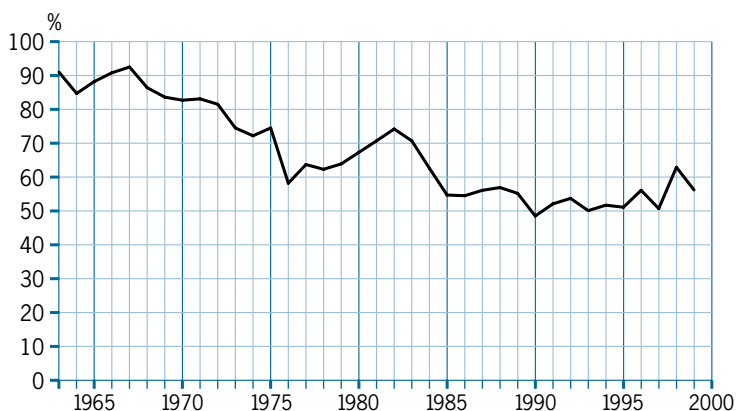
Bepalen fiscale waarde van verpachte grond

Vermogen vastgelegd in (landbouw)grond valt in box 3 van de inkomstenbelasting en wordt belast met 1,2% van de marktwaarde. Omdat verpachten van landbouwgrond doorgaans een lager rendement oplevert dan 1,2%, is deze waarde geen reëel uitgangspunt voor belastingheffing. Het ministerie van Financiën heeft daarom het plan opgevat om in box 3 voor verpachte grond uit te gaan van de verpachte waarde. Omdat er weinig waarnemingen zijn van overdrachten van verpachte grond en vanwege de eenvoud, wordt gedacht aan de mogelijkheid om als waarde van verpachte grond een vast percentage te nemen van de marktprijs van onverpachte grond.

De prijs van verpachte grond is tot 10 à 15 jaar geleden steeds verder achter geraakt bij die van onverpachte grond (figuur 7.3). Sindsdien schommelt de prijs van verpachte grond als percentage van de prijs van onverpachte grond rond de 50% (Luijt, 2002). Bij een keuze voor een vast percentage past een herzieningsmogelijkheid als de prijsontwikkeling van verpachte en onverpachte grond teveel uiteen gaat lopen. Verder is het goed te beseffen dat de prijsvorming van verpachte grond in feite wordt bepaald door de verkopen aan de zittende pachter. Immers, als een verpachter grond wil verkopen, moet hij deze eerst aanbieden aan de zittende pachter. Deze kan een relatief hoge prijs

Figuur 7.3

Prijs van verpacht los bouwland in percentage van de prijs van onverpacht los bouwland, 1963-1999

Bron: CBS.

bieden omdat de grond na aankoop vrij van pacht is. Als de zittende pachter van aankoop afziet, kan de verpachter de verpachte grond aan een derde verkopen. Dat mag conform de Pachtwet niet tegen een lagere prijs dan waarvoor de grond aan de zittende pachter werd aangeboden. De prijzen van aan zittende pachters verkochte gronden zijn dan ook vergelijkbaar met de prijzen van aan derden verkochte verpachte gronden. De vraag is of deze prijzen een reële basis voor belastingheffing zijn. De Federatie Particulier Grondbezit heeft dan ook voorgesteld de waarde van verpachte grond te bepalen door de pachtopbrengsten contant te maken.

Naar een pacht prijscontrolesysteem voor bedrijfspacht

De bedoeling van de nieuwe pachtwetgeving is onder andere pachtafhankelijke bedrijven te beschermen door de invoering van bedrijfspacht. Voorgesteld wordt om de pacht prijs bij bedrijfspacht te laten toetsen door de rechter als er tussen partijen een geschil is over de hoogte. Dit lijkt een goede mogelijkheid, mits de rechter bij een geschil de pacht prijs kan vaststellen op basis van reële pachtnormen. Wanneer het kabinet aan die normen ruimschoots bekendheid geeft, weerhoudt dat partijen van een gang naar de rechter omdat van tevoren al duidelijk is wat de uitkomst zal zijn: de (regionale) pachtnorm. De vraag is wat een redelijke pachtnorm is en hoe die vastgesteld moet worden. Afleiden van de pachtnorm van de 'going concern-waarde' - de waarde waartegen een opvolger het bedrijf kan overnemen op een manier dat een redelijk inkomen kan worden behaald - is door het kabinet van de hand gewezen, mede omdat de berekening niet eenvoudig zal zijn. Luijt (2000a) wijst erop dat de berekening op zich niet het probleem is, maar dat zowel pachters als verpachters zich moeten kunnen vinden in de uitgangspunten van een dergelijke berekening.

7.5 Kapitaal

Balans en solvabiliteit

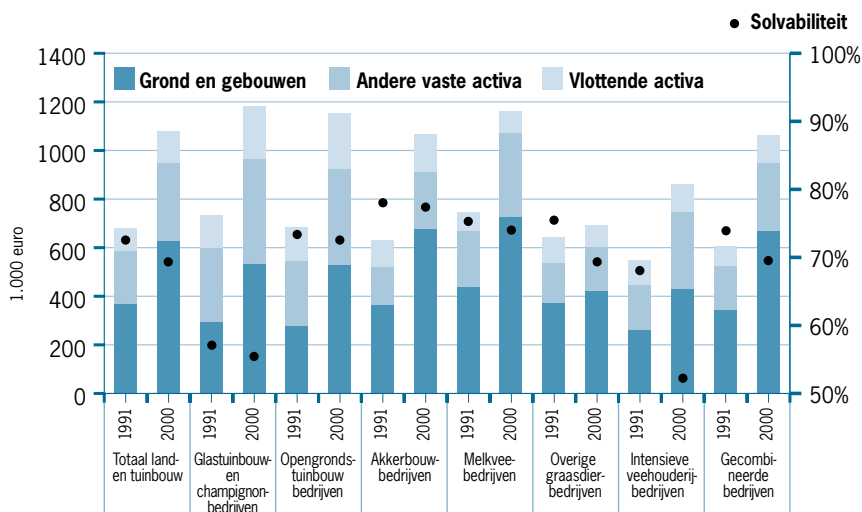
Het vermogen op agrarische bedrijven bedroeg in 2000 gemiddeld bijna 1,1 miljoen euro, waarvan circa 70% bestond uit eigen vermogen van agrariërs. De solvabiliteit liep uiteen van 52% op de intensieve veehouderijbedrijven tot 77% op akkerbouwbedrijven. De solvabiliteit is in de jaren negentig licht teruggelopen, vooral vanwege de kapitaalsbehoefte bij groei van bedrijven (figuur 7.4). Daarbij worden vaak activa (grond, quota) overgenomen die door stoppende of afbouwende agrariërs goeddeels met eigen vermogen waren gefinancierd, terwijl de groei voor een belangrijk deel met vreemd vermogen plaatsvindt. Op deze manier stroomt vermogen uit de sector.

De toename van het gemiddelde eigen vermogen per bedrijf werd voornamelijk veroorzaakt door een sterke herwaardering als gevolg van prijsstijgingen van de productiemiddelen. De jaarlijkse besparingen droegen in de jaren negentig slechts weinig bij aan de versterking van het eigen vermogen (Silvis en van Bruchem, 2002).

Door de huidige daling van de grondprijs zal de herwaardering in de eerste helft van dit decennium slechts gering zijn, of misschien zelfs wel leiden tot een afname van het eigen vermogen. Bij een verdere groei van de gemiddelde bedrijfsomvang en een blijvende behoefte aan nieuw vreemd vermogen om die groei te financieren komt de solvabiliteit verder onder druk te staan. Niet alleen grond speelt hierbij een rol, maar ook de behoefte aan (vernieuwing van) gebouwen. De bouwwereld voorziet de komende jaren een sterke stijging van de bouwproductie van agrarische gebouwen (Zuidema, 2003). Deze stijging volgt op een dalende trend in de periode 1999-2003.

Figuur 7.4

Balans van land- en tuinbouwbedrijven naar type, 1991-2000

Bron: Informatienet.

Financiering overname blijft lastig proces

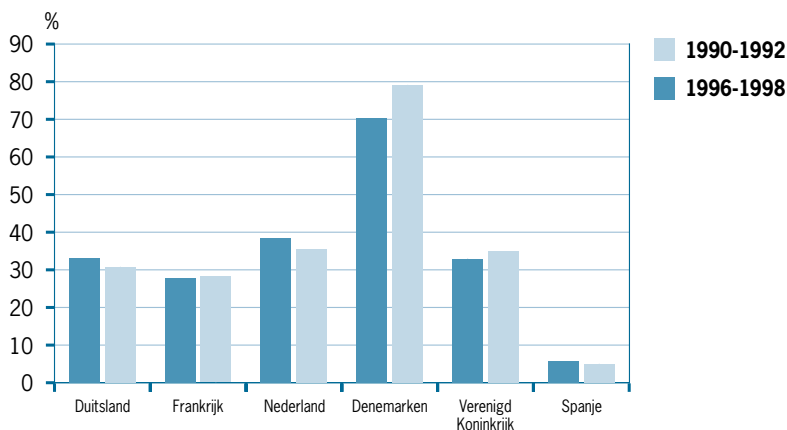
De kapitaalbehoefte op Nederlandse bedrijven met een potentiële opvolger is met 1,4 mln. euro ruim 25% hoger dan op het gemiddelde bedrijf (Van der Veen et al., 2001). Hoge grond- en quotumprijzen bemoeilijken de bedrijfsovername. Wordt de financiering van de opvolging in Nederland vergeleken met een aantal andere EU-landen, dan is de situatie in Denemarken het zwaarst (figuur 7.5). In Denemarken ligt de overnameprijs van een landbouwbedrijf vrij dicht bij de marktwaarde, waardoor veel vreemd vermogen nodig is. Ook ligt het rentepercentage over de schulden op een structureel hoog niveau. De verschillen tussen landen zijn zowel terug te voeren op fiscale en financiële voorzieningen als op principes van vererving en opvolging.

De fiscale en financiële faciliteiten voor opvolgers in Nederland verschillen qua reikwijdte niet zoveel van die in een aantal andere EU-landen (Van der Veen et al., 2002). In Nederland is de maatschapsconstructie met de daaraan verbonden fiscale voordelen en zekerheden een belangrijk instrument. Dat geldt ook voor de Regeling durfkapitaal (voorheen 'Tante Agaath'), waarvan het overgrote deel van de opvolgers gebruik maakt, en het Borgstellingsfonds voor de Landbouw. Interessante voorzieningen in andere landen zijn de startersrekening (Denemarken), een regeling voor uitgesteld loon (Frankrijk) en een bijdrage in de installatiekosten (Duitsland).

Vanaf 1 januari 2002 is in Nederland de fiscale waardering van agrarische bedrijven die in familieverband worden overgenomen, gewijzigd van de waarde in verpachte staat naar de 'going concern-waarde'. Als het bedrijf minstens vijf jaar wordt voortgezet, hoeft geen schenkingsrecht betaald te worden mits de overnameprijs minstens 70% van de 'going concern-waarde' is. Een probleem is de bepaling van de deze waarde, waarover de marktpartijen en het ministerie van Financiën het nog niet eens zijn. Een belangrijk geschilpunt is de waardering van de grond (Schenk, 2003). Door deze onzekerheid stagneert de bedrijfsovername in de agrarische sector.

Figuur 7.5

Betaalde rente en aflossing als percentage van het jaarlijkse operationele resultaat ^{a)}, 1990-1998

a) Opbrengsten minus betaalde kosten, exclusief betaalde rente en pacht.

Bron: FADN, bewerking LEI.

Verdere groei financieringen

In 2002 is de financiering van agrarische bedrijven door kredietinstellingen wederom toegenomen, hoewel sinds 2000 het groeipercentage is gedaald. Evenals in het voorgaande jaar steeg het spaarvolume van agrarische bedrijven in 2002 in beperkte mate.

Ook het gebruik van groenfinanciering nam in 2002 verder toe. Hiervan wordt een groot deel aangewend voor financiering van groenlabelkassen, maar ook voor de financiering van biologische landbouw en windmolens wordt deze regeling toegepast. Sinds 2001 is het mogelijk groenfinanciering te verstrekken voor projecten gericht op agrarisch natuurbeheer. In 2002 is hier goed gebruik van gemaakt door met name agrarische natuurverenigingen. Een verdere groei is de komende jaren te verwachten.

De financiering van agrarische bedrijven ontwikkelt zich in toenemende mate tot maatwerk waarbij gekozen wordt voor een mix van financieringsproducten passend in het raamwerk van ondernemingsactiviteiten. Oplossingen om financieringsrisico's op agrarische bedrijven het hoofd te bieden kunnen bijvoorbeeld liggen op het vlak van de ondernemingsvorm, groundbankconstructies, horizontale en verticale samenwerking en (inkomens)verzekeringen (Van der Meulen en Venema, 2003).

Toenemende invloed MVO op kredietverlening

Bij de beoordeling van een financieringsaanvraag door kredietinstellingen zijn de criteria ondernemerschap en rentabiliteitsverwachting (terugbetalingscapaciteit) in de jaren negentig steeds belangrijker geworden. Voorheen waren vooral ook solvabiliteit en zekerheden de doorslaggevende factoren. In de komende jaren zal de bijdrage aan het maatschappelijk verantwoord ondernemen (MVO) als beoordelingscriterium in belang toenemen (Van der Meulen en Venema, 2003). In een ondernemingsplan kan de ondernemer zijn toekomstvisie uiteenzetten, en illustreren hoe hij inspeelt op een veranderende omgeving. Banken kunnen hier met bijvoorbeeld de risico-opslag rekening mee houden.

7.6 Inkomens en besparingen

Het gemiddelde gezinsinkomen uit bedrijf van alle land- en tuinbouwbedrijven lag in 2002 op circa 26.000 euro per bedrijf. Het blijft daarmee fors achter bij het inkomen in het voorgaande jaar en het gemiddelde van de afgelopen tien jaar (tabel 7.8). Het inkomen is ook onder het niveau gekomen van 1999, dat als zeer teleurstellend in de boeken is opgenomen. De inkomensdaling was vooral groot op

Tabel 7.8

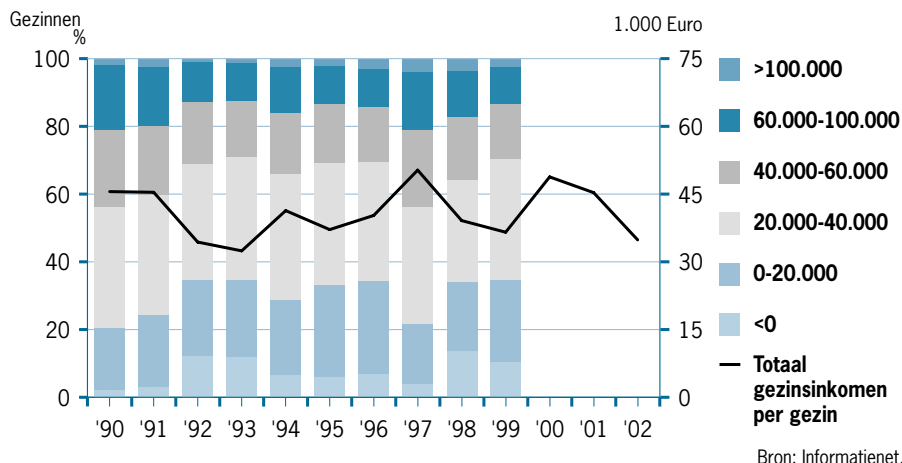
Bedrijfsresultaten (1.000 euro per bedrijf) op land- en tuinbouwbedrijven, 1991-2002

	1991-95	1996-00	2000	2001	2002 (r)
Gezinsinkomen uit bedrijf	33,1	36,3	42,5	38,0	26,0
Inkomen van buiten bedrijf	10,9	13,2	13,9	14,0	14,0
Totaal gezinsinkomen	44,0	49,4	56,4	52,0	40,0
Besparingen	6,2	8,9	14,2	9,0	-4,0

Bron: Informatienet.

Figuur 7.6

Totaal gezinsinkomen (1.000 euro) op land- en tuinbouwbedrijven en de procentuele verdeling naar inkomensklasse, 1990-2002

akkerbouw-, varkens- en vleeskuikensbedrijven. Alleen de groente- en bloementelers behaalden in 2002 een hoger inkomen dan in 2001.

Op een deel van de bedrijven moet het totaal gezinsinkomen verdeeld worden over meer gezinnen. Gemiddeld komen op de bedrijven 1,15 gezinnen voor. Het totaal gezinsinkomen per gezin is voor 2002 geraamd op ongeveer 35.000 euro. Sinds 1990 is alleen in 1992 en 1993 het gemiddelde inkomen lager geweest (figuur 7.5). In die jaren draaiden vooral de glastuinbouw, de akkerbouw en de varkenshouderij zeer slecht.

In de loop van de jaren negentig is de rol van het inkomen van buiten bedrijf steeds belangrijker geworden in de inkomensvorming. Hierin speelden naast de noodzaak tot inkomensaanvulling ook de toen nog goede arbeidsmarkt, de maatschappelijke trend van twee verdieners per gezin en een goede beleggingsmarkt een rol. Volgens de raming is de stijging van het inkomen van buiten bedrijf de laatste jaren niet meer zo sterk, mede door de sterke afname van het aantal bedrijven in de akkerbouw en intensieve veehouderij, bedrijfstypen waar de inkomens van buiten het bedrijf het hoogst waren. Ook de verminderde opbrengsten uit buiten bedrijf belegd vermogen spelen een rol bij de gedempte stijging van het inkomen van buiten bedrijf.

In de periode 1996-2000 bleef jaarlijks gemiddeld 9.000 euro per bedrijf aan besparingen over. Door hogere gezinsbestedingen is in 2002 gemiddeld 4.000 euro per bedrijf ontspaard. Het is in de jaren tachtig en negentig niet eerder voorgekomen dat over alle bedrijven gemeten ontspaard werd.

Grote verschillen tussen bedrijven

Elk jaar zijn er tussen bedrijven grote inkomensverschillen, veroorzaakt door de verschillen in bedrijfsomvang, technische resultaten en omvang van de financieringslasten (Venema et al., 2001). Uiteraard speelt ook de sector waarin de bedrijven actief zijn een rol. Zo waren 1998 en 1999 zeer slechte jaren voor de varkenshouderij. Ook in de relatief gunstige jaren 2000 en 2001 blijven verschillen tussen bedrijven bestaan. Voor ongeveer een kwart van de gezinnen zal het inkomen niet boven de 20.000 euro uitkomen. Deze grens is min of meer vergelijkbaar met de lage-inkomensgrens (Van Everdingen et al., 1999). In 2002 zal ongeveer 35% van de gezinnen onder die lage-inkomensgrens blijven.

Agrarische inkomens onder gemiddelde niveau van het MKB

De inkomens in het midden- en kleinbedrijf (MKB) zijn in het algemeen minder onderhevig aan jaarlijkse fluctuaties dan die in de agrarische sector. In het MKB wordt de ontwikkeling voor een groot deel bepaald door de vrij stabiele hoogte en marges van de prijzen (De Bont en Van der Knijff, 2002). In de agrarische sector is naast de voor veel producten fluctuerende prijs, de volumeontwikkeling van groot belang. Een groot deel van de prijs en vraag is afhankelijk van het buitenland, terwijl factoren als het weer en ziekten een grote invloed hebben op productie en inkomens.

In de periode 1992-1998 lag het besteedbaar inkomen in de agrarische sector beneden het gemiddelde niveau voor zelfstandigen (Folkeringa en Vroonhof, 2002). Ook werknemers in de agrarische sector verdienden in doorsnee minder dan gemiddeld. In tegenstelling tot het inkomen van agrarische zelfstandigen steeg het inkomen van de werknemers in de land- en tuinbouw in de periode 1992-1998, het lag dan ook in de jaren 1996-1998 op een iets hoger niveau. De inkomensongelijkheid onder zelfstandigen is in de agrarische sector veruit het grootst. Na 1998 zijn de reële inkomens in de agrarische sector fors gedaald. In het MKB was sprake van een lichte terugloop (De Bont en Van der Knijff, 2002).

Glastuinbouw en champignonteelt

Kernpunten:

- productiewaarde glastuinbouw in 2002 met 4% gegroeid
- productiewaarde champignonteelt 5% lager
- marktaandeel biologische glastuinbouw en biologische champignons gering
- kleine verschuivingen in areaal glastuinbouw
- toename mechanisering en robotisering in glastuinbouw verwacht
- wisselende resultaten in glasgroenteteelt, goede resultaten in sierteelt en slechte resultaten voor champignonbedrijven
- veel groenfinanciering in glastuinbouw, investeringen in champignonsector op laag niveau

8.1 Markten

Vanaf 1990 is een gestage groei zichtbaar in de productiewaarde van de glastuinbouw (tabel 8.1). In 2002 werd de lichte terugval van 2001 tenietgedaan. Alle subsectoren groeiden, vooral de pot- en perkplantensector.

8.1.1 Glasgroenten

De productiewaarde van de glasgroentensector nam in 2002 licht toe door gemiddeld hogere prijzen en een grotere productie. Tussen de belangrijkste gewassen deden zich grote verschillen voor in zowel prijs- als productieontwikkeling.

Opleving tomatenprijzen

In 2002 stegen de prijzen voor losse tomaten en trostomaten met 15 tot 20% ten opzichte van 2001. Er werd juist gevreesd voor lagere prijzen doordat in verschillende maanden meer Marokkaanse tomaten tariefvrij ingevoerd mochten worden vanwege een éénjarig akkoord tussen de EU en Marokko. De prijsdaling bleef echter uit doordat het aanbod uit Spanje lager was door virusproblemen en een koude winter.

De export van trostomaten steeg met ruim 6%, terwijl de export van losse tomaten en cherrytomaten afnam. Per saldo nam de export met bijna 2% toe ten opzichte van 2001. Ruim 55% van de totale export betreft trostomaten, Duitsland is met 53% verreweg de belangrijkste markt. Andere belangrijke afzetlanden voor trostomaten zijn: het Verenigd Koninkrijk (12%), de Verenigde Staten (8%), Italië en Zweden (beide 7%) (PT, 2003).

Export komkommers sterk gestegen

Het seizoen begon met goede prijzen doordat evenals bij tomaten het aanbod uit Spanje en de Canarische eilanden laag was vanwege virusproblemen en een koude winter. Halverwege april gingen de komkommerprijzen echter onderuit, waarna deze vrijwel continu laag zijn gebleven. Ten opzichte van 2001 is de gemiddelde prijsdaling 5 tot 10%.

Tabel 8.1**Productiewaarde (mln. euro) glastuinbouw en champignonenteelt in Nederland, 1990-2002**

	1990	1995	1999	2000	2001	2002	2002 in % van 2001
Glasgroenten	1.173	1.067	1.080	1.259	1.154	1.180	102
Snijbloemen	1.480	1.614	1.881	2.086	2.059	2.130	103
Pot- en perkplanten	769	865	1.069	1.149	1.209	1.290	107
Totaal glastuinbouw	3.422	3.546	4.030	4.494	4.422	4.600	104
Champignons	182	245	299	316	318	303	95

Bron: Productschap Tuinbouw.

De Nederlandse komkommerproductie is toegenomen dankzij een stijging van de productie per m². De eerste maanden van 2002 waren relatief lichtrijk, mede daardoor is vaker drie keer geplant dan twee keer. Dit heeft een positief effect op de gemiddelde kwaliteit en daarmee ook op de buitenlandse vraag. In 2002 steeg de totale export met ruim 4,5% in vergelijking met 2001. Bijna driekwart van de totale export ging naar Duitsland. Het Verenigd Koninkrijk is met een aandeel van 10% het tweede afzetland. Van de mini-komkommers ging bijna 25% naar het Verenigd Koninkrijk.

Matig tot slecht paprikaseizoen

Het paprikaseizoen ging voor alle kleuren met matige tot slechte prijzen van start. Oorzaken waren de buitenlandse concurrentie - vooral Spanje en in mindere mate Israël - en een groter Nederlands aanbod. Het laatste is volledig toe te schrijven aan areaaluitbreiding, de productie per m² was namelijk iets lager dan in 2001. In de loop van het seizoen trokken alleen de prijzen voor gele paprika's weer aan, zodat de gemiddelde prijs ongeveer uitkwam op het niveau van 2001. De prijzen voor rode en groene paprika's zijn in vergelijking met 2001 gemiddeld met 10 tot 15% gedaald. Door lagere opbrengstprijzen en een kleinere productie per m² kijken de telers van paprika's terug op een matig tot slecht jaar.

De totale export van paprika's nam in 2002 met 2% toe tot bijna 270 miljoen kilo. Deze stijging kwam volledig op het conto van rode paprika's. Voor alle kleuren – op oranje en paars na – is Duitsland verreweg het belangrijkste afzetland. Oranje en paarse paprika's gingen het meest naar de Verenigde Staten.

Areaal aubergine fors uitgebreid

In 2002 is het areaal aubergine met ruim 8% gestegen tot 77 ha. De totale productie is echter minder hard gegroeid. Zo hadden diverse telers te kampen met kwaliteitsproblemen. Bovendien was de productie per m² in 2001 bijzonder hoog. Doordat de productie per m² achter bleef, kon de markt de areaaluitbreiding redelijk goed opvangen en bleef een forse prijsdaling achterwege. Ook steeg de totale export (+3%) hierdoor minder hard dan op basis van de areaaluitbreiding verwacht mocht worden. Van de totale export werd ruim 60% geëxporteerd naar Duitsland en het Verenigd Koninkrijk. De kleinere aubergines gingen vooral naar verre bestemmingen, zoals de Verenigde Staten.

Biologische glastuinbouw sterk exportgericht

De biologische glastuinbouw produceert vooral voor exportmarkten. De belangrijkste zijn Groot-Brittannië, Scandinavië en de Verenigde Staten. De groeiende tendens in het buitenland om biologische glastuinbouwproducten van eigen bodem te willen betrekken, heeft de kwetsbaarheid van de sector aan het licht gebracht. Kortstondige aanbodoverschotten met directe prijsconsequenties hebben de animo voor deze teelt in 2002 duidelijk getemperd. Meer afzet in eigen land is nodig; dit past ook beter bij het biologische principe van gesloten kringlopen in zo klein mogelijke gebieden. Dankzij een hoge leverbetrouwbaarheid en goede productkwaliteit zijn de exportmogelijkheden voor de Nederlandse biologische glastuinbouw ook in de toekomst waarschijnlijk goed.

In 2002 waren er circa 100 biologische glastuinbouwbedrijven met een totale oppervlakte van circa 52 ha. Zeven bedrijven waren nog in omschakeling. De meeste biologische glastuinbouwbedrijven zijn glasgroentebedrijven met komkommer-, paprika- of tomatenteelt. Het aantal biologische sierteeltbedrijven is beperkt. Eind 2002, begin 2003 is het totale biologische areaal met circa 10% afgenomen onder andere omdat een aantal telers is gestopt met de biologische teelt (Biologica, 2003).

Meer assimilatiebelichting in de Nederlandse glasgroenteteelt?

Steeds meer supermarktketens willen jaarrond de beschikking hebben over een compleet assortiment groenten van gelijkmatige en goede kwaliteit. Bovendien wordt veel waarde gehecht aan service en nieuwe producten, maar bovenal aan duurzaam geproduceerde producten (Veen et al., 2003). Een antwoord op het jaarrond kunnen leveren van glasgroente is assimilatiebelichting.

Hoewel de interesse bij telers en handel toeneemt, werd in 2002 assimilatiebelichting in de Nederlandse glasgroenteteelt nog slechts op beperkte schaal toegepast. Bij de overweging om in de toekomst groeilicht toe te passen moet het niet alleen draaien om de economische haalbaarheid, maar dient er ook oog te zijn voor de maatschappelijke acceptatie.

8.1.2 Snijbloemen

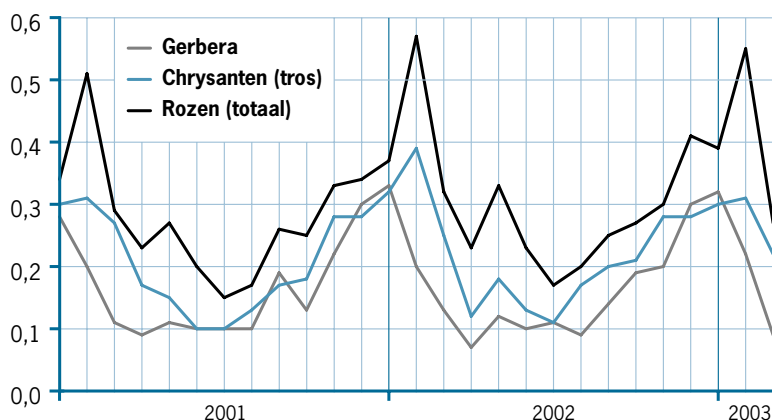
In 2002 steeg de productiewaarde van snijbloemen met 3% ten opzichte van 2001. Vooral de hogere opbrengstprijzen droegen hieraan een steentje bij. Gemiddeld waren deze in 2002 ruim 4,5% hoger dan in 2001. Van de top drie qua omzet noteerde de roos en de troschrysanthe een prijsstijging (figuur 8.1), de tulp een prijsdaling. De totale aanvoer van snijbloemen aan de Nederlandse veilingen bleef iets achter bij 2001 (-0,5%). De productie per m² lag ongeveer op hetzelfde niveau, maar het areaal daalde licht.

Lichte stijging export snijbloemen

De waarde van de totale snijbloemenexport is in 2002 met 3% toegenomen. Opvallend is de lichte daling naar Duitsland, het belangrijkste exportland. Duitse consumenten lijken in deze periode van economisch mindere tijden vaker te kiezen voor de aanschaf van een kamerplant dan een bos bloemen, omdat daar langer van genoten kan worden. Ook de stijging van de export van kamerplanten naar Duitsland met 6% wijst in deze richting. De export naar Frankrijk en de Verenigde Staten, twee landen uit de export top 5, daalde eveneens. De uitvoer naar het Verenigd Koninkrijk (+10%), Italië (+8%), Zwitserland (+10%) en Rusland (+15%) zat flink in de lift.

Figuur 8.1

Prijzen a) (euro/stuk) van rozen, chrysanten en gerbera, 2001-2003

a) Franco veiling, exclusief BTW

Bron: VBN.

Duitse afzetstructuur meer versnipperd

Niet alleen de economische malaise maar ook de ontwikkelingen in de Duitse importhandel van bloemen en planten zijn een bedreiging voor de continuïteit van de Nederlandse afzet. De afgelopen vijf jaar is een aantal grote importeurs failliet gegaan. Hun plaats is ingenomen door kleinere importbedrijven die sterk gericht zijn op de eigen Duitse regio. Dit neemt niet weg dat de kwaliteit van de Nederlandse sierteeltproducten in vergelijking met die uit andere bloemenlanden verreweg het hoogst gewaardeerd wordt door Duitse importeurs. Toch dient de Nederlandse sierteeltsector alert te zijn en rekening te houden met minder goede tijden op deze markt (Willemsens, 2003). Lichtpuntje voor de Nederlandse sector is dat de Duitse BTW-verhoging van 7% naar 16% voor sierteeltproducten van de baan is.

Internationaal keurmerk wenselijk

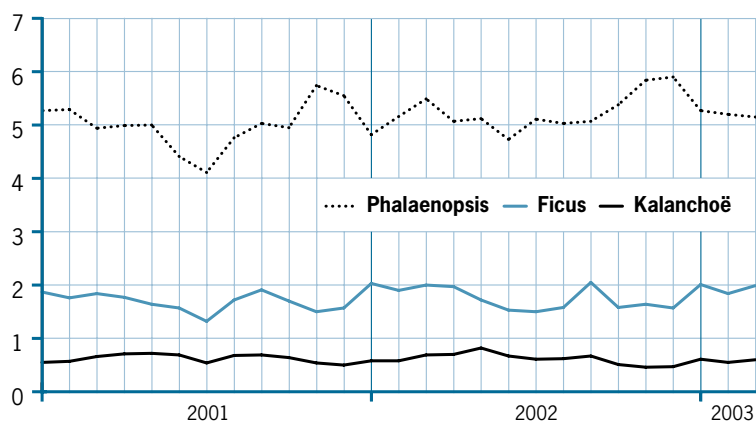
Het ontwikkelen van een internationaal herkenbaar sectorkeurmerk is van groot belang. Dit nieuwe internationale keurmerk zou zich naast elementen van de huidige systemen (ISO, MPS, Eurep-GAP) ook moeten richten op aspecten die samenhangen met verantwoord maatschappelijk ondernemen, zoals arbeidsomstandigheden. Om dit internationale keurmerk gestalte te kunnen geven is samenwerking tussen het tuinbouwbedrijfsleven en de overheid noodzakelijk (Veen et al., 2002a).

8.1.3 Pot- en perkplanten

De productiewaarde van de pot- en perkplantensector is in 2002 door hogere opbrengstenprijzen en een hogere productie fors gestegen (tabel 8.1). De prijzen van potplanten zijn in 2002 gemiddeld met 2% omhoog gegaan. De prijzen van de drie qua omzet belangrijkste plantensoorten - phalaenopsis, ficus en kalanchoë - stegen (figuur 8.2). De prijsvorming van bloeiende planten was beter dan van groene planten.

In 2002 werden ruim 6% meer potplanten aangevoerd op de Nederlandse veilingen. Deze stijging is grotendeels het gevolg van een groei van de productie per m² door kleinere potmaten, meer teelt op tabletten en een betere benutting van de bovenruimte in de kas.

Figuur 8.2 Prijzen ^{a)} (euro/stuk) van phalaenopsis, ficus en kalanchoë, 2001-2003

a) Franco veiling, exclusief BTW

Bron: VBN.

Forse stijging export pot- en perkplanten

In 2002 groeide de totale exportwaarde van pot- en perkplanten met 12%, een voortzetting van de stijgende lijn van de afgelopen jaren. De export naar Duitsland, de belangrijkste exportmarkt, nam 'slechts' met 6% toe. De export naar andere belangrijke exportlanden, zoals Frankrijk (+12%), het Verenigd Koninkrijk (+21%) en Italië (+12%), groeide harder. Deze stijging betekent niet dat de sector achterover kan leunen. Om nieuwe ontwikkelingen goed het hoofd te kunnen bieden, dient een hechte vraaggestuurde ketenstructuur te ontstaan en is samenwerking tussen alle schakels in de keten noodzakelijk. Er loopt al een aantal initiatieven van telersverenigingen, die samen met toeleveranciers en afnemers concepten voor de handel in en promotie van sierteeltop producten ontwikkelen (Rabobank, 2002).

EU-beleid voor de sierteelt

In 1968 werd voor de sierteelt een zéér lichte Europese gemeenschappelijke marktordening tot stand gebracht. Deze marktordening omvat naast een stelsel van kwaliteitsnormen een regeling voor het handelsverkeer. Op basis hiervan wordt de invoer van onder meer bloembollen en snijbloemen belast met een tarief tussen de 6 en 12%. In de praktijk is 80% van de EU-invoer van sierteeltproducten vrij vanwege diverse preferentiële invoerregelingen (EC, 1997). Israël beschikt met een heffingvrij contingent van in totaal 24.500 ton over het grootste deel van de tariefcontingenten. De rest van de tariefcontingenten is vooral verdeeld over enkele Midden- en Oost-Europese (MOE) landen, Malta, Cyprus, Jordanië en Marokko. De EU-import uit Turkije en een groot aantal MOE-landen is zelfs geheel vrij. Hetzelfde geldt voor de import uit de verschillende ACP-landen, voornamelijk Afrikaanse en Caribische landen (Van Berkum et al., 2002).

Fytosanitair beleid

De handelsstromen zijn de afgelopen jaren behalve groter ook diverser geworden. Hierdoor nemen de risico's op de introductie van ziekten en plagen binnen de EU toe. Deze ontwikkelingen hebben invloed op de vormgeving van het fytosanitaire beleid in de EU en de harmonisatie van de regelgeving. Zo gelden diverse eisen, die vanuit klimatologisch oogpunt alleen in de zuidelijke lidstaten relevant zijn, voortaan voor de gehele EU. Dit leidt bijvoorbeeld tot een uitbreiding van het aantal keuringen bij invoer (Wolswinkel en Westerman, 2002). Met ingang van april 2003 gelden bovendien nieuwe fytosanitaire regels in de EU. Het keuren op de plaats van bestemming is bijvoorbeeld vervangen door het keuren aan de EU-grens.

8.1.4 Champignons

De productiewaarde van de champignonsector daalde in 2002 flink (tabel 8.1); vooral de lagere opbrengstprijzen (gemiddeld -3,5%) waren hier debet aan. De prijzen van champignons voor de versmarkt daalden onder meer vanwege toenemende aanvoer van verse champignons uit Oost-Europa en stevige prijsconcurrentie tussen de Nederlandse afzetketens op de buitenlandse afzetmarkten. Ook de stagnerende economie speelde een rol. Meer dan 75% van de champignonbedrijven produceert voor de versmarkt. Minder dan een kwart van alle bedrijven produceert uitsluitend voor de verwerkende industrie. De verwerkte champignons (blik, glas, diepvries, halffabrikaat) worden voornamelijk afgezet aan grootwinkelbedrijven, die scherp concurreren op prijs. In de verwerkende industrie is een duidelijke concentratie aan de gang – zo fuseerden de twee belangrijkste conservenfabrieken. De verdeeldheid op de afzetmarkt van verse champignons is (blijvend) groot. Zo werd in februari 2003 in België een nieuwe groothandel opgericht: Fresh Mushroom Europe.

Supermarkt belangrijkste verkoopkanaal

De meeste champignons worden door Nederlandse huishoudens in de supermarkt gekocht (85%). De aankopen op de markt (8%) en in de gespecialiseerde groentezaak (5%) zijn de laatste jaren duidelijk gedaald. In de periode 1994-2002 is het aandeel van de supermarkt toegenomen met 11%. Naast de witte champignons worden ook steeds meer andere paddestoelen gekocht, zoals bijvoorbeeld kastanjechampignons (Van den Berg en Cadel, 2003).

Marktaandeel biologische champignons gering

In 2002 bedroeg de totale productie van biologische paddestoelen 5.200 ton, een groei met circa 40% ten opzichte van 2001; 2.600 ton is daadwerkelijk als biologisch afgezet. Het aantal biologische telers is met 14 telers in 2002 stabiel. De biologische teelt omvat witte champignons, kastanjechampignons, oesterzwamteelt en shii-take. Circa 30 tot 40% van de biologische champignons wordt geëxporteerd, met Duitsland en het Verenigd Koninkrijk als belangrijkste afzetlanden. Van de Nederlandse export wordt 70% via de supermarkten afgezet en 30% via de natuurvoedingswinkels. De Nederlandse biologische paddestoelen zijn goedkoper dan de buitenlandse; toch staat de export onder druk omdat het buitenland steeds meer zelfvoorzienend wil zijn. De Nederlandse export is vooral aanvullend op de eigen productie van de exportlanden, wanneer niet aan de eigen vraag voldaan kan worden (Biologica, 2003).

8.2 Structuur

8.2.1 Glastuinbouw

De glastuinbouw is sterk geconcentreerd in gebieden waar de productieomstandigheden gunstig zijn (figuur 8.3). Daar zijn ook de toeleverende en de afnemende bedrijven geconcentreerd.

Het totale glastuinbouwareaal is in 2002 met ruim 10.500 ha nagenoeg gelijk gebleven (figuur 8.4). In de traditionele glastuinbouwgebieden nam de afgelopen 5 jaar het glasareaal met in totaal 765 ha af (tabel 8.2). De daling werd meer dan gecompenseerd door groei elders. Per saldo steeg in de

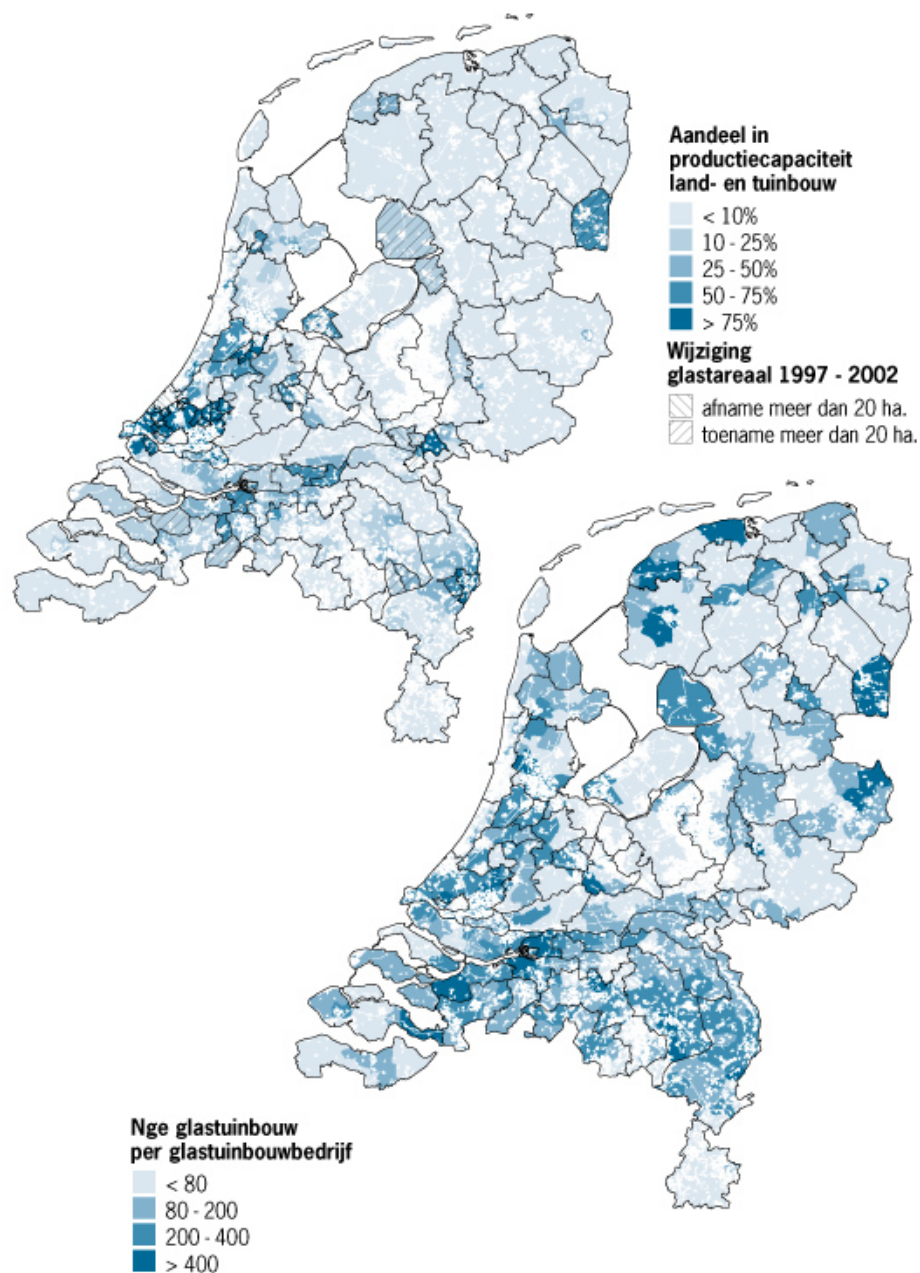
Tabel 8.2 Vijf gemeenten met grootste af- en toename van het areaal glastuinbouw (ha) in de periode 1997-2002

grootste afname		grootste toename	
Naaldwijk	-66	Maasland	79
Aalsmeer	-57	Drimmelen	66
Overbetuwe ^{a)}	-56	Zaltbommel	60
De Lier	-50	Noordoostpolder	49
Den Haag	-46	Bergschenhoek	43

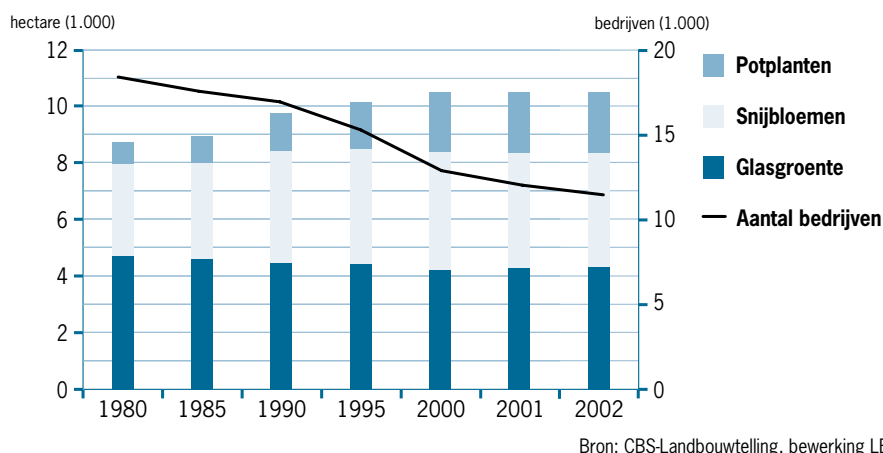
a) Gevolg van grenswijziging gemeente Gendt.

Bron: CBS-Landbouwtelling, bewerking LEI.

Figuur 8.3 Kenmerken van de glastuinbouw per gemeente, 2002

Bron: CBS-Landbouwelling, bewerking LEI.

Figuur 8.4 Areaal en aantal bedrijven met glastuinbouw, 1980-2002

periode 1997-2002 het areaal glastuinbouw met 465 ha. De oppervlakte van een glastuinbouwbedrijf was gemiddeld 1,06 ha in 2002.

Het aantal bedrijven met glastuinbouw daalde met 510 tot 10.330. De gemiddelde omvang van glastuinbouwbedrijven was 240 nge (tabel 8.3). Dit is bijna driemaal zo groot als het gemiddelde landbouwbedrijf. De toegevoegde waarde van het glastuinbouwcomplex bedroeg in 2001 ruim 4,6 miljard euro. Dit is ruim 20% van het op binnenlandse grondstoffen gebaseerde agrocomplex. De glastuinbouw nam bijna 16% van de werkgelegenheid voor zijn rekening.

De glasgroentebedrijven maakten in 2001 ongeveer 35% van de totale productiecapaciteit van de glastuinbouw uit. Het areaal glasgroenten steeg in 2002 licht met bijna 25 ha. Tussen de gewassen deden zich kleine verschuivingen voor. Belangrijke stijgers waren: paprika, aardbei en aubergine. Tot de dalers behoorden: groentezaden, radijs en overige groenten.

Het areaal snijbloemen daalde in 2002 met ongeveer 50 ha, met name door een afname van de arealen alstroemeria, anjer, anthurium en fresia. De oppervlakte orchidee steeg met 14% tot bijna 222 ha. Het areaal pot- en perkplanten daalde met bijna 15 ha. De sierteeltbedrijven namen samen ongeveer 65% van de productiecapaciteit van de glastuinbouwbedrijven in Nederland voor hun rekening, waarvan 40% snijbloemen en 25% pot- en perkplanten.

Forse toename mechanisering en robotisering verwacht

De verwachting is dat mechanisatie en robotisering steeds meer hun intrede zullen doen, vooral bij de meest tijdrovende (oogst)werkzaamheden en bewerkingen met een korte cyclusduur. Bij tomaten is dit het oogsten en het blad breken. Ook bij komkommers (hoge draadteelt) zullen robots mogelijk het

Tabel 8.3**Verdeling (%) glastuinbouw- en champignonbedrijven naar omvang, 2002**

	Omvang in nge					Aantal bedrijven	Nge/ bedrijf
	3-16	16-40	40-100	100-200	200 e.m.		
Glasgroentebedrijven	3	8	20	26	43	2.333	265
Snijbloemenbedrijven	3	7	22	31	37	3.177	214
Pot- en perkplantenbedrijven	5	10	18	25	42	1.567	256
Totaal glastuinbouwbedrijven	4	8	20	28	40	7.077	240
Champignonbedrijven	3	8	28	34	27	438	212

Bron: CBS-Landbouwtelling, bewerking LEI.

oogsten overnemen. Bij rozen en gerbera's zal het oogsten in de toekomst gecombineerd worden met het inhangen van de bloemen, waardoor het sorteren komt te vervallen.

Het gebruik van robots vlakt de arbeidsfilm af, waardoor een gelijkmatiger arbeidsbehoefte ontstaat. Hierdoor zal het aantal losse arbeidskrachten afnemen en het aantal vaste toenemen. De werkomstandigheden zullen verbeteren en de werkpatronen veranderen. De afwisseling in de werkzaamheden zal groter zijn, omdat mechanisering en robotisering vooral worden toegepast bij kort cyclische werkzaamheden. Ook zal voor de bediening en controle van de diverse apparatuur het aantal functies voor hoger opgeleid personeel toenemen (Hendrix, 2002; Warmerdam et al., 2003).

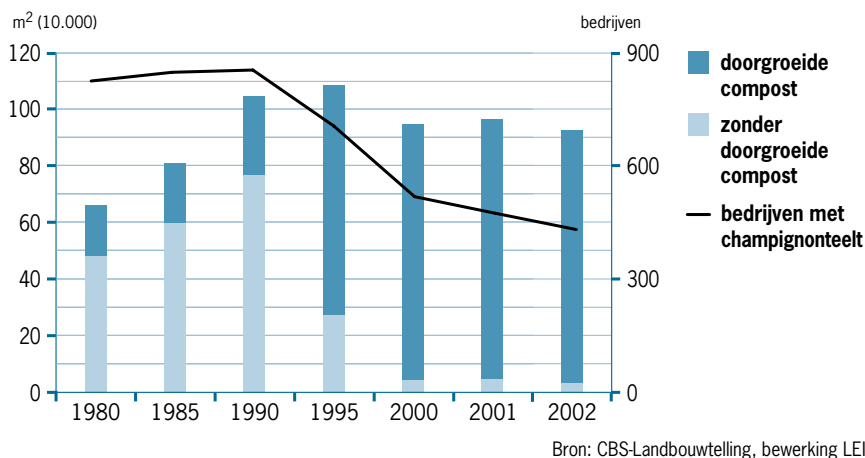
8.2.2 Champignonsteelt

Champignon- en paddestoelenteelt vond in 2002 op 438 bedrijven plaats. Hiervan teelden slechts 8 bedrijven andere eetbare paddestoelen dan champignons. Het aantal bedrijven met champignons is in de laatste 12 jaar gehalveerd (figuur 8.5). Op 96% van het areaal worden de champignons geteeld op doorgroeide compost, dit versnelt de productie waardoor meerdere teeltrondes mogelijk zijn. In 1990 vond deze teeltwijze nog slechts op 27% van het areaal plaats.

8.3 Bedrijfsresultaten

8.3.1 Glastuinbouwbedrijven

De Nederlandse glastuinbouwbedrijven behaalden in 2002 betere resultaten dan het jaar daarvoor. De rentabiliteit is in alle sectoren verbeterd, maar de verschillen tussen en binnen de sectoren zijn groot. De resultaten in de glasgroenteteelt verschillen sterk per gewas. De sierteeltbedrijven hebben in 2002 goede resultaten geboekt.

Figuur 8.5 Aantal bedrijven met champignons en aantal m², 1980-2002

Wisselende resultaten glasgroentebedrijven

Voor het tweede opeenvolgende jaar zijn de resultaten voor de totale sector onder de maat; de verschillen tussen de bedrijven zijn groot als gevolg van verschillen in prijsvorming van de groenten. Gemiddeld stegen de kosten per m² met 1%. De geraamde rentabiliteit op de glasgroentebedrijven verbeterde in 2002 licht ten opzichte van vorig jaar. Per bedrijf werd gemiddeld 17.500 euro ontspaard (tabel 8.4).

Snijbloementeel bijna kostendeckend

In 2002 is de gemiddelde omzet per m² bij een gelijkblijvende productie met ruim 4,5% gestegen. De stijgende arbeidskosten werden deels gecompenseerd door lagere energiekosten zodat de kostenstijging per m² beperkt bleef tot 2%. Het nettobedrijfsresultaat verbeterde sterk, maar is toch nog net negatief. De opbrengsten-kostenverhouding komt hierdoor uit op bijna 100%. Het gezinsinkomen uit bedrijf per ondernemer en de besparingen per bedrijf zijn flink gestegen ten opzichte van 2001.

Resultaten pot- en perkplantenbedrijven verbeterd

De gemiddelde rentabiliteit van pot- en perkplantenbedrijven is in 2002 met 3 procentpunten verbeterd tot 99%. Gemiddeld stegen de kosten met 4% per m², vooral vanwege stijgende arbeidskosten en hogere rente- en afschrijvingskosten als gevolg van verdergaande automatisering. Deze kostenstijging kon met betere opbrengstrijzen en een hogere productie per m² ruimschoots gecompenseerd worden. De besparingen per bedrijf zijn geraamd op 31.000 euro (tabel 8.4).

Tabel 8.4

Resultaten van glastuinbouwbedrijven naar type, 1991-2002

	Glasgroente	Snijbloemen	Potplanten
Kenmerken, 2002 ^{a)}			
Aantal bedrijven	2.145	3.090	1.330
Glas per bedrijf (ha)	1,5	1,2	1,1
Nge per bedrijf	202	176	230
Ondernemers per bedrijf	1,44	1,35	1,37
Opbrengsten/kosten (%)			
1991-1995	90	93	97
1996-2000	103	98	99
2001	89	97	96
2002 (r)	90	100	99
Gezinsinkomen uit bedrijf per ondernemer (1.000 euro)			
1991-1995	22,8	28,4	40,9
1996-2000	64,0	47,0	52,5
2001	19,0	47,5	42,5
2002 (r)	29,0	64,0	63,0
Besparingen per bedrijf (1.000 euro)			
1991-1995	-7,9	0,5	11,9
1996-2000	32,5	16,0	23,5
2001	-36,5	5,0	5,0
2002 (r)	-17,5	24,5	31,0
a) Bedrijven tussen 16 en 800 nge; afwijkingen met tabel 8.3 zijn mogelijk.			
Bron: Informatienet.			

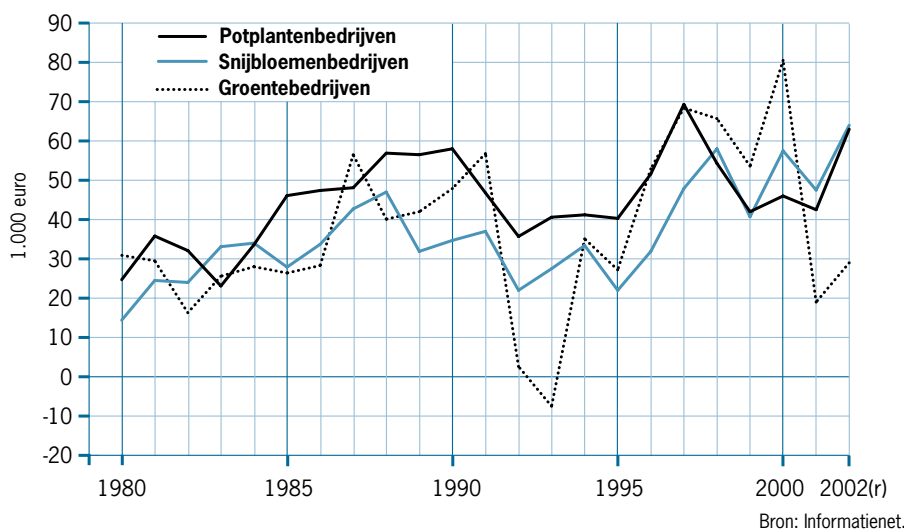
Kassenbouw stagneert

In 2002 zijn minder kassen gebouwd dan in de jaren daarvoor. Jaarlijks zou ongeveer 500 tot 600 ha glas moeten worden vervangen om de moderniteit in de glastuinbouw op niveau te houden. Afgelopen twee jaar werd ongeveer 300 tot 400 hectare vervangen. Matige resultaten voor de totale glasgroente-teelt, de vertraagde ontwikkeling van voorkeurlocaties, de onvoldoende beschikbaarheid van gekwalificeerd personeel en de liberalisering van de energiemarkt remmen de investeringsbereidheid.

De meeste nieuwe kassen zijn Groen-Label kassen, waarvoor gebruikgemaakt kan worden van gunstige fiscale regelingen (MIA en VAMIL) en Groenfinanciering. Eind 2001 zijn veel aanvragen voor Groen-Label kassen ingediend onder de 'oude' regeling van 2001, omdat per 1 januari 2002 de eisen waaraan deze kassen moeten voldoen aanzienlijk zijn aangescherpt.

Bij nieuwbouw wordt steeds vaker voor clustering met andere bedrijven gekozen om te kunnen profiteren van schaal- en andere voordelen (energiekosten). Snijbloemenbedrijven hebben het afgelopen jaar vooral ook geïnvesteerd in assimilatiebelichting (diepte-investeringen).

Figuur 8.6 Gezinsinkomen uit bedrijf per ondernemer op glastuinbouwbedrijven, 1980-2002

Veel investeringen groen gefinancierd

In 2002 heeft een forse groei van Groenfinancieringen plaatsgevonden. Een flink deel had betrekking op Groen-Label kassen. Het uitstaande geld van banken bij glastuinbouwbedrijven laat de laatste vijf jaar een stijgende trend zien. Het aandeel vreemd vermogen in de totale financiering is hiermee toegenomen. Deze toename is toe te schrijven aan kapitaalsintensivering in combinatie met schaalvergroting.

Loon naar (maatschappelijk verantwoord) werken?

Maatschappelijk Verantwoord Ondernemen (MVO) kan kosteneffectief zijn. Het kwantificeren van de economische aspecten van MVO is echter een lastige klus. Zo is de invulling van MVO behoorlijk sector- en ketenspecifiek en zijn de effecten lastig te ontrafelen omdat ze vaak een integraal onderdeel uitmaken van de bedrijfsvoering. Ook speelt dat MVO-maatregelen die een sterk positief verband hebben met economische prestaties, een sterk negatief verband kunnen hebben wanneer ze te ver worden doorgevoerd. Het is echter moeilijk aan te geven wat het niveau van een maatregel moet zijn om als MVO gekwalificeerd te worden. Daarvoor moet ook de dialoog met (stakeholders) in de maatschappij aangegaan worden om goede ijk- of referentiewaarden voor MVO-maatregelen te krijgen. Binnen de agrarische sector is in het project 'Wordt goed gedrag beloond?' een poging gedaan de economische effecten helder te krijgen. Uit literatuuronderzoek komt veelal een positief verband naar voren tussen MVO en de bedrijfsresultaten. Dit is ook de conclusie na interviews met ondernemers uit vier schakels van de glasgroenteketen (veredelaars, teeltbedrijven, handelsbedrijven en retailers). Verbeteringen die telers aanbrengen in de arbeidsomstandigheden, zoals werkoverleg

of oogstautomatisering, worden zichtbaar in een lager ziekteverzuim en een geringer arbeidsverloop. Veredelingsbedrijven met resistente gewassen, waardoor telers minder bestrijdingsmiddelen hoeven te gebruiken, kunnen rekenen op een hoge afzet en als gevolg daarvan een goed bedrijfsresultaat (Verstegen en Van der Lans, 2003). MVO kan dus niet alleen als kostenpost worden gezien.

Administratieve lasten in de glastuinbouw

Administratieve lasten zijn de kosten voor het bedrijfsleven om te voldoen aan informatieverplichtingen die voortvloeien uit wet- en regelgeving van de overheid (ministeries, provincies, gemeenten en waterschappen). Het gaat om het verzamelen, bewerken, registreren, bewaren en ter beschikking stellen van informatie. De meeste administratieve lasten van het Ministerie van LNV vloeien voort uit:

- **de Landbouwwet:** de jaarlijkse landbouwtelling voor het CBS;
- **de Landbouwkwaliteitswet:** voornamelijk controles van het Kwaliteits Controle Bureau groente en fruit;
- **de Plantenziektenwet:** betreft vooral verplichtingen voor in- en uitvoer van planten en bloemen (aanvragen van plantenpaspoorten);
- **de Bestrijdingsmiddelenwet:** raakt vooral de toelatingshouders van bestrijdingsmiddelen in verband met de aanvraag of verlenging van toelatingcertificaten. Voor de primaire glastuinbouw gaat het met name om het aanvragen van spuitlicenties en de controle op de opslag en het gebruik van gewasbeschermingsmiddelen.

Sinds april 2002 is **het Besluit Glastuinbouw** van kracht dat de registratie van het verbruik van gewasbeschermingsmiddelen, energie en meststoffen regelt. Elke glastuinder is persoonlijk verantwoordelijk voor het voldoen aan de maximale verbruiksdoelen per gewas. Voor de registratie kan gebruik gemaakt worden van bestaande systemen als MPS en Groeinet. Per 2004 wordt het aantal informatieverplichtingen beperkt om de administratieve lastendruk te verlichten.

Naast informatieverplichtingen van de overheid nemen veel bedrijven deel aan certificatiesystemen. Deelname hieraan wordt veelal 'afgedwongen' vanuit de markt. De soms forse 'administratieve lasten' die hiermee gepaard gaan worden door telers als minder bezwaarlijk ervaren. De leveringszekerheid en het bestaansrecht van de onderneming hangen er vaak vanaf.

8.3.2 Champignonbedrijven

De resultaten in de champignonteelt zijn in jaren niet zo slecht geweest als in 2002. Dalende prijzen in combinatie met een gelijkblijvende productie per m² resulteerden in een vermindering van de omzet met 10 euro per m². De gemiddelde kosten per m² zijn in 2002 bijna 4% gestegen, met name als gevolg van stijgende kosten van arbeid en grondstoffen (compost en dergelijke). Daar staat tegenover dat de energiekosten gedaald zijn als gevolg van lagere gasprijzen. Al met al liep de rentabiliteit in 2002 met 6 procentpunten terug ten opzichte van 2001. Het gezinsinkomen uit bedrijf per ondernemer is geraamd op 7.500 euro (figuur 8.7). Dit is onvoldoende om de kosten van levensonderhoud en de verplichte belastingen en premies te betalen, waardoor gemiddeld op champignonteeltbedrijven flinke ontsparingen plaatsvinden (tabel 8.5).

Tabel 8.5**Resultaten van champignonbedrijven, 1991-2002**

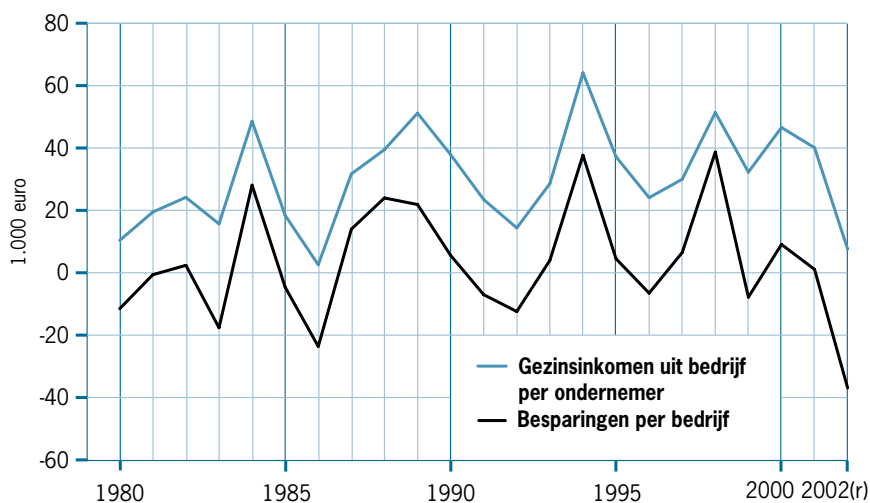
	1991-1995	1996-2000	2001	2002(r)
Opbrengsten/kosten (%)	92	93	93	87
Gezinsinkomen uit bedrijf per ondernemer (1.000 euro)	33,5	37,0	40,0	7,5
Besparingen per bedrijf (1.000 euro)	5,3	8,0	1,0	-37,0

Bron: Informatienet.

Investerings op laag niveau

In 2002 waren de investeringen gegeven de slechte bedrijfsresultaten gering. Daarnaast hanteerde de verwerkende industrie een aanvoerquotering waardoor bedrijven met uitbreidingsplannen in de snijmarkt worden belemmerd in verdere groei. Op handoogetbedrijven is weinig geïnvesteerd in uitbreiding als gevolg van toenemende concurrentie uit Polen en gebrek aan opvolging. Verstrekkingen door de banken worden eerder aangewend voor bijfinanciering als gevolg van de slechte rentabiliteit dan om de moderniteit te verbeteren.

Het uitstaande geld van de banken bij de champignonbedrijven stabiliseert. Door de sterkere afname van het aantal bedrijven dan van het teeltareaal, is de gemiddelde bedrijfsgrootte toegenomen en daarmee het financieringsvolume per m².

Figuur 8.7**Uitkomsten van champignonbedrijven, 1980 -2002**

Bron: Informatienet.

Opengrondstuinbouw

Kernpunten:

- productiewaarde opengrondstuinbouw met 2% gedaald
- opbrengsten wintergroenten vallen tegen, resultaten opengrondsgroentebedrijven iets verslechterd
- beperkte groei biologische opengrondstuinbouw
- stijgende concurrentie door EU-uitbreiding en handelsliberalisatie
- project seizoenarbeid succesvol in opengrondstuinbouw
- goede prijzen appels en peren, resultaten fruitbedrijven goed
- export bloembollen met 7% gedaald, resultaten bloembollenbedrijven achteruit
- lichte teruggang resultaten boomkwekerijbedrijven

9.1 Markten

De productiewaarde van de opengrondstuinbouw daalde in 2002 met 2% ten opzichte van het jaar ervoor (tabel 9.1). Tussen de verschillende subsectoren is een duidelijke scheiding te trekken met aan de ene kant de opengrondsgroente-, fruit- en bloembollenteelt en aan de andere kant de boomteelt. De eerstgenoemde sectoren vertoonden een terugval in de productiewaarde, terwijl de productie-waarde van boomteelt in 2002 iets toenam.

Tabel 9.1

Productiewaarde (mln. euro) opengrondstuinbouw in Nederland, 1990-2002

	1990	1995	1999	2000	2001	2002	2002 in % van 2001
Opengrondsgroenteteelt (excl. uien)	463	434	447	363	453	430	95
Fruitteelt	309	313	309	326	349	330	94
Bloembollenteelt	381	504	545	563	600	570	95
Boomteelt	346	433	534	548	535	560	105
Totaal opengrondstuinbouw	1.499	1.684	1.835	1.800	1.937	1.890	98

Bron: Productschap Tuinbouw.

9.1.1 Opengrondsgroente

De totale bloemkoolproductie in 2002 was ondanks de groei van het areaal kleiner dan in 2001; ook de prijzen waren lager. Door het ruime aanbod van witlof zakten de prijzen in de laatste twee maanden van 2002 weg. Het prijsniveau van spruiten was eind 2002 matig doordat de vraag vanwege het warme weer beperkt was. Twee korte vorstperioden hebben de prijzen wel omhooggestuwd, de telers konden daarvan maar beperkt profiteren omdat een deel van de oogst bevroren was en een groot deel van mindere kwaliteit was. Het spruitenseizoen is dus niet goed te noemen. Ook prei kende kwaliteitsproblemen als gevolg van het weer. De afzet van bewaarkool verloopt tot medio maart goed.

Internationale samenwerking noodzakelijk

Een aanzienlijk deel van de Nederlandse opengrondsgroenteproductie wordt geëxporteerd naar Duitsland en het Verenigd Koninkrijk. Voor Nederlandse producenten(verenigingen) lijkt het niet mogelijk een positie als vaste leverancier van Duitse en Britse supermarktketens te bemachtigen, omdat deze organisaties bij voorkeur streven naar samenwerking met producenten(verenigingen) in eigen land en de Nederlandse producten vooral gebruiken om gaten in het Britse en Duitse aanbod op te vullen. Wellicht is het mogelijk aan te sluiten bij Duitse en Britse producentenverenigingen die wél direct leveren aan detailhandelorganisaties of om de positie van voorkeursleverancier te verwerven bij Nederlandse internationaal opererende detailhandelorganisaties. Om blijvend te kunnen voldoen aan de eisen van de kwaliteitsprogramma's van deze supermarktondernemingen dienen op korte termijn gecertificeerde kwaliteitszorgsystemen ingevoerd te worden (Stokkers et al., 2002).

Biologische opengrondsgroenteteelt in kaart

In 2002 waren ongeveer 307 bedrijven actief op het gebied van de biologische opengrondsgroenteteelt, waarvan ongeveer 22 bedrijven (deels) in omschakeling. Tot de biologische opengrondsgroenten worden zowel industrieproducten (1.050 ha) als verse producten (1.686 ha) gerekend. De belangrijkste industrieproducten zijn doperwtten, spinazie, sperziebonen en suikermaïs. Verse producten worden onderverdeeld in bewaarproducten als peen, uien en kool en dagverse producten als ijsbergsla, prei, pompoen, witlof, bloemkool en sperziebonen.

Marktleider in de afzet van biologische opengrondsgroenten is Nautilus, een coöperatie van 135 telers hoofdzakelijk gevestigd in de Flevopolder. Nautilus is sterk georiënteerd op de export. Van de industrieproducten en bewaarproducten is naar schatting 75% verwerkt en afgezet in het buitenland. De trend naar zelfvoorziening die is ingezet in het buitenland (met name in het Verenigd Koninkrijk en Duitsland) beperkt de exportmogelijkheden van Nederlandse opengrondsgroenten (Biologica, 2003).

Effecten uitbreiding EU en handelsliberalisatie voor de Nederlandse opengrondstuinbouw

In 2004 breidt de EU uit met 10 landen. In 2007 volgen Roemenië en Bulgarije. Op dit moment zijn verschillende handelsregelingen tussen de EU en deze landen van kracht. Zo zijn er tarief-contingenten voor diverse producten: vastgestelde hoeveelheden die jaarlijks zonder douaneheffingen mogen worden geïmporteerd in de EU. Ook geldt voor diverse producten, zoals appels en peren, het systeem van entreprijzen. Deze regelingen, die de EU-markt vrijwaren van goedkope invoer, verdwijnen als de kandidaat-lidstaten toetreden. De productie van opengrondsgroenten en aardappelen in landen als Polen, Hongarije en Roemenië zal dan vermoedelijk toenemen, gegeven de relatief goedkope grond en arbeid én het relatief gunstige klimaat voor deze teelten. Om aansluiting te vinden op de internationale markt zullen deze landen wel de teelt, distributie en verwerking moeten moderniseren. Het is de vraag of hiervoor voldoende financiële spankracht aanwezig zal zijn. Zo ja, dan zal de Nederlandse opengrondstuinbouw in de toekomst naar verwachting vooral op de prijsbewuste Duitse markt hevige concurrentie ondervinden uit deze landen (Van Berkum et al., 2002).

De hervormingsvoorstellen van de Europese Commissie voor het GLB kunnen eveneens gevolgen hebben voor de Nederlandse opengrondstuinbouw (zie par. 10.1).

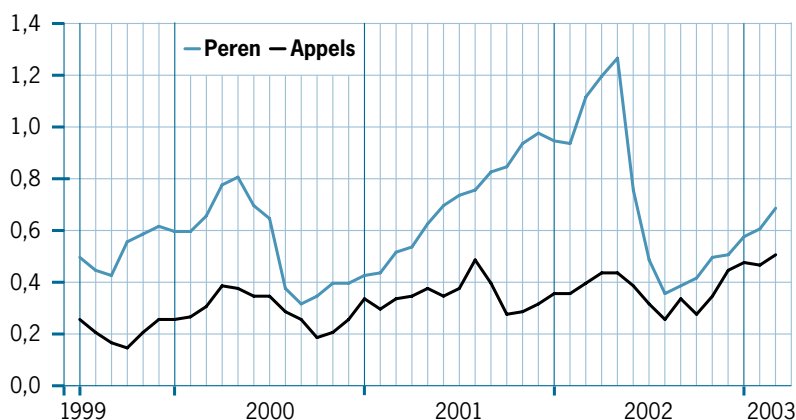
Onder invloed van handelsliberalisatie zal naar verwachting de tendens tot internationalisatie en schaalvergroting van marktpartijen verder doorzetten. Het is daarom van groot belang dat de Nederlandse telers de komende jaren een goede positie weten te verwerven in internationale netwerken op het gebied van teelt, toelevering en handel. De concurrentie zal in de toekomst meer gevoerd worden tussen (grensoverschrijdende) ketens en netwerken en minder tussen landen (Van Berkum et al., 2002; Van der Scheer, 2003).

9.1.2 Fruit

De oogst van peren bedroeg in 2002 171.000 ton, iets lager dan voorspeld. Gezien de hoogte van de voorraden per 1 januari 2003 verliep de afzet eind 2002 vlot. Op 1 januari 2003 was al tweederde van de geproduceerde hoeveelheid Conference verkocht, een jaar eerder was dit slechts de helft. De middenprijs voor het oogstjaar 2002 komt om en nabij de 60 cent uit (figuur 9.1).

De appelproductie was in 2002 350.000 ton, beduidend minder dan in 2001. De Elstar- en Jonagoldproductie waren in 2002 ongeveer gelijk: respectievelijk 130 en 136 duizend ton. De voorraden namen, vanwege de gunstige prijsvorming, sneller af dan in 2001. De middenprijs voor appels zal voor het oogstjaar 2002 uitkomen op ongeveer 40 cent.

In 2002 werd circa 60% van de afzet via de veilingklok verhandeld. Verkoop vanaf hout en vanuit de koelcel hebben beide een aandeel van 16% (CBS, Structuurenquête).

Figuur 9.1 Prijzen van appels en peren (euro/kg)

Bron: Productschap Tuinbouw.

Nieuwe (inter)nationale samenwerkingsorganisaties

Eind 2002 is de eerste Europese coöperatie in de fruitsector opgericht, de European Fruit Co-operation (EFC), een samenwerkingsverband tussen Fruitmasters (NL), Haspengouw (België) en WLZ/WOG (Duitsland). Via deze nieuwe coöperatie willen de partijen samenwerken op het gebied van marketing en reclame. Ook in Nederland zijn er plannen om de krachten te bundelen. The Greenery en Fruitmasters willen onder de naam Fruit XL het fruitaanbod en de verkoop van beide telersverenigingen bundelen om zo een betere prijsvorming voor de producten te realiseren. De plannen voor oprichting van Fruit XL zijn vooralsnog afgeblazen door de NMA.

Afzetcoördinator biologische fruitteelt aangesteld

Het areaal biologisch hardfruit is in 2002 ten opzichte van 2001 gegroeid tot 320 ha. Deze toename met zo'n 50% komt van bedrijven die vanaf 1999 in omschakeling waren en in 2002 het predikaat biologisch kregen. Het totale areaal, inclusief van bedrijven in omschakeling, is stabiel gebleven. In totaal zijn er ongeveer 30 biologische fruitteeltbedrijven in Nederland.

De oogst viel tegen in 2002 en de opbrengst van het biologische fruit, merendeels appels, is fors lager dan verwacht. Om de afzet van biologisch fruit te bevorderen is op initiatief van telersvereniging Prisma per 1 september 2002 een afzetcoördinator aangesteld (Biologica, 2003).

9.1.3 Bloembollen

Voor de voorjaarsbloeiers, zoals tulpen, narcissen en hyacinten verliep het groeiseizoen 2001/2002 goed. De winter was mild met veel zon en natte perioden. De oogst van alle voorjaarsbloeiers was redelijk tot goed. Wel waren er veel kwaliteitsproblemen bij tulpen als gevolg van zuur. De prijzen zijn in 2002 sterk gedaald, vooral voor tulpen. De lagere prijzen in voorafgaand broeiseizoen, de economische teruggang en de areaaluitbreiding in Nederland speelden hierbij een rol.

De oogst van zomerbloeiers, zoals lelies, gladiolen en dahlia's was in zowel kwantitatief als kwalitatief opzicht normaal tot goed. De prijzen van lelies stonden ook in 2002 weer onder druk. Voor Aziatische lelies is de markt wel enigszins aangetrokken, mede door de lichte krimp in het areaal. Oriëntal lelies lagen slechter in de markt vanwege een uitbreiding van het areaal in Nederland en een stagnerende vraag bij belangrijke afnemers. Ook de groei van het areaal in het buitenland speelt een rol. De prijzen van dahlia's waren net na de oogst laag, later in het afzetseizoen liepen de prijzen weer wat op. De markt voor gladiolen is al jaren matig.

Flinke daling export

De Nederlandse bloembollensector heeft mondiaal gezien een stevige positie. Ruim 80% van de wereldhandel komt uit Nederland. In Nederland zijn de teeltomstandigheden zéér goed en wordt een breed, kwalitatief en innovatief assortiment geteeld. Bovendien is een goed distributie- en verkoopnetwerk in het buitenland aanwezig. Om het seizoen te verlengen worden bloembollen onder andere in Frankrijk, Australië en Nieuw-Zeeland geproduceerd onder Nederlandse regie (Rabobank, 2002). Dit neemt niet weg dat de exportwaarde in de periode juli tot en met december 2002 7% lager was dan in 2001: 486 mln. euro, vergelijkbaar met 2000. De totale export naar EU-landen daalde met 7% tot 226 mln. euro. Duitsland (58 mln. euro) en Groot-Brittannië (43 mln. euro) zijn de belangrijkste exportmarkten binnen de EU. De afzet naar België (+11%), Luxemburg (+11%) en Oostenrijk (+5%) groeide.

Ook de export naar landen buiten de EU is met 7% gedaald tot 261 mln. euro. De Verenigde Staten (104 mln. euro) en Japan (56 mln. euro) zijn nog steeds de belangrijkste afzetmarkten buiten de EU, maar ook naar deze landen is de export afgenomen, vooral veroorzaakt door een kleinere export van tulpen. De export van lelies naar deze landen is gestegen.

De laatste jaren was vooral het Verre Oosten een groeiende afzetmarkt. In 2002 groeide echter de afzet naar China slechts beperkt (+3%) en daalde de afzet naar Taiwan en Zuid-Korea met respectievelijk 19% en 15%. Groei in de export deed zich wel voor naar Australië (+20%), Mexico (+21%), Polen (+12%) en Rusland (+26%).

De exportgerichtheid van de bloembollensector biedt nieuwe kansen bij handelsliberalisatie. Anderzijds moeten deze kansen niet overschat worden, omdat de tarieven al relatief laag zijn en de wisselkoersen - met name de euro ten opzichte van de dollar - zeker zo belangrijk zijn. Ook de fytosanitaire bepalingen zijn niet onbelangrijk (Francois et al., 2003; Wildenbeest, 2003).

9.1.4 Boomkwekerijproducten

De afzet van boomkwekerijproducten is in het voorjaar van 2000 redelijk verlopen door een inhaalvraag na een slechte afzet najaar 2001. Vooral telers van siergewassen hebben hiervan geprofiteerd. De afzet in het najaar 2002 viel tegen. Tussen de gewasgroepen zijn de verschillen groot. Telers voor de institutionele markt hebben al jaren te kampen met krimpende overheidsbudgetten. In de teelt van rozenstruiken heeft een afname van het productieareaal tot iets meer lucht geleid. Bovendien is door de aangetrokken vraag de orderportefeuille beter gevuld dan afgelopen jaren. Dat geldt ook voor de vruchtboomteelt. Deze bedrijfstak profiteerde van de verbeterde prijsontwikkeling van hardfruit, waardoor een inhaalvraag is ontstaan om de uitgestelde investeringen in boomgaarden alsnog uit te voeren. Voor de siertelers is de afzet in het voorjaar dankzij het goede weer gunstig verlopen; de afzet in het najaar was wisselend.

Het voorjaar van 2003 trekt de lijnen van 2002 door. Met name in de pot- en containerteelt worden goede zaken gedaan. De afzet van bos- en haagplantsoen en laan- en parkbomen verloopt nog steeds stroef.

Ontwikkelingen in Duitsland erg belangrijk voor export

De totale exportwaarde van boomkwekerijproducten schommelt al enkele jaren rond de 400 mln. euro, zo ook in 2002. De belangrijkste reden hiervoor is de internationale economische malaise waarin met name Duitsland, het belangrijkste exportland, deelt. Positief is de toenemende export naar het Verenigd Koninkrijk.

Ongeveer 35% van de Nederlandse boomteeltproducten wordt in Duitsland afgezet. De Nederlandse productie speelt een aanvullende rol op de Duitse markt. Wanneer de Duitse economie weer gaat aantrekken en budgetten van overheden en consumenten voor tuingoed weer ruimer worden, is dit interessant voor de Nederlandse producenten. Wil men tijdig op deze ontwikkelingen in spelen, dan zal men moeten nagaan aan welke producten op lange termijn de meeste behoefte bestaat, alsook hoe de keten ingericht kan worden om snel en efficiënt op deze vraag in te spelen.

Steeds meer interactie met bloemisterijsector

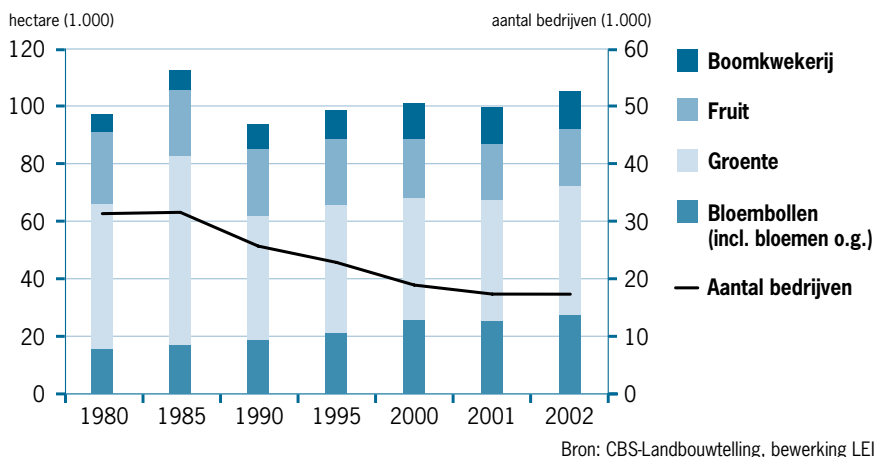
De introductie van de pot- en containerteelt en de teelt onder glas vervagen de grens tussen de boomteelt- en bloemisterijproducten. Er is dan ook sprake van een groeiende interactie tussen beide sectoren. De bloemveilingen spelen hierin met de afzet van vooral visueel aantrekkelijke producten een belangrijke rol. De interactie tussen de boomteelt- en de bloembollensector is minder sterk, de 'vaste planten' zijn de verbindende gewasgroep. De afzet verloopt echter vrijwel volledig via van elkaar onafhankelijke kanalen (Westerman et al., 2002).

9.2 Structuur

Het totale areaal opengrondstuinbouw nam in 2002 toe met bijna 5.800 ha. Het aantal bedrijven bleef vrijwel gelijk (figuur 9.2). Het gemiddelde areaal per bedrijf steeg van 5,7 ha in 2001 naar 6,1 ha in 2002. De gemiddelde bedrijfsomvang uitgedrukt in nge groeide eveneens, tot gemiddeld 106 nge (tabel 9.2 en figuur 9.4).

Ongeveer 7,5% van de toegevoegde waarde van het op binnenlandse grondstoffen gebaseerde agrocomplex hing in 2001 samen met de opengrondstuinbouw. De opengrondstuinbouw is met name in de kop van Noord-Holland, de Noordoostpolder en delen van Zeeland en Noord-Brabant sterk vertegenwoordigd (figuur 9.3).

Figuur 9.2 Areaal en aantal bedrijven met opengrondstuinbouw, 1980-2002

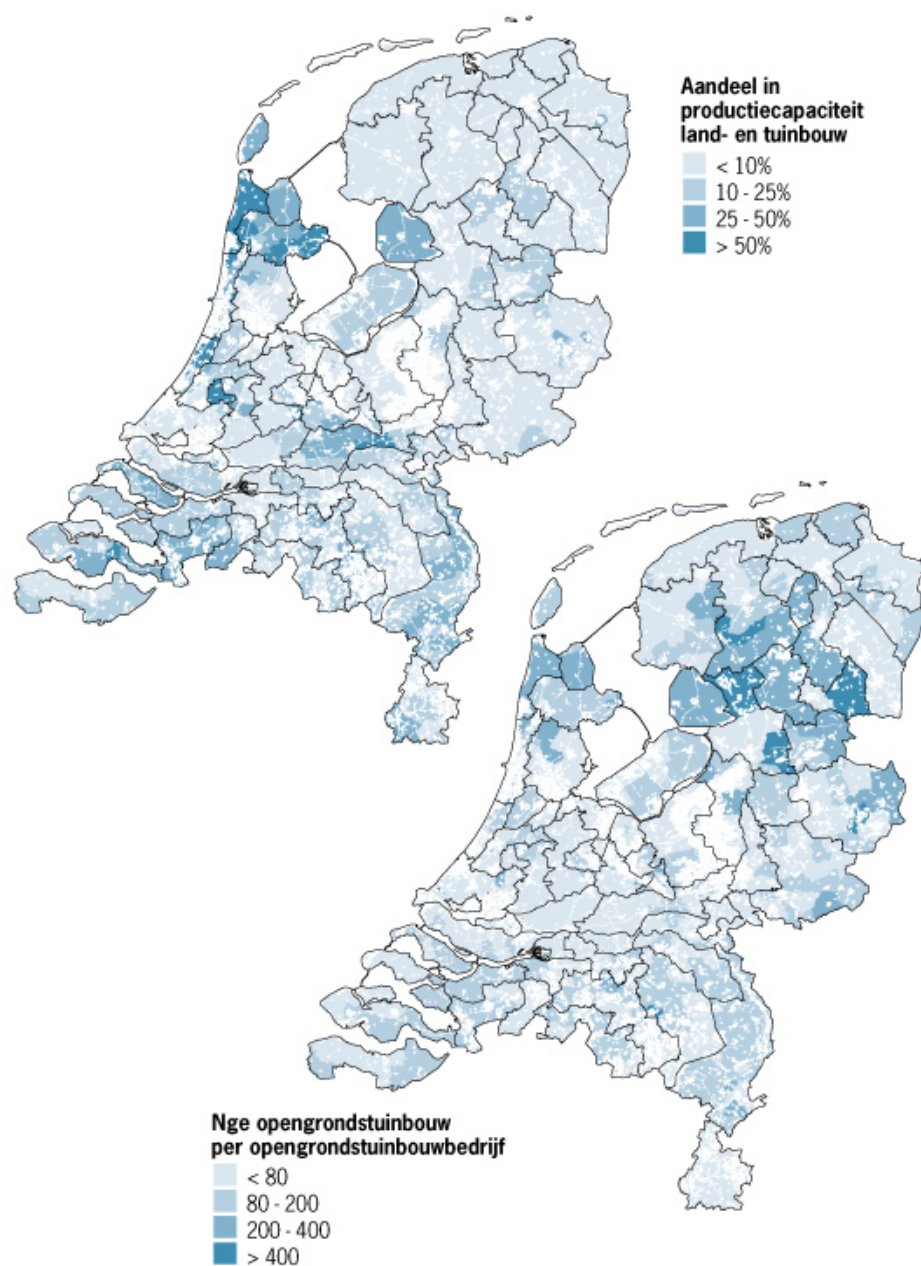

Het areaal opengrondsgroente groeide in 2002 tot ruim 45.000 ha, circa 43% van het totale areaal opengrondstuinbouw. Het gemiddelde bedrijf was 74 nge groot. Slechts 21% van de bedrijven valt met meer dan 100 nge onder de noemer grootschalig (tabel 9.2).

Het areaal fruit is in 2002 minder sterk gedaald dan de afgelopen jaren. De laatste vijf jaar is ruim 17% van het areaal fruitbomen verdwenen. Van de appelbomen is de laatste vijf jaar zelfs ruim 25% gekapt. Vooral in Gelderland en Flevoland zijn naar verhouding veel appelbomen gekapt. Het areaal peren is met bijna 4% gegroeid in 2002. Bij de perenrassen is Conference veruit favoriet met een aandeel van 64% in de totale oppervlakte peren. Doyenné du Comice ligt daar ver achter met 18%. Ook bij de appelrassen steekt één ras, Elstar, er bovenuit met ruim 40% van de oppervlakte appels.

Figuur 9.3

Kenmerken van de opengrondstuinbouw per gemeente, 2002

Bron CBS-landbouwtelling, bewerking LEI.

Tabel 9.2**Verdeling (%) opengrondstuinbouwbedrijven naar omvang (nge), 2002**

	Omvang in nge				Aantal bedrijven	Nge/ bedrijf
	3-16	16-40	40-100	100 e.m.		
Opengrondstuinbouwbedrijven, totaal	18	22	32	28	9.404	106
Opengrondsgroentebedrijven	26	25	28	21	1.277	74
Bloembollenbedrijven	12	17	26	45	2.628	173
Fruitteeltbedrijven	25	24	38	13	1.986	52
Boomkwekerijen	16	26	34	24	2.298	92
Overige opengrondstuinbouwbedrijven	13	21	32	34	1.215	111

Bron: CBS-Landbouwelling, bewerking LEI.

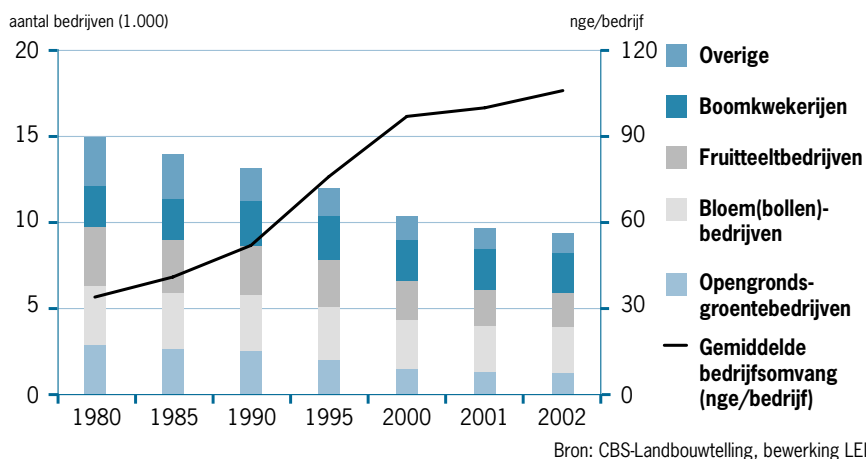
Jonagold en Jonagored volgen daarna. De gemiddelde omvang van het fruitteeltbedrijf was in 2002 52 nge. Een groot deel van de bijna 2.000 fruitteeltbedrijven heeft een relatief geringe omvang, maar ook in deze bedrijfstak zet de schaalvergroting langzaam door.

De opengrondsbloembollenbedrijven beslaan ruim 45% van de productiecapaciteit van de opengrondstuinbouw. Een opengrondsbloembollenbedrijf is gemiddeld ruim anderhalf keer zo groot als het gemiddelde opengrondstuinbouwbedrijf. Deze sector heeft ook relatief veel bedrijven groter dan 100 nge. Het totale areaal bloembollen was in 2002 ruim 24.200 ha, 7% meer dan in het voorgaande jaar.

In 2002 waren er bijna 2.300 boomkwekerijbedrijven die 21% van de productiecapaciteit van de opengrondstuinbouw voor hun rekening namen. Daarmee is de boomkwekerij de tweede sector binnen de opengrondstuinbouw. Het areaal boomkwekerijgewassen is het afgelopen jaar met bijna 6% gestegen tot 13.400 ha. Sinds 1980 is het areaal meer dan verdubbeld. De boomteelt concentreert zich in Boskoop, Noord-Brabant, het noorden van Limburg en de Betuwe.

Project seizoenarbeid werkt

In de opengrondstuinbouw wordt veel gebruik gemaakt van seizoenarbeid. Het gaat hier om kortdurende, eenvoudige werkzaamheden zoals oogsten en het verwerken van bijvoorbeeld asperges, aardbeien en fruit. Deze arbeid werd in het verleden meestal verricht door scholieren, studenten en huisvrouwen. Door onder andere een krappe arbeidsmarkt aan het begin van het huidige decennium is de beschikbaarheid van Nederlands personeel afgenomen. In 2001 is het project Seizoenarbeid gestart om de personeelsvoorziening te verbeteren en de illegale tewerkstelling te verminderen. Begin 2002 meldde zo'n 700 ondernemers in totaal 5.824 arbeidsplaatsen aan, een indicatie van het succes van het project. Asperge-, aardbeien-, opengrondsgroente- en hardfruitteelt waren de grote deelnemers aan het project. De deelname van de glastuinbouw viel tegen. De arbeidsplaatsen werden hoofdzakelijk (70%) gevuld door niet EU-arbeiders.

Figuur 9.4 Aantal en omvang opengrondstuinbouwbedrijven, 1980-2002

Uit een door het LEI gehouden enquête blijkt dat de geworven seizoenarbeiders zeer tevreden waren dat op een legale wijze gewerkt kon worden. Ook kwam de wens naar voren om de maximale periode van tewerkstelling (3 maanden) te verlengen, zodat nog beter kan worden ingespeeld op de behoefte aan seizoensarbeid (SZW, 2002).

9.3 Bedrijfsresultaten

9.3.1 Opengrondsgroentebedrijven

Het bedrijfsresultaat van de opengrondsgroentebedrijven is in 2002 iets lager uitgevallen dan in 2001. De opbrengsten van de wintergroenten vielen tegen, de kosten stegen, onder andere door meer uitgaven voor bestrijdingsmiddelen. De rentabiliteit is geraamd op 84 tot 88 euro opbrengsten per 100 euro kosten. Door de toegenomen arbeidsbeloning is het gezinsinkomen uit bedrijf vergelijkbaar met 2001. De besparingen per bedrijf zijn vanwege de hogere gezinsbestedingen iets lager dan vorig jaar (tabel 9.3).

Investeren in marktpositie

De sector is bezig met een heroriëntatie op het gebied van de afzet. Investeren in de markt draait om keuzes maken over de positie in de markt, samenwerking met andere ketenpartners, etcetera. Deze investeringen laten zich niet in geld of investeringsbedragen uitdrukken, maar zijn wel bepalend in het proces van schaalvergroting voor de bedrijven die zich richten op continuïteit.

Tabel 9.3

Resultaten van opengrondstuinbouwbedrijven naar type, 1991-2002

	Opengronds- groentebedrijven	Fruitteelt- bedrijven	Bloembollen- bedrijven	Boom- kwekerijen
Kenmerken, 2002 a)				
Aantal bedrijven	905	1.480	1.010	2.025
Hectare per bedrijf	14,3	12,8	18,5	6,0
Nge per bedrijf	113	77	237	89
Ondernemers per bedrijf	1,20	1,20	1,83	1,26
Opbrengsten/kosten (%)				
1991-1995	82	75	103	90
1996-2000	86	78	98	93
2001	87	90	100	92
2002 (r)	84-88	88-92	93-97	88-92
Gezinsinkomen uit bedrijf per ondernemer (1.000 euro)				
1991-1995	21,7	14,1	62,6	42,5
1996-2000	32,0	16,0	56,5	45,0
2001	37,0	38,0	60,0	46,0
2002 (r)	32-42	30-40	35-45	39-47
Besparingen per bedrijf (1.000 euro)				
1991-1995	0,7	-5,5	66,6	13,0
1996-2000	5,5	-3,0	36,5	17,0
2001	8,0	12,0	45,0	18,5
2002 (r)	0-10	4-14	20-30	11-19

a) Bedrijven tussen 16 en 800 nge; afwijkingen met tabel 9.2 zijn mogelijk.

Bron: Informatienet.

Het uitstaande geld van de banken bij de opengrondsgroentebedrijven nam in 2002 wel toe, maar minder sterk dan de afgelopen jaren. Het spaarvolume van de bedrijven bij de bank is het afgelopen jaar sterker gestegen dan voorgaande jaren.

Naar een duurzame groenteketen

In 2002 is het project 'Duurzame Groenteketens' gestart. Doel is het ontwikkelen van een internationaal ketenconcept voor jaarrond aanbod van duurzaam voortgebrachte aardappelen, groente en fruit. Het onderzoek valt uiteen in een drietal deelprojecten: het uitvoeren van een consumentenonderzoek, het bepalen van duurzaamheidsaspecten en het bestuderen van de keteninrichting. In het consumentenonderzoek draait het om de vraag welke variabelen van invloed zijn op de voorkeur voor duurzame groente, het al dan niet kopen van duurzame groente en de frequentie waarmee duurzame groente wordt gekocht. (Mol en Koelemeijer, 2003).

Voor het bepalen van duurzaamheidsaspecten in internationale groenteketens wordt zoveel mogelijk aangesloten bij de certificatieprogramma's van de Stichting Milieukeur, waarin onder andere eisen aan het gebruik van gewasbeschermingsmiddelen, meststoffen en verpakkingen gesteld worden om milieuwinst te verkrijgen. Ook wordt een set van procedures opgesteld om op een eenvoudige wijze te komen tot eisen voor de teelt van gewassen in andere landen. Voor andere duurzaamheidsaspecten, zoals sociale aspecten, zal aansluiting gezocht worden bij andere wettelijke systemen als EUREP GAP.

Voor het jaarrond beschikbaar krijgen van duurzame groente is de inrichting van de keten van belang. Om dit goed te kunnen realiseren is in eerste instantie een inventarisatie uitgevoerd naar de knelpunten in de ontwikkeling van Milieukeurketens. Daaruit blijkt bijvoorbeeld dat bij de detailhandel geringe bereidheid bestaat om een meerprijs te betalen. Ook de jaarrond beschikbaarheid van duurzame groenten is een probleem. Bij de telers zijn de hogere bedrijfsrisico's, de geringe samenwerking voor het gedoseerd op de markt laten komen van producten en de problemen om jaarrond te leveren belangrijke knelpunten.

9.3.2 Fruitteeltbedrijven

De bedrijfsresultaten van de fruitteeltbedrijven blijven in 2002 op het niveau van 2001. Door de gunstige prijzen en de beduidend grotere perenproductie zijn de opbrengsten in 2002 7% hoger dan in 2001, voldoende om de gemiddelde kostenstijging van 5% op te vangen. De kosten zijn vooral toegenomen vanwege hogere arbeidskosten en duurdere gewasbeschermingsmiddelen. De geraamde rentabiliteit komt daardoor uit op een niveau dat gelijk is aan het jaar ervoor: 88 tot 92% (tabel 9.2). Ook gezinsinkomen en besparingen liggen op het niveau van 2001.

Alleen financieel sterke bedrijven investeren

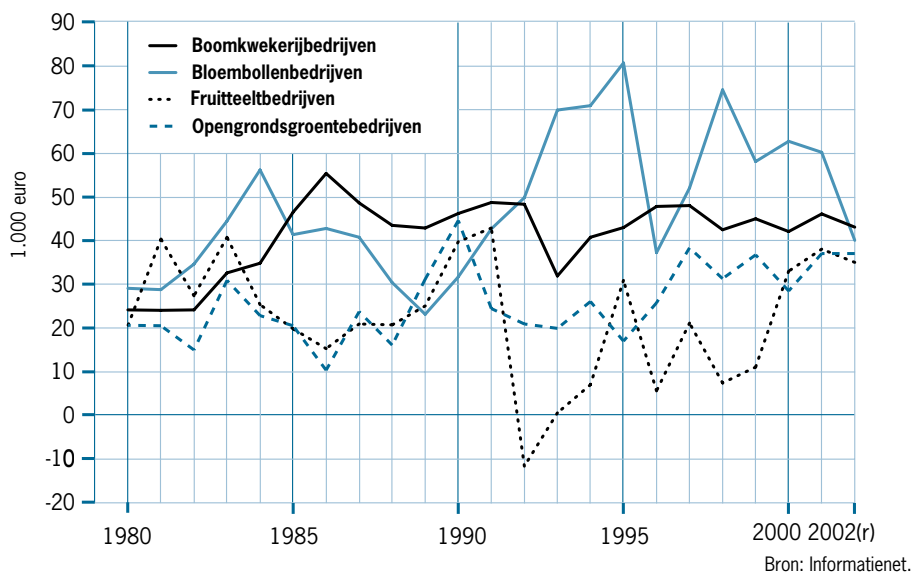
Binnen de sector zijn duidelijke verschillen waarneembaar tussen de financieel sterke en minder sterke bedrijven. De sterkere bedrijven zijn in de periode van matige prijsvorming op basis van eigen kasstromen in staat geweest om vervangingsinvesteringen in aanplant en assortiment te realiseren. Nu de rendementen in 2001 en 2002 op een hoger niveau liggen dan voorgaande jaren, ontstaat op deze financieel sterkere bedrijven meer belangstelling voor investeringen in grond en gebouwen. Daartegenover staan de bedrijven die de afgelopen jaren hun vervanging niet op peil hebben weten te houden. Deze bedrijven halen onvoldoende rendement en worden stilaan afgebouwd. Ook voor de financieel sterkere bedrijven zal de continuïteit in belangrijke mate afhangen van de wijze waarop wordt ingespeeld op de marktvraag.

9.3.3 Bloembollenbedrijven

De resultaten van de bloembollenbedrijven zijn in 2002 minder goed dan in voorgaande jaren. De totale kosten zijn licht gestegen; vooral de arbeidskosten gingen omhoog door stijgende uurlonen en extra inzet van duurder personeel via uitzendbureaus in plaats van scholieren. Ook de rentekosten stegen licht in 2002. Een deel van de algemene kostenstijging van productiemiddelen wordt gecompenseerd door verdergaande schaalvergroting en mechanisatie. Als gevolg van dalende

Figuur 9.5

Gezinsinkomen uit bedrijf per ondernemer op opengrondstuinbouwbedrijven, 1980-2002

opbrengsten en stijgende kosten ligt de geraamde rentabiliteit lager dan in 2001, naar verwachting tussen de 93 en 97 euro opbrengsten per 100 euro kosten. De inkomens en besparingen liggen op een beduidend lager niveau dan voorgaande jaren (figuur 9.5).

Stagnerende investeringen

Een belangrijke ontwikkeling binnen de tulpenteelt is de opkomst van de nettenteelt; dit vereenvoudigt het rooien van bollen in zware grond. De afgelopen jaren is hierin en de daarmee samenhangende mechanisatie geïnvesteerd. De lagere rentabiliteit in 2002 zorgde echter voor een stagnatie in de investeringen. De investeringen die nog verricht zijn hadden betrekking op koel- en verwerkingscapaciteit en milieumaatregelen. In de broeierij is in 2002 met name geïnvesteerd in broeien van de bloembollen op water in plaats van potgrond. Deze ontwikkeling heeft de laatste jaren een hoge vlucht genomen; de verwachting is dat dit de komende jaren versneld zal doorzetten. Ook is geïnvesteerd in bewaaraccommodaties en interne transportsystemen. Het uitstaande geld van banken op bloembollenbedrijven is licht gedaald als gevolg van doorlopende aflossingen en stagnerende investeringen.

9.3.4 Boomkwekerijen

De Nederlandse boomkwekerij is in 2002 niet in staat gebleken uit het dal te klimmen waar het de laatste jaren in terechtgekomen is. Per gewasgroep verschillen de resultaten sterk. Telers voor de

Administratieve lasten in de opengrondstuinbouw

De administratieve lastendruk in relatie tot wet- en regelgeving van het Ministerie van LNV komt vooral voort uit:

- **de Landbouwwet:** voor boom- en fruitteeltbedrijven wordt de jaarlijkse telling ééns in de vijf jaar uitgebreid met extra te verzamelen gegevens;
- **de Landbouwkwaliteitswet:** kwaliteitskeuringen, vooral in de bloembollenteelt en de teelt van groente en fruit. Certificatie biologische productie;
- **de Plantenziektenwet** (zie par. 8.3.1).

De PT-registratieverordening gewasbeschermingsmiddelen en het Lozingenbesluit open teelten en veehouderij leiden tot informatieverplichtingen op het gebied van gewasbescherming.

Het Lozingenbesluit kent een registratie- en meldingsplicht. Voor pot- en containerteelten én gespecialiseerde bloembollenteelten in Zuid- en Noord-Holland geldt het WVO-vergunningsstelsel. In het kader van **de Meststoffenwet** zijn sinds 2001 veel opengrondstuinbouwbedrijven verplicht om deel te nemen aan Minas, met uitzondering van pot- en containerteelt en bedrijven kleiner dan drie hectare in combinatie met een beperkte mestgift.

Omdat opengrondstuinbouwbedrijven vaak onder meerdere vormen van wet- en regelgeving vallen (opengrondsteelten, pot- en containerteelt en bedekte teelten) wordt de administratieve lastendruk als relatief hoog ervaren. Bovendien zijn registratiesystemen vaak nog onvoldoende geïntegreerd waardoor dezelfde gegevens aan verschillende instanties worden aangeleverd. De kleine bedrijven ondervinden relatief de hoogste administratieve lastendruk. Objectief gezien is een groot deel van de informatieverplichtingen onafhankelijk van de bedrijfsomvang. Bovendien zijn grote bedrijven vaak beter 'toegerust' om administratieve handelingen te verrichten (via administratief medewerker, Management Informatie Systeem, en dergelijke).

institutionele markt maken moeilijke tijden door, telers voor de consumentenmarkt hebben een matig seizoen achter de rug, telers voor de professionele markt hebben dit jaar te maken met een opleving. Voor de totale boomkwekerijsector zijn de bedrijfsresultaten in 2002 in vergelijking met 2001 licht achteruitgegaan. De toegenomen kosten, met name arbeidskosten, bij een gelijkblijvende opbrengst resulteren in een verslechtering van de rentabiliteit. Geraamd is dat de rentabiliteit voor 2002 uitkomt op 88 tot 92 euro opbrengsten per 100 euro kosten. Het gezinsinkomen uit bedrijf en de besparingen liggen iets onder het niveau van 2001 (tabel 9.3).

Uitbreidingsinvesteringen in de sierteelt

Voor de opengrondstuinbouwsector als geheel zijn de uitbreidingsinvesteringen in 2002 beperkt geweest als gevolg van de teruglopende rentabiliteit en twijfels over de afzetmogelijkheden. Er zijn wel grote verschillen tussen bedrijven/gewasgroepen. Vooral in de sierteelt zijn wel uitbreidingsinvesteringen gedaan door bedrijven die inspelen op de vraag van grootschalige afnemers (bouwmarkten, tuincentra en supermarkten). Hieraan gekoppeld is geïnvesteerd in mechanisering en robotisering.

Akkerbouw

Kernpunten:

- productievolume pootaardappelen gedaald, productievolume overige akkerbouwproducten gestegen
- opbrengstprijzen meeste akkerbouwproducten fors onderuit
- EU-hervormingsvoorstellen leiden tot inkomensverlies in de Nederlandse akkerbouwsector
- areaal akkerbouwgewassen met 3,5% gedaald, oppervlakte biologische akkerbouwgewassen blijft klein
- bedrijfsresultaten akkerbouwbedrijven flink verslechterd
- akkerbouwers afwachting met investeringen

10.1 Markten

Het productievolume van de Nederlandse akkerbouwproducten groeide in 2002 ten opzichte van 2001 over de hele linie met enkele procenten. Alleen in de pootaardappelsector was sprake van een kleiner productievolume (tabel 10.1).

10.1.1 Aardappelen

In 2002 is de productie van pootaardappelen met 3% afgenomen (tabel 10.1). Door het natte najaar van 2001 hebben verschillende bacterieziekten zich gemakkelijk kunnen verspreiden in de pootaardappelen. Hierdoor zijn in 2002 veel aardappelen afgekeurd of in klasse verlaagd. Per saldo leidde dit tot lagere kilogramopbrengsten en een kleinere totale productie.

Tabel 10.1		Productievolume (1.000 ton) akkerbouwproducten in Nederland, 1999-2002					
		Gemiddelde 1999-2002	1999	2000	2001	2002	2002 in % van 2001
Aardappelen, totaal		7.682	8.221	8.127	7.015	7.363	105
Consumptieaardappelen		4.108	4.426	4.465	3.591	3.948	110
Pootaardappelen		1.431	1.517	1.496	1.377	1.335	97
Zetmeelaardappelen		2.143	2.278	2.166	2.047	2.080	102
Suikerbieten		6.561	7.317	6.727	5.948	6.250	105
Zaaiuien (excl. uitval)		763	735	788	750	777	104
Granen, totaal ^{a)}		1.405	1.255	1.509	1.430	1.425	100
Tarwe		1.011	851	1.143	991	1.057	107

a) Tarwe, gerst, rogge, haver en triticale.

Bron: CBS.

Nederland behoudt vooraanstaande positie bij pootaardappelen

Nederland bezit de juiste klimatologische omstandigheden voor de teelt van pootaardappelen. Bovendien zijn de grondsoorten uitstekend, is er veel teelttechnische kennis aanwezig en zijn de afzetmogelijkheden goed. Op de exportmarkt wordt een felle concurrentiestrijd gevoerd met voornamelijk Frankrijk en het Verenigd Koninkrijk. Beide landen leveren, evenals Nederland, een kwalitatief hoogwaardig (export)product. De Nederlandse export van pootaardappelen vindt naar meer dan 70 landen plaats en lag het afgelopen decennium op gemiddeld 670.000 ton per jaar, met uitschieters naar boven en beneden. De belangrijkste exportbestemmingen liggen in de EU-15.

Bij pootaardappelen vindt binnen de EU geen regulering plaats van productie en prijzen. Wel bestaan er EU-douanetarieven (4,5%) voor pootaardappelen. Buiten de EU-15 is met name Rusland een belangrijke potentiële markt. Wanneer in dit land de meer grootschalige, commercieel gerichte aardappelteelt verder opgepakt wordt, biedt dit grote mogelijkheden voor de Nederlandse pootgoedleveranciers (Van Berkum et al., 2003).

Om in de toekomst deze vooraanstaande positie op de markt voor pootaardappelen te handhaven zal de sector zich moeten toelagen op de ontwikkeling van nieuwe rassen met specifieke eigenschappen voor nichemarkten en moet een kwalitatief hoogwaardig product geleverd worden.

Consumptieaardappelen: toenemende concurrentie dwingt tot actie

De Nederlandse consumptieaardappeltelers blijven naar verwachting op korte termijn met name concurrentie ondervinden van telers uit Duitsland, Frankrijk en het Verenigd Koninkrijk. Op de lange(re) termijn zal ook de uitbreiding van de EU met Oost-Europese landen voor meer concurrentie zorgen. Daarom blijven voortdurend introducties van nieuwe rassen noodzakelijk, evenals goede afspraken met de verschillende partijen in de keten, in het bijzonder met de aardappelverwerkende industrie. Jaarlijks wordt ongeveer 3 miljoen ton aardappelen verwerkt door sterk internationaal georiënteerde bedrijven als McCain, Aviko, Farm Frites en Lamb Weston/Meijer.

De binnenlandse consumptie van tafelaardappelen zal waarschijnlijk verder dalen door veranderende eetgewoontes. De tijden van grote marktaandeelen voor een overheersend basisproduct als aardappelen zijn voorbij. Voor de sector is het een uitdaging om op deze trend in te spelen met bijvoorbeeld productdiversificatie, zoals vers geschildte aardappels.

10.1.2 Suiker

Sinds 1968 is er een marktordening voor suiker. Deze EU-suikerregeling bestaat onder andere uit een quoteringsregeling. Elke EU-lidstaat heeft een zogenaamd A- en B-quotum. Het basis A-quotum is de hoeveelheid suiker die een land vóór de marktordening gemiddeld produceerde. Om wisselingen in de suikerbietenooft op te kunnen vangen is er ook een B-quotum. Het A-quotum is voor Nederland voor 2002 vastgesteld op 640.000 ton suiker, het B-quotum op 169.000 ton. Voor deze hoeveelheden ontvangt de teler een hoge, gegarandeerde EU-prijs. De hoeveelheid suiker die boven het A- en B-quotum wordt geproduceerd heet C-suiker. In 2002 werd in Nederland 91.000 ton C-suiker geproduceerd. De C-suiker moet buiten de EU tegen de (lagere) wereldmarktprijs worden verkocht. De

Tabel 10.2

Opbrengsten a) en prijzen b) op alle akkerbouwbedrijven, 1991-2002

	Winter- tarwe	Zomer- gerst	Consumptie- aardappelen	Poot- aardappelen	Zetmeel- aardappelen	Suiker- bieten	Zaaiuien
Opbrengsten (ton/ha)							
1991/1992-1995/1996 ^{c)}	8,8	5,9	47,7	33,9	44,5	9,8	51,1
1996/1997-2000/2001 ^{c)}	8,7	6,4	50,7	35,2	49,1	9,5	55,1
2001	8,8	6,4	46,3	34,8	43,7	9,3	54,3
2002 (r)	8,3	5,7	53,0	35,7	46,0	9,7	52,8
Idem, mutatie (%)	-6	-11	+14	+3	+5	+4	-3
Prijzen (euro/100 kg)							
1991/1992-1995/1996 ^{c)}	15,95	18,45	9,78	20,90	5,35	50,25	8,35
1996/1997-2000/2001 ^{c)}	12,55	13,95	8,45	19,20	5,40	52,50	8,90
2001	12,30	13,55	11,35	24,95	5,30	57,65	12,50
2002 (r)	10,55	12,90	6,75	19,00	5,30	48,50	8,45
Idem, mutatie (%)	-14	-5	-41	-24	0	-16	-32
a) Zetmeelaardappelen bij 400 gr. o.w.g., suikerbieten in polsuiker; b) Zetmeelaardappelen bij 400 gr. o.w.g., suikerbieten in euro/ton product bij 16% suiker, granen exclusief Mac Sharry-compensatie; c) Akkerbouwbedrijven tussen 40 en 800 nge.							
Bron: Informatienet.							

uiteindelijke prijs die de teler in Nederland voor zijn suiker ontvangt is het gewogen gemiddelde van de prijzen voor A-, B- en C-suiker (het zogenaamde bewaakte mengprijsstelsel, BMS).

In 2001 is besloten de suikermarktordening in de huidige vorm voort te zetten tot 1 juli 2006, daarna loopt de marktordening in principe af. Suiker is daarom niet opgenomen in de hervormingsvoorstellen van de Europese Commissie van januari jongstleden. Begin 2004 wordt de marktordening voor suiker geëvalueerd. De verwachting is dat ook deze sector uiteindelijk niet ontkomt aan hervormingen.

Lagere suikerprijs in 2002

In 2002 is door hogere opbrengsten per ha (tabel 10.2) het productievolume met 5% gestegen ten opzichte van 2001. In 2002 is het A- en B-quotum in het BMS verlaagd en het aandeel C-quotum met meer dan 10% verhoogd. Deze vaststelling van de nationale verdeling van het totale BMS-quotum vindt jaarlijks plaats in de Suikerbegeleidingscommissie, waarin de industrie, telers en landbouworganisaties zitting hebben. Door de wijzigingen in de aandelen A-, B- en C-quotum en de fors lagere C-suikerprijs is de gemiddelde suikerprijs in 2002 met 16% gedaald (tabel 10.2). Voor 2003 is besloten het BMS-quotum met 15.000 ton te verlagen tot 885.000 ton (De Lijster, 2003).

10.1.3 Granen

In 2002 zijn wereldwijd door ongunstige weersomstandigheden de graanoogsten tegengevallen (Bolhuis, 2002). De Europese graanproductie is daarentegen met circa 7% gestegen en bedroeg ongeveer 210 miljoen ton. De opbrengstprijs van Nederlandse wintertarwe daalde hierdoor met ongeveer 14% (tabel 10.2). De Nederlandse prijs van granen is met name afhankelijk van de situatie op de (beschermde) Europese markt.

10.1.4 Uien

Het productievolume van uien is in 2002, na een terugval in 2001, weer gestegen (tabel 10.1). Deze stijging is volledig toe te schrijven aan de uitbreiding van het areaal aangezien de fysieke opbrengst per ha is afgenomen. De prijzen daalden ongeveer met 32% ten opzichte van 2001 (tabel 10.2).

Japan nieuwe afzetmarkt?

Nederland is 's werelds grootste uienexporteur. Jaarlijks wordt meer dan een half miljoen ton uien geëxporteerd. Het merendeel wordt binnen de EU afgezet. Andere belangrijke exportmarkten zijn Rusland, andere Europese landen en Afrikaanse landen. Relatief nieuwe exportmarkten zijn onder andere Japan, Dubai en Thailand. Het Nederlands instituut voor afzetbevordering van uien en uienproducten (NIVUI) is in 2002 met behulp van EU-subsidie een driejarig project gestart om de afzet van Europese uien in Japan te bevorderen. Japanse importeurs, groothandelaren en grootverbruikers worden in contact gebracht met uien uit Europa (waaronder Nederland) via bijvoorbeeld vakbeurzen.

10.1.5 Biologische akkerbouwbedrijven

In 2002 waren er in Nederland 575 bedrijven met biologische akkerbouwgewassen. Het areaal biologische akkerbouwgewassen (inclusief in omschakeling) had een totale omvang van 11.980 ha. De voedergewassen - onder andere snijmaïs en voederbieten - vormen met 5.055 ha (inclusief 910 ha in omschakeling) de belangrijkste categorie. De biologische granen en noten namen met 3.980 ha (inclusief in omschakeling) de tweede plaats in qua oppervlakte. De belangrijkste granen zijn tarwe (2.000 ha), gerst (400 ha), haver (400 ha) en rogge (400 ha). Ongeveer tweederde van de biologische granen is in 2002 verwerkt als veevoeder en circa eenderde is verwerkt door de Nederlandse meelfabrikanten.

Het areaal biologische rooivuchten (inclusief in omschakeling) was in 2002 bijna 2.500 ha groot. De belangrijkste rooivuchten zijn aardappelen en suikerbieten. In 2002 groeide het areaal aardappels met 10% tot 1.175 ha, waarvan circa 80% consumptieaardappelen. Verwacht wordt dat in 2003 het areaal biologische aardappelen groeit naar circa 1.200 ha.

In 2002 is op 400 ha 16.450 ton suikerbieten geproduceerd en verwerkt tot 1.150 ton biologische suiker. Met een fysieke opbrengst van 47 ton per ha en een suikergehalte van 15,6% is de teelt van biologische suikerbieten tegengevallen. De gangbare teelt scoorde met een fysieke opbrengst van 60

ton per ha en een suikergehalte van 16,1% beduidend hoger. Biologische suikerbieten worden voorafgaand aan de gangbare suikerbieten verwerkt en daardoor eerder gerooit. De bieten moeten het daarom met minder zonlicht doen, wat het suikergehalte in negatieve zin beïnvloedt (Biologica, 2003).

Ontwikkelingen in het EU-beleid voor akkerbouwproducten

Hoofdelementen hervormingsvoorstellen

De voorstellen van de Europese Commissie om het landbouwbeleid te hervormen komen voor de akkerbouw neer op een prijsverlaging voor granen (5%), ten dele gecompenseerd door een verhoging van de directe betaling van 63 naar 66 euro per ton. De diverse bestaande premies en betalingen worden ontkoppeld van de feitelijke productie en omgezet in een bedrijfstoeslag. Deze is gebaseerd op de betalingen in de jaren 2000 - 2002 en de bijkomende rechten in verband met de voorgestelde prijsverlagingen. Voor zetmeelaardappelen blijft de band tussen steun en productie gedeeltelijk bestaan ('halve' ontkoppeling) en wordt een premiebedrag van 110,54 euro per ton voorgesteld. De bedrijfstoeslag wordt in de periode 2004-2012 gekort. De korting loopt op tot 12,5% voor bedragen vanaf 5.000 euro per bedrijf en tot 19% voor bedragen vanaf 50.000 euro per bedrijf.

Uitkomsten modelberekeningen

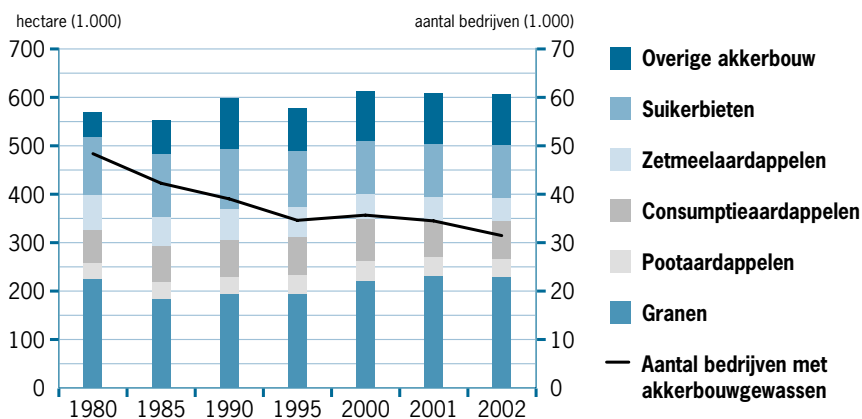
Uit een studie van het LEI (De Bont et al., 2003) blijkt dat de nieuwe EU-hervormingsvoorstellen grote gevolgen kunnen hebben voor de Nederlandse akkerbouwsector. Hieronder zijn de resultaten voor een aantal specifieke producten vermeld; gegeven de aannames zijn de uitkomsten van de modelberekeningen met een bepaalde onzekerheid zijn omgeven. Zo is bijvoorbeeld slechts globaal onderzoek gedaan naar de mogelijke areaalsverschuivingen in andere productiegebieden van de EU.

Verwacht wordt dat op termijn (2012) het areaal consumptieaardappelen, (opengronds)groente-gewassen en bloembollen in Nederland met circa één procent toeneemt, terwijl het areaal granen naar verwachting met ruim 15% zal afnemen. Voor de akkerbouwsector, de groenteteelt en de bloembollenteelt hangt het totale effect van de ontkoppeling van de directe betalingen sterk af van de prijsontwikkeling van de 'vrije' producten. Als rekening wordt gehouden met een prijsdaling van 'vrije' producten in de akkerbouw en de korting op de directe betalingen, dan daalt het inkomen (hier gedefinieerd als opbrengsten minus variabele kosten) in de akkerbouw en de relevante opengrondsteelten met ongeveer 5%. Voor de akkerbouwsector alléén wordt een daling van 8% verwacht. Dit komt vooral door de lagere graanprijzen; in mindere mate dalen ook de prijzen voor de andere gewasgroepen. Bovendien kunnen agrariërs - door de voorgestelde ontkoppeling van de directe betalingen van de feitelijke productie - met behoud van directe betalingen het bouwplan aanpassen. De agrariërs worden dus flexibeler in de bedrijfsvoering. Dat is positief voor de betrokken bedrijven, maar kan ook leiden tot omschakeling naar andere teelten en daar marktbederf veroorzaken. Vooral de teelt van consumptieaardappelen en de groenten- en bloembollenteelt kunnen hiervan in de toekomst nadelen ondervinden.

10.2 Structuur

De toegevoegde waarde van de akkerbouw en de daarmee samenhangende toelevering, verwerking en distributie in Nederland bedroeg in 2001 ruim 4,2 miljard euro. Het akkerbouwcomplex maakt ongeveer 18,5% uit van het op binnenlandse grondstoffen gebaseerde totale agrocomplex. De primaire akkerbouw sector nam ongeveer 23% van de toegevoegde waarde van het akkerbouwcomplex voor haar rekening. De Nederlandse akkerbouwproductie is geconcentreerd in Noordoost Groningen, de IJsselmeerpolders, de kop van Noord-Holland en in Zeeland (figuur 10.1).

Figuur 10.2 Aantal bedrijven met akkerbouwgewassen, 1980-2002

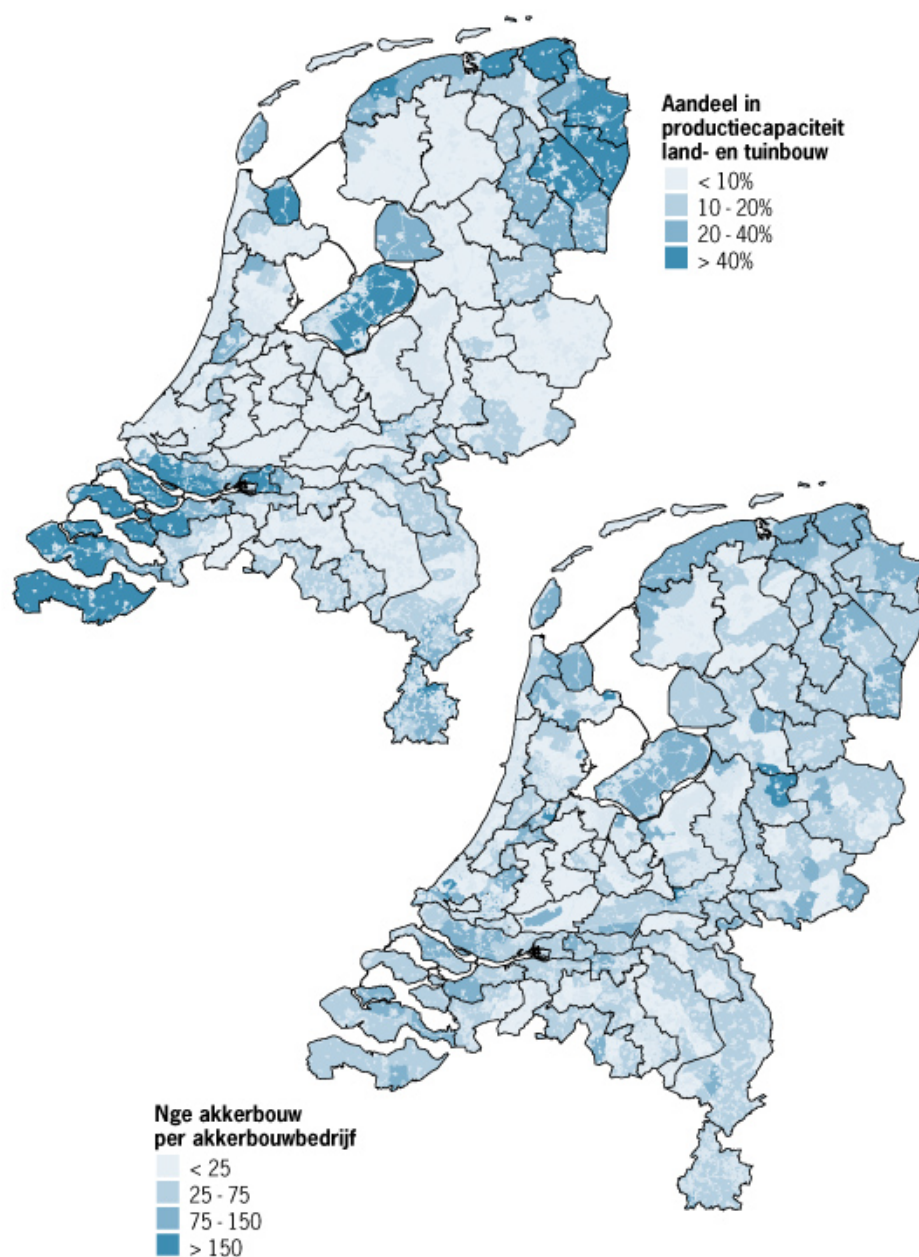

Bron: CBS-Landbouwelling, bewerking LEI.

Het totale areaal akkerbouwgewassen daalde in 2002 met 2.200 ha tot net onder de 607.000 ha (figuur 10.2). Het areaal groenbestedingsgewassen lag in 2002 rond de 4.000 ha, het areaal braak - inclusief natuurbraak - schommelde rond de 26.000 ha. Het areaal consumptieaardappelen steeg in 2002 met bijna 2% tot net boven de 77.000 ha. Dit is nog altijd 10.000 ha minder dan in het topjaar 2000. Het areaal pootaardappelen op zandgrond daalde met 1.200 ha en het areaal op kleigrond nam met 750 ha toe. Een relatief kleine daling deed zich voor bij de suikerbieten (-200 ha). Het areaal wintertrawe wisselde de laatste jaren sterk in omvang; in 2001 bedroeg de oppervlakte 95.800 ha en in 2002 113.200 ha. Deze stijging van 17.400 ha hing vooral samen met de ongunstige inzaai-mogelijkheden in de winter van 2000/2001. Het areaal zomergerst daalde met 9.200 ha.

In 2002 teelden bijna 31.500 bedrijven akkerbouwgewassen. Het aantal gespecialiseerde akkerbouwbedrijven daalde met 2% tot 12.635 (tabel 10.3). De gemiddelde bedrijfsomvang is 55 nge (figuur 10.3).

Figuur 10.1 Kenmerken van de akkerbouw per gemeente, 2002

Bron CBS-landbouwtelling, bewerking LEI.

Tabel 10.3

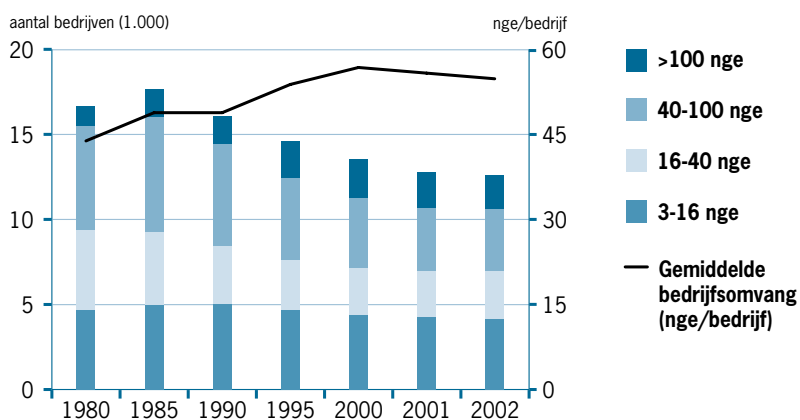
Verdeling (%) akkerbouwbedrijven naar omvang, 2002

	Omvang in nge				Aantal bedrijven	Nge/bedrijf
	3-16	16-40	40-100	100 e.m.		
Akkerbouwbedrijven, totaal	33	22	29	16	12.635	55
Gespecialiseerde graanbedrijven	80	10	8	2	1.103	16
Gespecialiseerde hakvruchtenbedrijven	19	18	37	25	3.457	76
Akkerbouw- en groentebedrijven	45	32	16	7	175	36
Andere hakvruchtenbedrijven	11	19	44	27	3.737	81
Graan- en hakvruchtenbedrijven	37	42	17	4	1.486	31
Overige akkerbouwbedrijven	62	23	12	3	2.767	24

CBS-Landbouwelling, bewerking LEI.

Figuur 10.3

Akkerbouwbedrijven naar grootteklasse, 1980-2002

Bron: CBS-Landbouwelling, bewerking LEI.

10.3 Bedrijfsresultaten

Inkomens onderuit

De resultaten van de akkerbouwbedrijven laten in 2002 een forse teruggang zien vergeleken met het jaar daarvoor. Was in 2001 nog sprake van herstel, in 2002 gingen de inkomens onderuit. Deze terugslag werd met name veroorzaakt door lagere opbrengstprijzen (tabel 10.2). Bovendien bleef in 2002 bij granen en zaaiuien de fysieke opbrengst achter bij voorgaand jaar. Bij zetmeel-aardappelen daarentegen steeg, bij gelijkblijvende prijzen, de fysieke opbrengst per ha (+5%). De grootste teruggang in geldelijke opbrengsten per ha deed zich voor bij consumptieaardappelen (-32%), zaaiuien (-33%) en pootaardappelen (-23%).

De gemiddelde kosten per akkerbouwbedrijf stegen in 2002 met 4%. Vooral de kosten voor zaaizaad en pootgoed (+11,5%) namen toe, maar ook onderhoud en afschrijvingen op gebouwen (+6%). Door de bovengenoemde effecten (daling opbrengsten en stijging kosten) daalde de opbrengsten-kostenverhouding van 91% in 2001 naar 75% in 2002.

Door de toename van de fysieke productie steeg de bruto productiviteit met 3% (tabel 10.4). De verslechterende ruilvoet (-20%) leidde tot een forse daling van het gezinsinkomen uit bedrijf tot 4.500 euro per ondernemer (tabel 10.5). Als gevolg van de betere resultaten in 2001 nam in 2002 de belastingdruk iets toe. Door de inflatie zijn de gezinsbestedingen licht toegenomen. Een en ander resulteert in geraamde ontsparingen per bedrijf van 21.000 euro (figuur 10.4).

Tabel 10.4

Ontwikkelingen (% per jaar) op alle akkerbouwbedrijven, 1991-2002

Boekjaar	Opbrengst- prijzen per eenheid product	Prijzen productie- middelen	Bruto- productiviteit	Productie- kosten per eenheid product	Opbrengsten/ kosten
1991/1992-1995/1996 ^{a)}	0,5	2,4	0,9	1,5	-0,9
1996/1997-2000/2001 ^{a)}	-2,7	1,9	1,3	0,6	-3,3
2001	24,5	2,5	-4,0	6,5	17,0
2002 (r)	-17,0	3,5	3,0	1,0	-18,0
^{a)} Akkerbouwbedrijven tussen 40 en 800 nge.					Bron: Informatienet.

Tabel 10.5

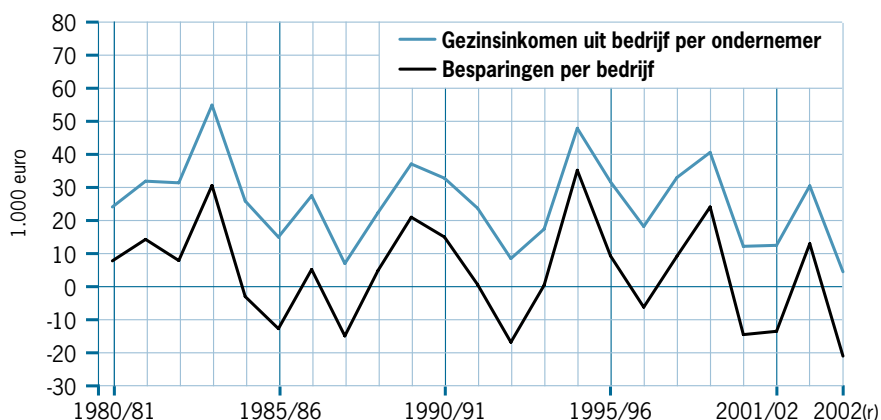
Resultaten van akkerbouwbedrijven, 1991-2002

	Alle akkerbouwbedrijven in Nederland ^{a)}	Grotere akkerbouwbedrijven in de Veenkoloniën ^{b)}
Kenmerken, 2002		
Aantal bedrijven	9.000	1.420
Hectare per bedrijf	52,5	79,0
Nge per bedrijf	93	120
Ondernemers per bedrijf	1,24	1,29
Opbrengsten/kosten op pachtbasis (%)		
1991/92-1995/96	89	87
1996/97-2000/01	87	93
2001	91	89
2002 (r)	75	84
Gezinsinkomen uit bedrijf per ondernemer (1.000 euro)		
1991/92-1995/96	25,9	20,9
1996/97-2000/01	23,2	29,6
2001	30,5	25,5
2002 (r)	4,5	17,5
Besparingen per bedrijf (1.000 euro)		
1991/92-1995/96	5,8	0,4
1996/97-2000/01	-0,2	4,4
2001	13,0	1,5
2002 (r)	-21,0	-8,5
a) Akkerbouwbedrijven tussen 16 en 800 nge; b) Akkerbouwbedrijven tussen 40 en 800 nge		

Bron: Informatienet.

Veenkoloniën: inkomens ook fors lager, maar beter dan landelijk

In 2002 lagen ook de resultaten van de grotere akkerbouwbedrijven in de Veenkoloniën op een lager niveau dan in 2001, maar de resultaten zijn beter dan het landelijk gemiddelde. Doordat het aandeel marktorderingsgewassen relatief groot is, daalden de gemiddelde opbrengstprijzen minder sterk. Daartegenover stond dat de gemiddelde kostenstijging (+5%) één procentpunt hoger was dan het landelijk gemiddelde. De opbrengsten-kostenverhouding is geraamd op 84%. Het gezinsinkomen uit bedrijf per ondernemer daalde naar 17.500 euro (tabel 10.5). Dit leidde tot een ontsparring van 8.500 euro per bedrijf. Het laatste jaar dat er op de akkerbouwbedrijven in de Veenkoloniën ontsparringen plaats vonden was 1993.

Figuur 10.4 Uitkomsten van akkerbouwbedrijven, 1980 - 2002

Bron: Informatienet.

Resultaten biologische akkerbouwbedrijven verbeterd

In 2001/2002 zijn de opbrengstprijzen voor biologische akkerbouwproducten gemiddeld met ruim 2% gestegen; vooral de groenteprijzen waren hoger. Mede door de geringe schaalvergroting zijn de totale opbrengsten per bedrijf gemiddeld met 14.000 euro gestegen. De totale kosten namen met gemiddeld 10.000 euro toe door hogere kosten voor arbeid, grond en gebouwen. De rentabiliteit van biologische akkerbouwbedrijven is met 2 procentpunten toegenomen (tabel 10.6). Het gezinsinkomen uit bedrijf per ondernemer en de besparingen per bedrijf zijn geraamd op respectievelijk 42.000 en 14.000 euro.

Tabel 10.6 Resultaten van biologische akkerbouwbedrijven, 1999-2002

	1999/00	2000/01	2001/02
Kenmerken			
Oppervlakte (ha/bedrijf)	39,0	39,4	41,2
Nge per bedrijf	93	92	95
Ondernemers per bedrijf	1,36	1,38	1,40
Opbrengsten/kosten pachtbasis (%)	99	95	97
Gezinsinkomen uit het bedrijf per ondernemer (1.000 euro)	42	37	42
Besparingen per bedrijf (1.000 euro)	12	7	14

Bron: Informatienet.

Akkerbouwers afwachtend met investeringen

Alhoewel de resultaten in 2001 beter waren dan in voorgaande jaren, heeft dit geen effect gehad op de investeringen in 2002. De sector heeft een afwachtende houding aangenomen en mede door de slechte resultaten in 2002 is de investeringsbereidheid laag. Dit is het gevolg van steeds krapper marges door stijgende kosten van arbeid, pacht en uitgangsmateriaal en dalende opbrengsten. Hierdoor is er onvoldoende financiële ruimte om in de noodzakelijke schaalvergroting (areaalsuitbreiding) te kunnen investeren. Ook de dalende grondprijzen dragen er toe bij dat de akkerbouwers een afwachtende houding aannemen. Tenslotte wacht de sector met spanning de ontwikkelingen in het EU-landbouwbeleid af. De voorgestelde hervormingen kunnen negatieve gevolgen hebben op de saldi van diverse akkerbouwgewassen (paragraaf 10.1). In ieder geval vertragen deze plannen de ontwikkelingen in de sector.

De uitgeleende gelden van de banken aan de akkerbouwbedrijven vertonen een stijgende trend. Ook de kapitaalsintensiteit per ha en per bedrijf neemt toe. Om het hoofd te kunnen bieden aan de zware financiële verplichtingen die gepaard gaan met uitbreidingsinvesteringen, ontstaan steeds meer horizontale samenwerkingsprojecten tussen akkerbouwers. Op deze manier kunnen bedrijven zonder grote investeringen een hogere rentabiliteit realiseren.

Administratieve lasten akkerbouw

Akkerbouwers zijn verplicht om deel te nemen aan de Landbouwtelling van het CBS.

De Landbouwkwaliteitswet levert vooral administratieve lasten op voor de biologische boeren (aansluiting SKAL). Akkerbouwbedrijven vallen ook onder **het Lozingenbesluit open teelt en veehouderij** (zie par. 9.3.4). Voor een aantal gewassen, zoals maïs en zetmeelaardappelen, zijn aan de uitbetaling van EU-steun zogenaamde 'cross-compliance-regelingen' verbonden, die betrekking hebben op beperking van het gebruik van chemische middelen. In het kader van **de Meststoffenwet** hebben akkerbouwers te maken met regels in het kader van Minas. **De Plantenziektenwet** leidt vooral voor (poot)aardappeltelers en handelshuizen tot administratieve lasten. Het betreft vooral bemonstering van de NAK en het aanvragen van 'vrijverklaringen' van de Plantenziektenkundige Dienst in het kader van de bestrijding van bruin- en ringrot en aardappelmoeheid.

De akkerbouw kent ook een aantal private registratiesystemen, zoals HACCP, Hygiënecode Akkerbouw, EKO, Milieukeur en diverse veiligheidscertificaten. Het verschil in registratieniveau tussen publieke en private systemen is opvallend. In verband met de nadruk op voedselveiligheid wordt in de private systemen op productniveau geregistreerd. Publieke systemen echter zijn vooral geïnteresseerd in geaccumuleerde bedrijfs- en perceelsgegevens. Naar verwachting zullen vanaf 2005 alle bedrijven moeten deelnemen aan diverse veiligheidscertificaten. Deze certificatiesystemen vervangen het Kwaliteits Project Akkerbouw en worden meer vanuit afnemers aangestuurd.

Het terugdringen van de administratieve lastendruk bevindt zich in een spanningsveld tussen twee vragen: (1) hoe strak moet de greep van de overheid op een sector zijn en (2) in hoeverre kan de verantwoordelijkheid voor het goed functioneren van de sector verlegd worden naar het bedrijfsleven? Het valt overigens te betwijfelen of het overdragen van verantwoordelijkheden naar de keten zal leiden tot een afname van de administratieve lastendruk. De motivatie om aan de verplichtingen te voldoen zal echter wel groter zijn.

Duurzaamheid en ketens

Mede door toenemende eisen van afnemers willen steeds meer ondernemingen aangeven hoe zij bijdragen aan de drie p's van duurzaamheid ('people', 'planet', 'profit'). Voor een juist beeld hiervan dient de hele keten van een product beschouwd te worden. Beschikbaarheid en management van informatie blijken echter belangrijke belemmeringen te zijn bij het vaststellen van de mate van duurzaamheid in ketens. Koppeling van duurzaamheidsindicatoren aan keteninformatiesystemen kan hiervoor een oplossing zijn. De case 'HAK-doperwten met Groeinet als informatiesysteem' beschrijft hoe invulling gegeven kan worden aan het begrip duurzaamheid. Groeinet is overigens niet primair opgezet om uitspraken te doen over duurzaamheid.

Groeinet is gericht op het gedeelte van de HAK-doperwtenketen dat bestaat uit de schakel 'teelt' en HAK. In Groeinet registreert de teler onder andere het gebruik en de inkoop van gewasbeschermingsmiddelen en meststoffen, algemene bedrijfs- en teeltgegevens en oogst- en leveringsgegevens. In toenemende mate voeren ook andere ketenpartijen gegevens in. Aldus levert Groeinet informatie voor certificering en productieplanning (profit). Gegevens over voorraadbeheer kunnen worden gebruikt voor plannings- en marketingdoeleinden. Daarvoor is echter ketenbrede informatie nodig. Groeinet biedt de meeste aanknopingspunten voor milieuaspecten (planet). Zo is een koppeling mogelijk aan de milieumeetlat van het CLM om de milieu-effecten van het verbruik van gewasbeschermingsmiddelen te bepalen. Voor de sociale aspecten van duurzaamheid (people) biedt Groeinet minder mogelijkheden, omdat deze vaak zijn gerelateerd aan processen. Groeinet is vooral geschikt voor productgerelateerde indicatoren. (Kramer et al., 2003).

10.4 Bedrijfsresultaten Europese akkerbouwbedrijven

De Nederlandse akkerbouwbedrijven zijn qua oppervlakte kleiner dan de akkerbouwbedrijven in andere Europese landen. De akkerbouwbedrijven in het Verenigd Koninkrijk zijn veruit het grootst met een gemiddelde oppervlakte van 159 ha in de periode 1995–1999 (tabel 10.7). De Nederlandse bedrijven zijn daarentegen het meest intensief gezien de economische omvang gemeten in Europese Grootte Eenheden (EGE). Voor alle landen geldt dat binnen het bouwplan in de loop der jaren nauwelijks een verschuiving tussen gewassen heeft plaatsgevonden. Bij alle andere landen is het aandeel laag salderende granen in het bouwplan meer dan de helft, terwijl dit in Nederland slechts een kwart is. In Nederland bepalen hoofdzakelijk aardappelen het bouwplan. Hieraan gerelateerd spelen subsidies (productgebonden en investeringssubsidies) in Nederland nauwelijks een rol. Drie procent van de totale opbrengsten wordt via deze weg verkregen (exclusief de premies voor zetmeelaardappelen, inclusief de premies voor zetmeelaardappelen is het 6%). In de andere landen is deze bron van inkomsten duidelijk van meer belang, tussen de 24 en 38% van de totale opbrengsten.

Grote verschillen in bedrijfsresultaten en inkomen

De Nederlandse bedrijven halen in vergelijking met de overige landen de hoogste geldelijke opbrengsten exclusief subsidies per ha. Ook de gemiddelde kosten zijn in Nederland het hoogst. De Spaanse bedrijven staan qua opbrengsten- en kostenniveau onder aan de ranglijst. De rentabiliteit (opbrengsten inclusief subsidies ten opzichte van de kosten) van de Spaanse bedrijven is wel hoger

Tabel 10.7**Kenmerken gespecialiseerde akkerbouwbedrijven in enkele EU-landen, gemiddelden per bedrijf, 1995–1999**

	Oppervlakte (ha)	EGE/ha	Rentabiliteit (%)	Gezinsinkomen /GAK ^{a)} (1.000 euro)	Investeringen /ha (euro)	Totaal vermogen /ha (1.000 euro)	Solvabiliteit (%)
Duitsland	93	0,84	77	18,9	340	8,0	88
Frankrijk	95	0,84	98	24,9	260	2,5	61
Spanje	62	0,42	90	21,2	30	3,2	98
Ver. Koninkrijk	159	0,92	91	38,2	290	6,3	89
Nederland	53	2,17	87	28,0	1.090	15,1	76

a) Gezinsarbeidskracht

Bron: FADN.

dan in Nederland. Ook de bedrijven in Frankrijk en het Verenigd Koninkrijk halen een hogere rentabiliteit. Na het Verenigd Koninkrijk is het gezinsinkomen in Nederland het hoogst. De Duitse akkerbouwbedrijven presteren niet zo goed. De rentabiliteit is laag, evenals het gezinsinkomen per gezinsarbeidskracht (GAK). Met name de hoge arbeidskosten zijn hier debet aan.

De gemiddelde investeringen per ha bedrijfsoppervlakte zijn in Nederland het hoogst. Het merendeel van de investeringen in Nederland betreft grondaankopen. De overige landen investeren het meest in machines en werktuigen. De totale waarde van de bezittingen (vermogen) is op de Nederlandse bedrijven als gevolg van de relatief hoge investeringen ruim 15.000 euro per hectare. De Franse bedrijven hebben ongeveer een vijfde van dit bedrag op de balans staan. Het grootste deel van de bezittingen op de bedrijven is gefinancierd met eigen vermogen, in Spanje zelfs vrijwel het totale vermogen. De Nederlandse bedrijven scoren op dit punt naar verhouding laag, maar behalen nog altijd een solvabiliteit van 76%.

Grondgebonden veehouderij

Kernpunten:

- lage internationale zuivelprijzen werken door in melkprijs
- rundvleesmarkt ook in 2002 onder druk
- toekomstige EU-beleid legt zware druk op inkomens
- sterke stijging aantal geitenbedrijven
- aanzienlijke inkomensdaling in de melkveehouderij
- terugloop bedrijven met vleesstieren, sterk herstel inkomens
- goed jaar voor Nederlandse schapehouderij
- mest- en veterinaire wetgeving leiden tot administratieve lasten
- toename vreemd vermogen en herfinancieringen
- groeiende interesse voor MVO in Nederlandse zuivelsector
- inkomens Nederlandse melkveehouders in subtop EU

11.1 Markten

11.1.1 Zuivel

De mondiale melkproductie is in 2002 toegenomen tot bijna 600 miljoen ton (tabel 11.1). In dat jaar werd de internationale markt voor zuivelproducten gekenmerkt door lage prijzen. De prijs voor boter was stabiel, maar lag op een laag niveau. Nadat in het begin van het jaar al ondersteuning was geboden aan de markt door de particuliere opslagregeling, werd uiteindelijk op Europees niveau het besluit tot interventie genomen. De prijs voor mager melkpoeder was op de internationale markt eveneens zeer laag, maar herstelde zich geleidelijk tot een redelijk niveau. De kaasmarkt werd gekenmerkt door een dalende vraag. De extra vraag in 2001 vanwege de MKZ-perikelen viel in 2002

Tabel 11.1

Ontwikkeling van de melkproductie ^{a)} (mln. ton), 1985-2002

	1985	1990	1995	2000	2001	2002
Wereld	512,4	542,3	539,4	583,7	590,9	597,7
Zuid-Amerika	27,1	32,0	38,9	44,7	47,0	46,4
Oceanië	14,2	14,0	17,8	23,5	24,1	25,6
Azië	.	.	142,1	177,5	182,7	186,4
VS	64,9	67,0	70,4	76,1	75,0	75,0
EU-15	137,5	130,4	126,3	125,9	124,3	124,9
Nederland	12,5	11,3	11,3	11,1	11,2	11,0

a) Van runderen, buffels, schapen en geiten. Bronnen: FAO en PZ.

weg, met als gevolg toenemende voorraden en onder druk staande prijzen. Bovenstaande ontwikkelingen hadden hun invloed op de melkprijs, die in 2002 met ruim 4% terugliep. De Nederlandse melkproductie daalde licht ten opzichte van het voorgaande jaar (tabel 11.1). Het effect van een hogere melkgift per koe woog niet op tegen de teruggang van de melkveestapel.

EU-zuivelbeleid leidt tot verdere schaalvergroting

Hoofdelementen zuivelbeleid

De hervormingsvoorstellen van de Europese Commissie voor het Gemeenschappelijk Landbouwbeleid (GLB) komen voor de zuivelsector neer op het handhaven van de quota tot 2014/2015. De huidige quota zullen in totaal met 3,5% worden verhoogd. Aanvankelijk met een half procent per jaar, maar in 2007 en 2008 met 1 procent. De prijzen voor boter en mager melkpoeder worden in de periode 2004-2008 met respectievelijk 35% (7% per jaar) en 17,5% (3,5% per jaar) verlaagd. Deze daling wordt gedeeltelijk gecompenseerd door invoering van ontkoppelde steun die in fasen zal oplopen in de periode 2004-2008.

Uitkomsten modelberekeningen

Melkveehouders zien - bij een directe doorrekening van het voorgestelde beleid - het gezinsinkomen uit bedrijf drastisch teruglopen met ruim 15.000 euro. Dit is ongeveer de helft van het gemiddelde inkomen in de periode 1995-1999. Andere graasdierbedrijven gaan ongeveer 20% in gezinsinkomen achteruit. De belangrijkste oorzaak van de inkomensdaling in de melkveehouderij is de voorgestelde prijsdaling van melk, waarvoor de compensatie via toeslagen onvolledig is (De Bont et al., 2003).

Door onder andere aanpassingen in de productie en de prijzen van producten zal het sectorinkomen in de melkveehouderij met ruim 25% teruglopen. Hierbij is verondersteld dat de prijs van melk met 27,5% daalt ten opzichte van het huidige beleid, inclusief de Agenda 2000 besluiten. Het sectorinkomen is gedefinieerd als het saldo van opbrengsten minus variabele kosten. Daarbij is geen rekening gehouden met de verwachting dat de voorgestelde ontkoppeling van de premies van de productie prijsdalingen van quotum en grond tot gevolg kunnen hebben. Dit zal het inkomenseffect afzwakken (De Bont et al., 2003).

De hervormingsvoorstellen zullen - om de inkomens op peil te houden - een verdere impuls geven aan het proces van schaalvergroting en mede leiden tot een hoger tempo van bedrijfsbeëindiging. Een positief effect is de toename van werkgelegenheid in de zuivelsector door quotumuitbreiding.

De verwachting is dat de jaarlijkse afname van de melkveestapel met 1,5 à 2% zal worden afgevlakt door de uitbreiding van de quota (De Bont et al., 2003).

Groei biologische melkproductie afhankelijk van de vraag

Voor agrarische ondernemers is omschakeling naar biologische landbouw een risicovolle beslissing. Een goede ketenstructuur is belangrijk om biologische productie tot een succes te maken. In de zuivelsector is ongeveer 3% van de totale afzet van melk- en melkproducten op de Nederlandse markt biologisch (Prins en Smit, 2003). Dit percentage ligt hoger dan in andere agrarische sectoren.

Hoewel de groei de afgelopen jaren door de MKZ-crisis enigszins is afgevlakt, lijken er voldoende bedrijven te zijn die in de komende jaren omschakeling naar biologische productie als bedrijfsstrategie hebben.

Het assortiment biologische zuivelproducten is in Nederland vrij groot met weinig concurrentie van geïmporteerde producten. De biologische zuivelconsumptie is nog gering ten opzichte van EU-landen als Denemarken en Oostenrijk. Of de biologische melkproductie stijgt tot het door het ministerie van LNV gewenste percentage van vijf in 2005, is afhankelijk van de ontwikkeling van de vraag van de consument. De keten moet het vertrouwen van de consument winnen.

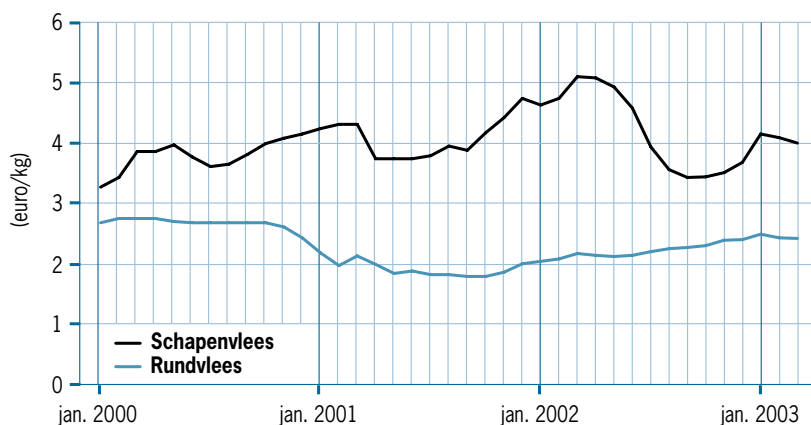
11.1.2 Rundvlees

BSE en MKZ hebben in 2001 een sterk negatief effect gehad op de opbrengstprijzen in de rundveehouderij. De prijzen lagen ruim een derde onder het niveau in voorafgaande jaren. In 2002 trad een herstel op (figuur 11.1), dit ondanks lagere interventieprijzen door invoering van Agenda 2000. De directe betalingen aan veehouders (stierenpremie en slachtpremie) zijn in 2002 toegenomen. De rundvleesprijzen worden vooral bepaald door de prijs op de interne EU-markt.

De EU-export van rundvlees naar derde landen heeft zich in 2002 als gevolg van dierziekten beperkt tot slechts een klein aantal landen. Ongeveer tweederde is afgezet in Rusland. Een belangrijk deel van de export was afkomstig uit voorraden, die eind 2002 nog een omvang hadden van ruim 200.000 ton. Nederland nam 6% van de export naar derde landen voor zijn rekening. De groei van de Nederlandse afzet vond vooral plaats in Frankrijk en Duitsland, waar de consumptie zich herstelde. De consumptie in Nederland is nauwelijks beïnvloed door BSE en MKZ. De Nederlandse productie van rundvlees herstelde zich in 2002 enigszins van de scherpe daling het jaar daarvoor. Vergeleken met daaraan voorafgaande jaren is de productie laag (tabel 11.2).

Biologisch rundvlees vooral uit buitenland

Het geconsumeerde biologische rundvlees in Nederland is vooral van buitenlandse herkomst. Opvallend is dat een belangrijk deel van de dieren van Nederlandse biologische bedrijven in de normale slachtlijn terechtkomt, omdat het niet voldoet aan de hoge eisen die de biologische slachterijen in Nederland stellen aan de geleverde dieren. De dieren zijn vaak een bijproduct van de melkveehouderij. Ontwikkeling van wederzijds vertrouwen en een betere transparantie van de markt bieden biologische rundvleeshouders mogelijkheden.

Figuur 11.1 Prijzen (euro/kg) van rundvlees en schapenvlees, 2000-2003

Bron: LEI.

Tabel 11.2 Ontwikkeling van de rund- en kalfsvleesproductie (mln. ton), 1985-2002

	1985	1990	1995	2000	2001	2002
Wereld	49,2	53,4	54,1	56,7	56,3	57,7
Zuid-Amerika	8,2	9,4	10,6	11,8	11,7	12,3
Oceanië	1,8	2,2	2,5	2,6	2,7	2,7
Azië	.	.	9,2	11,1	11,1	11,3
VS	11,0	10,5	11,6	12,3	12,0	12,4
EU-15	8,9	8,9	8,0	7,4	7,4	7,5
Nederland	0,51	0,52	0,58	0,47	0,37	0,46

Bronnen: FAO en PVE.

11.1.3 Schapenvlees

De hogere prijs voor schapenvlees in 2001 kwam vooral door het ontbreken van concurrentie vanuit het Verenigd Koninkrijk. Het uitbreken van MKZ zorgde er voor dat de Britten hun afzet op het Franse vasteland geheel zagen wegvallen. Dit gat in de markt werd door Nederland opgevuld, waardoor de prijzen zijn gestegen. In 2002 lagen de prijzen gedurende lange tijd boven het hoge niveau van 2001. Aan het einde van het jaar liepen ze terug, zodat het uiteindelijke prijsniveau in 2002 circa 10% hoger

lag dan het jaar ervoor (figuur 11.1). Rond Pasen en Kerstmis lag de vraag naar schapen- en lamsvlees op een hoog niveau, tot uiting komend in hogere prijzen. In de vraag van de EU-landen wordt voor ongeveer 20% voorzien door import. Met name Nieuw-Zeeland is een belangrijke speler op de markt.

11.2 Structuur

In 2001 bedroeg de toegevoegde waarde van de grondgebonden veehouderij en de daarmee samenhangende toeleverende en verwerkende industrie 7,1 miljard euro. Dit zogenaamde 'grondgebonden veehouderijcomplex' nam hiermee ruim 31% van de totale toegevoegde waarde van de primaire landbouw en daarmee samenhangende industrieën voor haar rekening. De grondgebonden veehouderijbedrijven zijn verspreid over heel Nederland (figuur 11.2). Het schaalvergrotingsproces in de melkveehouderij heeft zich in 2002 in een rustiger tempo doorgezet. Gemiddeld nam de bedrijfsomvang met twee nge toe naar 94 nge (tabel 11.3). De geitenbedrijven zijn eveneens in omvang toegenomen, maar blijven relatief klein.

De gemiddelde veebezetting per hectare toonde de afgelopen twintig jaar een dalende tendens. Bedroeg de veebezetting in het begin van de jaren tachtig nog 2,8 grootvee-eenheden per hectare grasland en voedergewassen, in 2002 is dit gedaald naar 2,2 (figuur 11.3). Ruim de helft (55%) van de rundveestapel wordt gehouden op bedrijven met een intensiteit lager dan 2,5 grootvee-eenheden per hectare.

Het totale aantal bedrijven nam in 2002 met 1.763 af ten opzichte van 2001 (figuur 11.4).

In 1984, het jaar van invoering van de melkquotering, telde Nederland ruim 2,5 miljoen melk- en kalfkoeien. Dit aantal is in 2002 gedaald tot net onder de 1,5 miljoen. De verdeling van het aantal melk- en kalfkoeien over de 66 landbouwgebieden (CBS-indeling) is nauwelijks veranderd in deze periode. De Weidestreek in Friesland herbergt 7,8% van alle melk- en kalfkoeien in Nederland, een stijging met ruim 1 procentpunt ten opzichte van 1984. Dit gebied blijft hiermee het dominante melkveegebied. Het aandeel in de totale melkveestapel nam in de Zuidelijke IJsselmeerpolders,

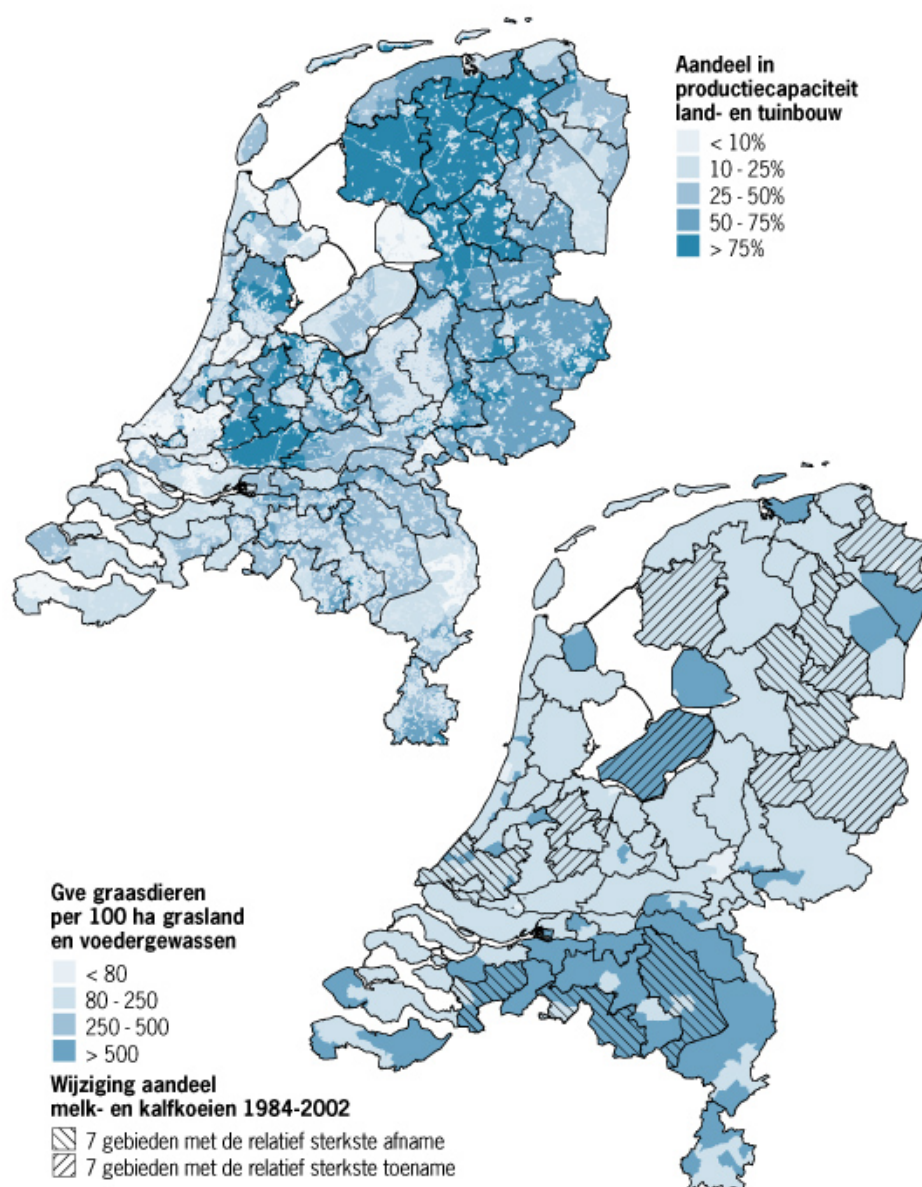
Tabel 11.3

Verdeling (%) graasdierbedrijven in Nederland naar omvang, 2002

	Omvang in nge				Aantal bedrijven	Nge/bedrijf
	3-16	16-40	40-100	100 e.m.		
Graasdierbedrijven, totaal	31	15	31	22	43.257	62
Melkveebedrijven	4	9	49	38	23.997	94
Schapenbedrijven	76	18	6	1	563	14
Geitenbedrijven	6	24	60	10	292	59
Graslandbedrijven	75	19	4	2	3.517	22
Overige graasdierbedrijven	63	25	9	3	14.888	22

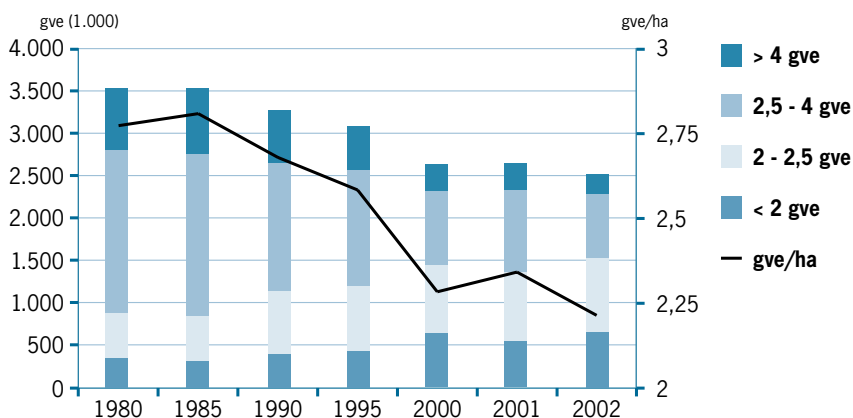
Bron: CBS-Landbouwelling, bewerking LEI.

Figuur 11.2 Kenmerken van de grondgebonden veehouderij per gemeente, 2002

Bron CBS-landbouwtelling, bewerking LEI.

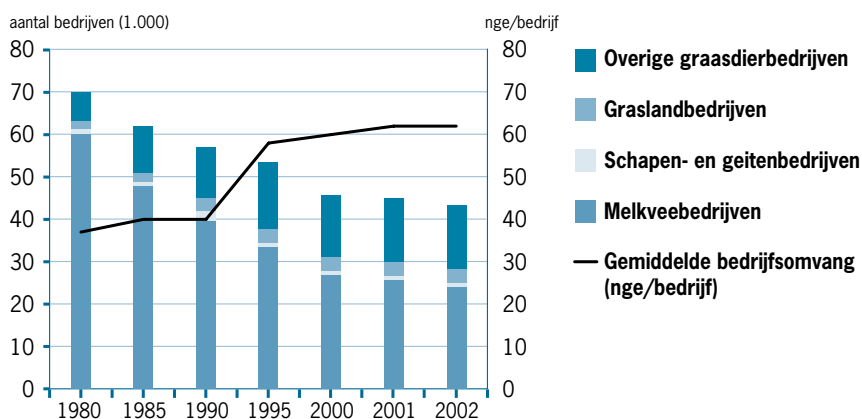
Figuur 11.3 Samenstelling veestapel naar intensiteit beweiding en de gemiddelde intensiteit, 1980-2002

Bron: CBS-Landbouwteiling, bewerking LEI.

het Westelijk weidegebied in Utrecht en het Oldambt met ruim 0,5% toe. Een aantal van deze groeiregio's herbergt overigens nog steeds een zeer beperkt deel van de melkveestapel. Onder de regio's met een (beperkte) afname van het aandeel bevonden zich de Kempen en het Westelijk Peelgebied.

Figuur 11.4 Grondgebonden veehouderijbedrijven, 1980-2002

Bron: CBS-Landbouwteiling, bewerking LEI.

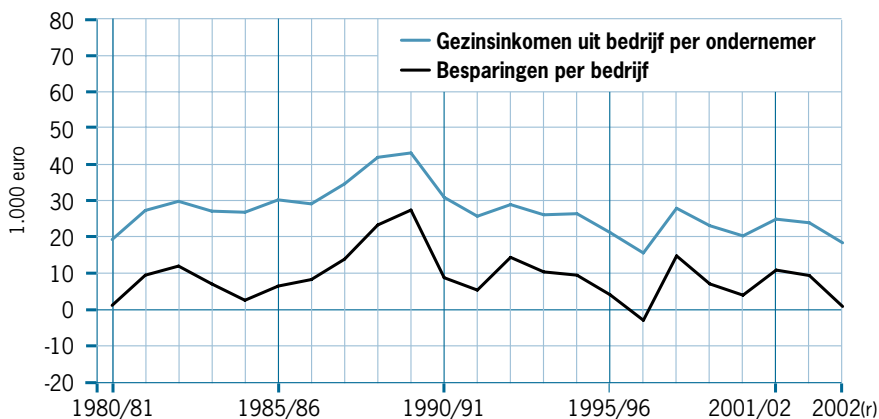
Het aantal geitenbedrijven is in een jaar tijd met 16% gestegen tot 292. Sinds 1995 is het aantal geiten in Nederland meer dan verdrievoudigd: van ruim 43.000 naar bijna 143.000, mede door een toenemende interesse van de consument voor geitenproducten (De Vlieger et al., 2002). De sector geniet een sterk positief imago en heeft relatief veel biologische bedrijven. Meer dan de helft van de dieren wordt gehouden in de provincies Gelderland en Noord-Brabant.

11.3 Bedrijfsresultaten

11.3.1 Melkveehouderij

In 2002 stonden de bedrijfsresultaten sterk onder druk (tabel 11.4). De totale bedrijfskosten stegen met 8%. Met name de kosten van quotum, voer en grond vielen hoger uit. Ondanks een gedaalde melkprijs (-4%) namen door het proces van verdergaande schaalvergroting de totale bedrijfsopbrengsten met 3% toe. De omzet en aanwas per koe zijn, na de MKZ-crisis en de gevolgen van BSE, in 2002 sterk aangetrokken (+13%). Bovenstaande ontwikkelingen resulteerden in een aanzienlijke daling van het gezinsinkomen uit bedrijf (-5.500 euro per ondernemer) en beperkte besparingen. Sinds 1996 is het besparingsniveau niet meer zo laag geweest (figuur 11.5). Toch hebben de melkveebedrijven sinds het begin van de jaren negentig gemiddeld circa 7.400 euro per jaar kunnen sparen. Gedurende de eerste drie maanden van 2003 heeft de melkprijzdaling zich voortgezet, deze bedraagt 4% ten opzichte van het voorgaande kwartaal. Hier staat een prijsstijging van nuchtere kalveren tegenover met ruim 30%.

Figuur 11.5 Uitkomsten van melkveebedrijven, 1980-2002

Bron: Informatienet.

Tabel 11.4

Resultaten van melkveebedrijven, 1991-2002

	1991-1995	1996-2000	2001	2002(r)
Kenmerken ^{a)}				
Aantal bedrijven (1.000)	32,2	28,2	25,7	24,2
Melkkoeien per bedrijf	49,4	53,0	55,7	58,3
Oppervlakte (ha per bedrijf)	29,9	33,4	35,0	37,0
Nge per bedrijf	76	92	96	101
Ondernemers per bedrijf	1,37	1,41	1,43	1,45
(1.000 euro)				
Opbrengsten, totaal	159,2	170,1	188,0	193,0
Melk	118,3	133,2	153,0	156,0
Omzet en aanwas rundvee	21,1	16,7	11,5	14,0
Varkens	10,1	9,9	10,5	9,0
Overig	9,8	10,2	13,0	14,0
Kosten (pachtbasis), totaal	193,8	214,4	234,5	254,0
Arbeid	60,9	68,3	74,5	79,0
Overige bewerkingskosten	27,5	30,9	33,5	36,5
Toegerekende kosten rundvee	40,1	41,4	43,0	46,0
Grond en gebouwen (pb)	28,5	30,8	33,0	36,0
Quotumkosten	10,6	17,9	23,0	26,5
Overige	26,1	25,2	27,5	29,5
Opbrengsten/kosten (%)	82,0	79,3	80,0	76,0
Gezinsinkomen uit bedrijf per ondernemer	25,8	22,2	24,0	18,5
Besparingen per bedrijf	8,9	6,7	9,5	1,0

a) Bedrijven tussen 16 en 800 nge; afwijkingen met tabel 11.3 zijn mogelijk

Bron: Informatienet.

Meer vreemd vermogen en herfinancieringen

De investeringen van melkveebedrijven zijn in 2002 licht gestegen, zo zijn onder andere de investeringen in trekkers weer toegenomen. In 2002 is iets minder melkquotum van eigenaar verwisseld (PZ, 2003). De daling deed zich vooral voor bij de categorie overdracht volledige bedrijven (-20%). De overdracht van quotum met grond is slechts licht gedaald. Ook was er een beperkte teruggang in de hoeveelheid geleasd quotum. Uit onderzoek komt naar voren dat melkveehouders die in de periode 1995-1999 in quotum hebben geïnvesteerd een duidelijk betere inkomensontwikkeling hebben gehad dan hun niet-investerende collega's. Laatstgenoemde groep werd zelfs met een inkomensdaling geconfronteerd (Van Everdingen en Jager, 2003).

In 2003 is de belangstelling voor grondaankopen aan het afnemen, met een stagnatie c.q. daling van de prijzen tot gevolg. Gelet op de leeftijd van veel ligboxenstallen worden in de komende jaren meer investeringen verwacht in huisvesting en melkinstallaties. Daarnaast blijven veel melkveehouders schaalvergroting als strategie voor bedrijfsontwikkeling zien.

Tabel 11.5**Resultaten (1.000 euro) van biologische melkveebedrijven, 1999-2002**

	1999/00	2000/01(r)	2001/02(r)
Aantal koeien per bedrijf	56	57	58
Melkproductie (ton) per bedrijf	373	387	400
Opbrengsten per bedrijf	206,1	219,0	228,5
Melk	158,7	169,0	182,5
Omzet/aanwas rundvee	15,2	15,0	11,0
Overige	32,2	34,5	35,0
Kosten per bedrijf	233,5	243,5	254,5
Toegerekende kosten	45,9	49,5	55,5
Overig	187,6	194,0	199,0
Kengetallen			
Opbrengsten/kosten (%)	88,3	90,0	90,0
Gezinsinkomen uit bedrijf per ondernemer	40,1	42,5	42,5
Besparingen per bedrijf	15,9	16,5	16,0

Bron: Informatienet.

Mede door teruglopende besparingen en investeringen is het vreemd vermogen op melkveebedrijven in 2002 met 5% toegenomen. De liquiditeitskrapte op veel bedrijven heeft geleid tot meer herfinancieringen. Gezien de relatief lage rentestand zijn de looptijden van veel leningen in 2002 verlengd.

Stabiele inkomens voor biologische melkveehouderij

Door schaalvergroting en stijgende prijzen (ruim 1%) namen de opbrengsten op biologische melkveebedrijven in 2001/02 met bijna 10.000 euro toe. De omzet en aanwas stond evenals bij de gangbare bedrijven onder druk omdat veel afgestoten vee als gangbaar is verkocht. Door hogere prijzen (+3%) van de productiemiddelen werd de opbrengstenstijging tenietgedaan, zodat het inkomen gelijk is gebleven (tabel 11.5).

Meer aandacht voor MVO in de melkveehouderij

In de melkveehouderij vallen onder maatschappelijk verantwoord ondernemen (MVO) veel thema's die gerelateerd zijn aan de 'people' component in de drie p's van duurzaamheid ('people', 'planet', 'profit'). Dergelijke MVO-thema's in de melkveehouderij zijn: voedselveiligheid, dierenwelzijn, diergezondheid, het gebruik van genetisch gemodificeerd voer en het bieden van transparantie in de zin van openheid over het bedrijfsproces en de invloed op de omgeving. De komende jaren zal het thema weidegang daar nog bij komen. Onder de 'planet' component van MVO is uitspoeling van nitraat en fosfaat in oppervlakte- en grondwater het hoofditem. Daarnaast spelen verdroging, verzuring en het effect op biodiversiteit een rol (Van Calster et al., 2003). De 'profit' component van MVO richt zich op economische duurzaamheid van bedrijven en werkgelegenheid.

Administratieve lasten vooral door mest- en veterinaire wetgeving

In de LNV-wetgeving komen de mestwetgeving en de veterinaire wetten naar voren als de domeinen met de grootste administratieve lastendruk voor het agrarische bedrijfsleven (Bex et al., 2002 en 2002a). In de grondgebonden veehouderij spelen beide een belangrijke rol.

De administratieve lasten van de veterinaire wetgeving worden in totaal op 181 miljoen euro geschat, vooral veroorzaakt door **de Regeling identificatie en registratie dieren** en **de Regeling keuring en handel dierlijke producten**. Ongeveer de helft van de lasten (92 miljoen) drukt op de schouders van de primaire sector, waarvan een derde in de melkveehouderij en 30% in de overige rundveehouderij. Verderop in de keten worden vooral handelaren, slachthuizen en vervoerders geconfronteerd met administratieve lasten (Bex et al., 2002).

De lasten van de mestwetgeving zijn berekend op in totaal 195 miljoen euro, deze drukken bijna volledig op primaire bedrijven. De grootste lastendrager is de primaire rundveehouderij, die vooral te maken heeft met **het Besluit administratieve verplichtingen Meststoffenwet** (Bex et al., 2002a).

Een kenmerk van LNV-wetgeving is dat het voor een groot deel voortvloeit uit Brusselse wetgeving, hetgeen vereenvoudiging bemoeilijkt. Zowel de mestwetgeving als veterinaire wetgeving staan daarnaast onder grote maatschappelijke en politieke druk. Voorstellen tot verdere vereenvoudiging van beide wetgevingsterreinen kunnen naar schatting 20 à 25% lastenverlichting met zich meebrengen (Bex et al., 2002/ 2002a; Commissie Sorgdrager, 2002)

In Nederland scoort de melkveehouderij in vergelijking tot de andere veehouderijsectoren goed op dierenwelzijn en het stikstof- en fosfaatoverschot (CLM, 2002). Op ammoniakemissie blijft de sector achter, de inkomens daarentegen zijn vrij stabiel en van een redelijk niveau. Een mogelijkheid om de drie p's te verwaarden is het differentiëren van de melkstroom. Hierbij wordt melk met een goede 'people' en/of 'planet' score onder een label in de markt gezet met een hogere verkoopprijs, zoals weidegang- en biologische melk.

Veel MVO-initiatieven in de zuivelindustrie worden in Nederland door de sector genomen en vinden veelal plaats in samenwerking met de Nederlandse Zuivel Organisatie (NZO). De Nederlandse zuivelindustrie neemt ten opzichte van het buitenland relatief veel maatregelen op milieugebied (Vogelzang et al., 2003), zowel in de eigen fabrieken als in de primaire sector. Dit gebeurt gedeeltelijk onder druk van de overheid, waarbij de toekomstige dreiging van wettelijke eisen kan leiden tot vrijwillige convenanten van de sector met de overheid. In een aantal omringende landen zijn er plannen om, eventueel in EU-verband, regelingen als KKM (Keten Kwaliteit Melk) en mineralenbalans over te nemen.

11.3.2 Vleesstierenhouderij

De vleesstierenhouderij vindt vaak plaats als neventak naast melkveehouderij, maar ook naast akkerbouw en varkens. Het aantal bedrijven met vleesstieren is in 2002 met 6% gedaald. Ten opzichte van 1990 is de vleesstierenstapel bijna gehalveerd.

In 2002 deed zich een sterk herstel van de opbrengstprijzen (+18%) in de vleesstierenhouderij voor (tabel 11.6). Ook de ontvangen premies namen aanzienlijk toe. Ondanks de sterke stijging van de kosten bij het uitgangsmateriaal verbeterde het saldo van een gemiddeld bedrijf met 145 vleesstieren dan ook met 19.000 euro per bedrijf. Hierbij is echter nog geen rekening gehouden met de hogere vaste kosten.

Tabel 11.6 Opbrengsten en kosten van de vleesstierenhouderij, 2001-2002

	2001	2002	Index
Verkoopprijs stieren (euro/kg geslacht gewicht)	1,88	2,21	118
Aankoopprijs nuka's (euro/kg)	2,12	2,36	111
Stierenpremie per stier (euro)	185	210	114
Slachtpremie per stier (euro) ^{a)}	77	115	149
Premie snijmaïs (regio 2)	413	384	93
Prijs krachtvoer (euro/100 kg)	16,55	16,70	101
Prijs ruwvoer (euro/kVEM)	11,56	11,79	102

a) Inclusief aanvullend bedrag uit nationale enveloppen

Bron: LEI.

11.3.3 Schapenhouderij

De schapenhouders boerden in het eerste jaar van de 'bevroren' ooi-premie (2002) aanzienlijk beter dan in de jaren ervoor. Met name door de hogere premie nam het saldo met 13% toe tot 110 euro per gemiddeld aanwezige ooi (tabel 11.7). De slachtprijzen bleven in 2002 op een hoog niveau, vooral beïnvloed door de geringe export van lammeren vanuit het Verenigd Koninkrijk naar het vasteland. In de tweede helft van 2002 stonden de prijzen reeds enigszins onder druk. In het eerste kwartaal van 2003 kwam het prijsniveau duidelijk onder het niveau van het eerste kwartaal in het voorgaande jaar.

Tabel 11.7**Resultaten (euro/ooi) van bedrijven met meer dan 25 schapen, 1991-2002**

	1991-1995	1996-2000	2001	2002
Gemiddeld aanwezige ooiën	73	97	106	106
Opbrengsten, totaal	106	130	133	147
Omzet en aanwas	81	99	112	113
Premie	22	19	10	23
Overig	3	12	11	11
Toegerekende kosten, totaal	32	36	35	37
Voeder	18	20	19	20
Overig	13	16	16	17
Saldo	74	94	98	110

Bron: Informatienet.

11.4 Bedrijfsresultaten Europese melkveebedrijven

In de gespecialiseerde melkveehouderij zijn de verschillen in bedrijfsgrootte en intensiteit tussen EU-regio's groot (tabel 11.8). In West-Engeland zijn de bedrijven in oppervlakte het dubbele van die in veel andere landen, terwijl in Nederland en Lombardije de productie het meest intensief is.

Tabel 11.8**Kenmerken van gespecialiseerde melkveebedrijven in een aantal EU-landen en -regio's**

	Nederland	België	Dene- marken	Ierland	Neder- saksen	Bretagne	Lom- bardije	West- Engeland
Gemiddelde 1995-1999 (per bedrijf)								
Oppervlakte (ha)	37	37	60	39	51	38	36	73
Melkkoeien	58	46	59	37	42	33	60	85
Melkkoeien/ha voederoppervlakte	1,7	1,3	1,5	1,1	0,9	1,1	1,8	1,3
Melkproductie (kg/koe)	7.230	5.520	6.670	4.690	6.320	6.190	6.490	6.230
Gezinsarbeidskrachten	1,5	1,5	1,2	1,4	1,5	1,4	2,4	1,4
Resultaten (in euro):								
Melkprijs (per 100 kg)	32,9	31,6	33,7	28,8	31,1	30,8	41,3	29,7
Opbrengsten (per melkkoe)	2.930	2.200	2.870	1.810	2.710	2.480	3.570	2.280
Kosten (per melkkoe)	3.810	2.750	3.850	2.520	3.930	2.980	3.650	2.770
Gezinsinkomen uit bedrijf (1.000 euro per GAK)	20,0	23,1	17,6	17,8	15,7	16,3	34,9	27,2
2000								
Balanstotaal (1.000 euro)	1.121	320	808	498	594	170	1.431	800
Solvabiliteit (%)	71	65	45	95	82	63	99	80

Bron: FADN.

De melkproductie per koe was in het tweede deel van de jaren negentig in Nederland duidelijk het hoogst, hekkensluter land bleef gemiddeld 2500 kg per koe achter.

Ook in het gemiddelde aantal gezinsarbeidskrachten (GAK) op bedrijven zijn grote verschillen te constateren. In Lombardije zijn tweemaal zoveel gezinsarbeidskrachten werkzaam op een bedrijf als in Denemarken. In de loop van de jaren negentig is het aantal melkkoeien per bedrijf in Lombardije, Nedersaksen en Denemarken het sterkst gegroeid.

Een forse schaalvergroting heeft mede geleid tot een sterke inkomensstijging in Lombardije in de tweede helft van de jaren negentig. Ten opzichte van de periode 1990-1994 zijn de opbrengsten per koe in deze regio het meest toegenomen, terwijl het de enige regio was met een kostendaling per koe. Schaalvoordelen zorgden voor een vrij hoog inkomensniveau in West-Engeland, ondanks een niet al te hoge melkprijs en melkproductie per koe. De inkomens in Denemarken scoorden ondanks hoge opbrengsten per gezinsarbeidskracht vrij laag. Aanzienlijke kosten van arbeid, rente en pacht waren hier debet aan.

Nederland en in mindere mate België waren de landen waar het inkomensniveau in de periode 1995-1999 beneden het niveau van de eerste helft van de jaren negentig uit kwam. Voor Nederland lag de oorzaak in de beperkte schaalvergroting en de hogere (vaste) kosten. De Nederlandse melkveehouders investeerden in de periode 1995-1999 het meest (47.000 euro per jaar), mede door de relatief hoge prijzen voor grond en quotum en een sterk mechanisatieproces.

De balanstotalen in de landen en regio's lopen sterk uiteen, veroorzaakt door verschillen in bedrijfsgrootte, in prijzen van productiemiddelen, maar ook in waarderingsgrondslagen. In Nederland is veel vermogen nodig om het gemiddelde melkveebedrijf te financieren. In 2000 bedroeg het balanstotaal 1,1 mln. euro, met quota afgeschreven tegen de historische aanschafprijs. De solvabiliteit ligt met ruim 70% op een gemiddeld niveau, zodat in doorsnee voor 330.000 euro gebruik is gemaakt van financiering door derden. In Denemarken was dit bedrag nog hoger, mede door aanzienlijke overnameprijzen en veel aangekocht quotum.

Intensieve veehouderij

Kernpunten:

- wereldproductie varkens- en pluimveevlees neemt ook in 2002 toe
- dalende prijzen voor varkens- en kuikenvlees
- groei afzet biologisch varkensvlees in Nederland
- afname aantal bedrijven gaat onverminderd door
- varkensstapel terug op niveau 1980
- grote inkomensdalingen leiden tot forse ontsparringen in varkenshouderij
- leghennenhouderij wederom in de plus, vleeskuikenhouders in diep dal
- mestwetgeving brengt relatief hoge administratieve lasten met zich mee
- MVO biedt varkenshouderij kansen
- Belgische varkenshouders hoogste inkomens in jaren negentig

12.1 Markten

12.1.1 Varkensvlees

De mondiale productie van varkensvlees nam in 2002 verder toe (tabel 12.1). De prijsvorming in Nederland wordt grotendeels bepaald door de ontwikkelingen op de Europese markt, met name die in Denemarken en Duitsland. In de loop van 2002 trokken de productie en export van de belangrijkste producerende landen aan en ontstond druk op de prijzen (figuur 12.1). Deze druk werd versterkt door het tijdelijk wegvallen van de Deense afzet naar Japan, waardoor meer concurrentie ontstond op de interne markt. De MPA-crisis zorgde vervolgens in Nederland voor extra prijsdalingen, doordat de export werd bemoeilijkt. Uiteindelijk daalde de gemiddelde prijs van varkensvlees in 2002 met ruim 13%.

De eerste signalen wijzen niet op een herstel van de prijzen in 2003. Door een groei van de varkensstapel in onder andere Canada en Brazilië zal er extra druk op de Europese varkensprijzen komen. Het totale varkensaanbod in de Europese Unie zal in 2003 vrijwel gelijk blijven aan dat van 2002. Tegenover de forse groei in Spanje staat een afname vanuit Groot-Brittannië, België en Nederland. De Nederlandse productie daalt naar verwachting met 5 à 6%.

Verdere groei biologisch varkensvlees

Goede afspraken in de keten over afzet en prijsvorming hebben geleid tot een groei van de productie van biologisch varkensvlees, hoewel het marktaandeel zeer klein is (zie ook par. 4.1). Momenteel zijn er in Nederland 80 biologische vleesvarkenshouders en 15 in omschakeling. De belangrijkste slachterij is De Groene Weg.

De export van biologisch varkensvlees is gering. De productie voldoet slechts minimaal aan de eisen die de EU stelt, dit in tegenstelling tot de productie in Nederland omringende landen.

Tabel 12.1

Ontwikkeling van de varkensvleesproductie (mln. ton), 1985-2002

	1985	1990	1995	2000	2001	2002
Wereld	60,0	70,0	78,6	89,7	91,5	93,6
Verenigde Staten	6,7	7,0	8,1	8,6	8,7	9,0
Azië	22,2	29,6	39,8	48,5	50,1	51,7
Latijns-Amerika	3,1	2,9	3,9	4,4	4,5	4,7
Oost-Europa	5,4	5,8	5,0	4,7	4,6	4,6
EU-15	14,5	15,5	16,1	17,7	17,7	17,6
Nederland	1,4	1,7	1,6	1,6	1,4	1,4

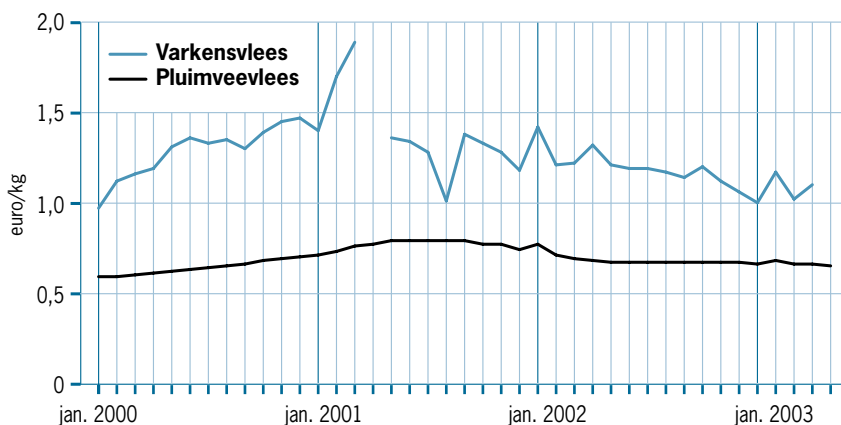
Bron: FAOSTAT.

12.1.2 Pluimveevlees en eieren

De productie van pluimveevlees nam in 2002 wereldwijd toe (tabel 12.2). Vooral de groei in de VS en Latijns-Amerika (vooral Brazilië) zette de exportmarkt onder druk, zeker na de sluiting van de Russische grenzen voor Amerikaans pluimveevlees. Bovendien daalde op de Europese markt het vertrouwen in pluimveevlees vanwege de nitrofen-affaire in Duitsland. Toch kon de vrijwel gelijk gebleven Nederlandse productie goed worden afgezet en nam de export met ruim 3% toe. De buitenlandse afzet moest genoeg nemen met lagere prijzen. Uiteindelijk daalde in Nederland de prijs van kuikenvlees met 12%. De uitbraak van de klassieke vogelpest domineerde de eerste helft van 2003.

Figuur 12.1

Prijzen (euro/kg) van varkensvlees en pluimveevlees, 2000-2003

Bron: LEI.

Tabel 12.2**Ontwikkeling van de pluimveevleesproductie (mln. ton), 1985-2002**

	1985	1990	1995	2000	2001	2002
Wereld	31,2	40,9	54,6	68,4	70,4	72,2
Verenigde Staten	7,7	10,8	16,0	16,4	16,8	17,3
Azië	6,9	10,0	17,1	22,7	23,3	23,9
Latijns-Amerika	3,9	5,3	9,0	12,4	12,8	13,3
Oost-Europa	1,8	1,9	1,6	2,0	2,2	2,3
EU-15	5,6	6,5	7,9	8,9	9,0	9,0
Nederland	0,4	0,5	0,6	0,8	0,8	0,8

Bron: FAOSTAT.

Redelijke prijzen in de eiersector

De eiersector realiseerde redelijke prijzen in 2002, het gehele jaar bleven de prijzen op het niveau van 2001 (figuur 12.1). De productie van eieren was in 2002 ruim 3% lager. Ook in de omringende landen was de productie kleiner. De gelijkblijvende consumptie in Nederland zorgde voor een afnemende export van met name eieren, de uitvoer van eiprodukten nam wel flink toe. De klassieke vogelpest zal van grote invloed zijn op de prijzen en resultaten voor 2003.

Prijs beperkende factor biologische pluimveehouderij

De biologische pluimveehouderij is bescheiden van omvang. Het kostprijsverschil tussen biologisch en gangbaar pluimveevlees is groot, vooral als gevolg van hoge voerprijzen. In 2002 zijn er weinig initiatieven in de keten geweest om de productie en afzet te vergroten. De prijs blijft het belangrijkste obstakel. De vraag wordt voor een belangrijk deel opgevuld door geïmporteerd pluimveevlees, vooral uit Frankrijk dat in staat is tegen lagere kosten te produceren.

De markt voor biologische eieren heeft minder last van prijsverschillen en kent een grote verscheidenheid aan producten. Naast biologische eieren zijn er scharreleieren (die het legbatterij-ei deels hebben vervangen), maar ook graseieren, 4-granen-eieren en vrije-uitloop-eieren. Deze richten zich allemaal op hetzelfde marktsegment. Ruim de helft van de Nederlandse biologische eierproductie wordt geëxporteerd.

12.1.3 Kalfsvlees

De kalfsvleesproductie herstelde zich in 2002 enigszins van de sterke terugval in 2001, die werd veroorzaakt door de BSE-crisis en de MKZ-uitbraak. Door het langer aanhouden waren de dieren in 2001 aanzienlijk zwaarder. In de loop van 2002 is het geslacht gewicht van de dieren weer op een normaal niveau gekomen. In eerste instantie was sprake van een inhaalslag van het aantal slachtingen. De Nederlandse kalfvleesproductie wordt grotendeels in het buitenland afgezet met Italië als belangrijkste exportland, gevolgd door Duitsland en Frankrijk. Het Nederlandse verbruik geeft een

geleidelijke toename te zien, maar blijft beperkt. De prijs lag in 2002 lag uiteindelijk een fractie boven het lage niveau van 2001.

Hervorming GLB: goede vooruitzichten voor blijvers in de vleeskalversector

In het kader van Agenda 2000 zijn vanaf 2000 slachtpremies beschikbaar voor vleeskalveren die aan een aantal specifieke voorwaarden voldoen. In 2002 bedroeg de premie 50 euro per kalf. De Mid Term Review voorstellen herzien die voorwaarden. Voor de vleeskalversector zijn vooral de ont koppeling van de rechtstreekse betalingen van de feitelijke productie en de beperkingen bij overdracht van de betalingsrechten van belang. Door de ont koppeling van de productie wordt op de Europese markt een dalend aanbod van rundvlees en kalfsvlees verwacht, waardoor de prijzen kunnen stijgen. Omdat veel Nederlandse bedrijven de afgelopen jaren hebben geïnvesteerd in groepshuisvesting en doordat met deelname aan IKB (Integrale Keten Beheersing) en SKV (Stichting Kwaliteitsgarantie Vleeskalverensector) een hoog niveau van kwaliteitsborging is gegarandeerd, zal de Nederlandse kalverproductie waarschijnlijk niet veel (5%) krimpen. Wel zal het aantal bedrijven met vleeskalveren de komende 10 jaar met ruim een kwart teruglopen. Door de beperkingen bij overdracht van de betalingsrechten kan ongeveer 20% van de betalingsrechten uit de sector verdwijnen (De Bont, et al. 2003). Voor de resterende bedrijven kunnen de inkomensmogelijkheden verbeteren.

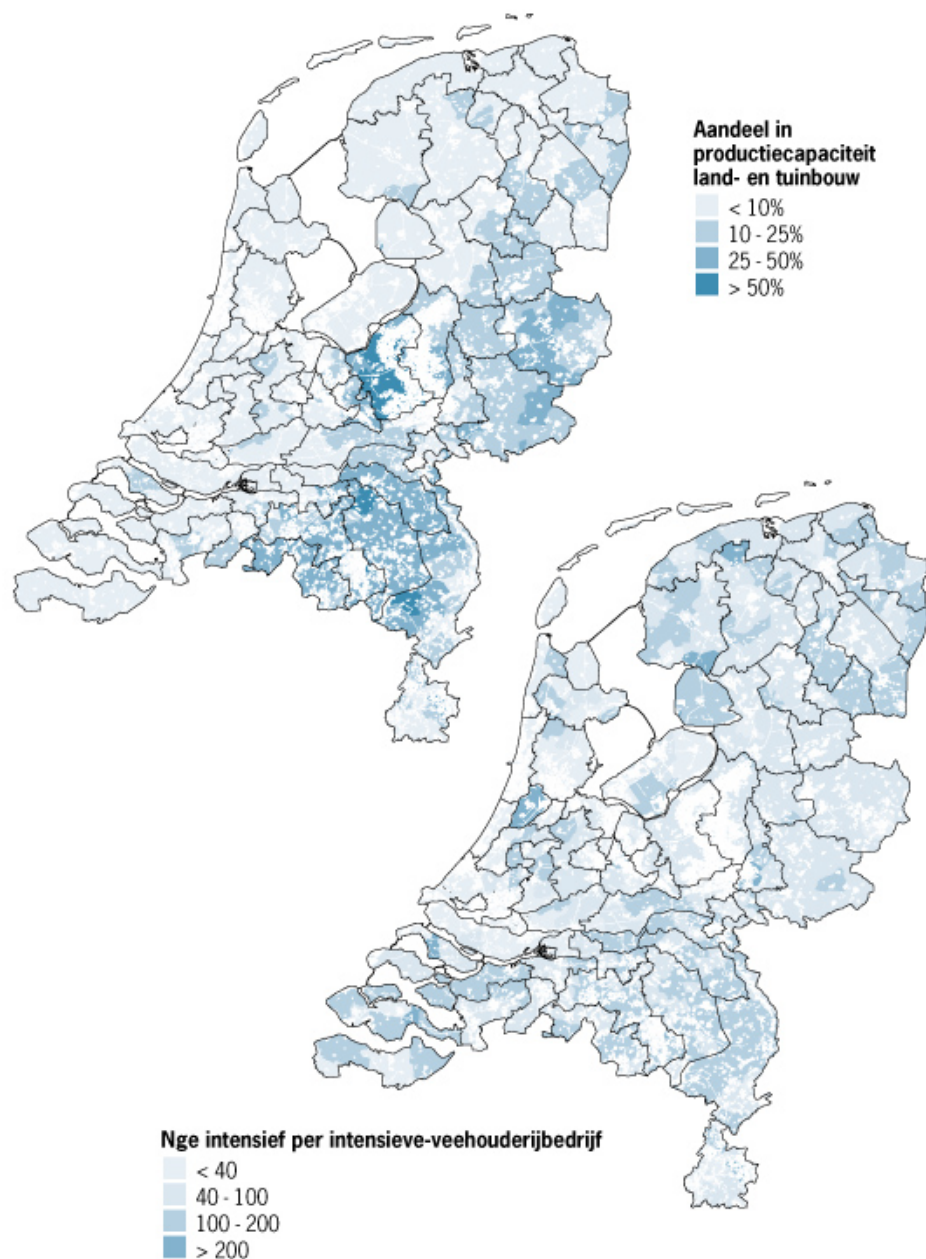
12.2 Structuur

De toegevoegde waarde van de intensieve veehouderij en de daarmee samenhangende toeleverende en verwerkende industrie bedroeg in 2001 ruim 5 miljard euro. Het intensieve veehouderijcomplex als geheel vertegenwoordigt 22% van het op binnenlandse grondstoffen gebaseerde agrocomplex. De primaire productie van de intensieve veehouderij is geconcentreerd in het midden en oosten van Noord-Brabant, het noorden en midden van Limburg, de Veluwe en de Achterhoek (figuur 12.2). De varkenshouderij neemt 57% (in 2001 60%) van de productiecapaciteit voor haar rekening, waarvan ruim 20% op vleesvarkensbedrijven en 40% op zowel de fokvarkens- als gesloten varkensbedrijven.

Het aantal gespecialiseerde varkensbedrijven daalde in 2002 tot 5.100, een afname van 7% en bijna 45% minder dan in 1990 (tabel 12.3). De twee succesvolle opkoopregelingen in het kader van de Regeling Beëindiging Veehouderijtakken hebben hieraan bijgedragen. Ook veel bedrijven met een neventak varkens hebben aan de regeling meegedaan (De Bont en Van der Knijff, 2003).

Het totaal aantal varkens (11,6 miljoen) lag in 2002 weer op het niveau van het begin van de jaren tachtig. Het aandeel van de zeugenstapel en vleesvarkensstapel op gespecialiseerde bedrijven is in de loop van die periode sterk toegenomen. In 2002 was geen sprake meer van verdere schaalvergroting in de varkenshouderij. De gemiddelde bedrijfsomvang bewoog zich rond de 90 nge per bedrijf (figuur 12.3).

Figuur 12.2 Kenmerken van de intensieve veehouderij per gemeente, 2002

Bron CBS-landbouw telling, bewerking LEI.

Tabel 12.3

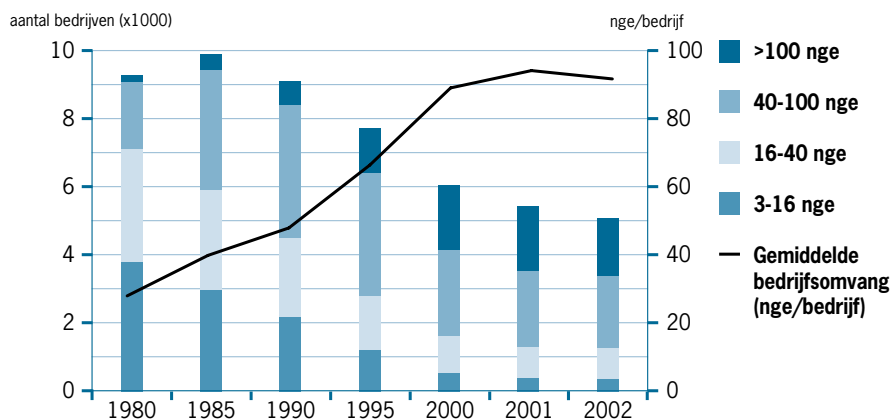
Verdeling (%) intensieve-veehouderijbedrijven naar omvang, 2002

	Omvang in nge				Aantal bedrijven	Nge/bedrijf
	3-16	16-40	40-100	100 e.m.		
Totaal	6	17	40	36	8.317	98
Fokvarkensbedrijven	1	7	54	38	1.834	105
Vleesvarkensbedrijven	17	37	33	13	1.971	54
Gesloten varkensbedrijven	1	4	37	58	1.298	130
Legkippenbedrijven	4	14	35	47	1.018	130
Vleespluimveebedrijven	3	12	37	47	635	108
Vleeskalverbedrijven	9	23	45	24	1.119	74
Overige intensieve veehouderij	4	14	32	50	442	138

Bron: CBS-Landbouwtelling, bewerking LEI.

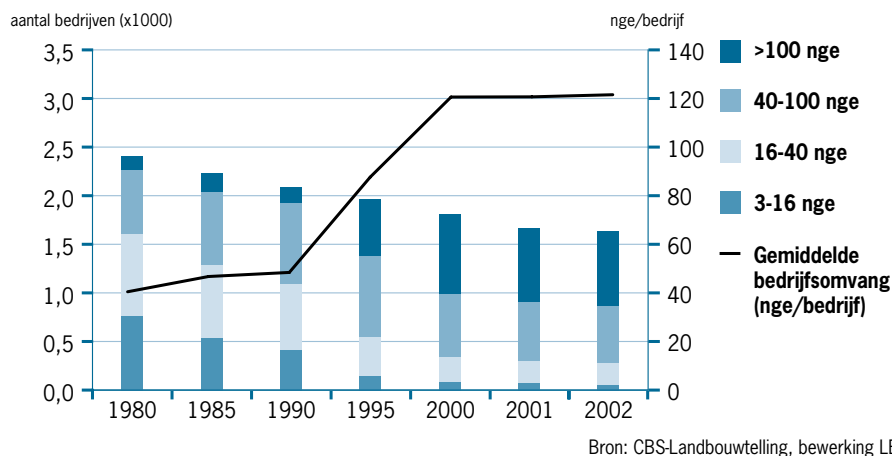
Figuur 12.3

Varkensbedrijven naar grootteklasse, 1980-2002

Bron: CBS-Landbouwtelling, bewerking LEI.

De productiecapaciteit van de pluimveebedrijven is een kwart van de intensieve veehouderij. De leghennenhouders is daarbij twee maal zo groot als de vleeskuikenhouders. Het aantal leghennen in Nederland is in 2002 voor het eerst sinds 1995 licht afgenomen. De sector omvatte in 2002 ruim 38 miljoen leghennen (inclusief opfokhennen) en is daarmee terug op het niveau van 1995. De gemiddelde bedrijfsomvang schommelt de laatste jaren rond de 120 nge (figuur 12.4).

Figuur 12.4 Pluimveebedrijven naar grootteklasse, 1980-2002

Het overgrote deel van de vleeskalverhouderijbedrijven is gevestigd in Gelderland. In 2002 waren er nog 1119 van deze bedrijven met gemiddeld 74 nge (tabel 12.3). Ongeveer 10% van de vleeskalverhouders heeft de afgelopen jaren meegedaan aan de opkoopregelingen. Daarnaast zijn bedrijven gestopt omdat ze niet wilden overstappen van kalverboxen naar groepshuisvesting of met reconstructieplannen te maken kregen.

12.3 Bedrijfsresultaten

12.3.1 Varkensbedrijven

In 2002 zijn de opbrengstprijzen in de varkenshouderij gedaald als gevolg van een grotere productie, na het herstel in de twee voorafgaande kalenderjaren. De periode in de varkenscyclus met relatief hoge prijzen is daarmee achter de rug. Andere EU-landen die vrij bleven van MKZ hebben langer van de hogere varkensprijzen geprofiteerd dan Nederland.

Zeugenhouderij draait technisch beter, maar financieel niet

Door lagere biggenprijzen zijn de bedrijfsresultaten in de zeugenhouderij in 2002 verder terugvallen, na het lichte herstel in 2001 (tabel 12.4). Op jaarbasis waren de biggenprijzen 16% lager dan in 2001. In het eerste kwartaal van 2002 liep de biggenprijs op tot ruim 50 euro dankzij de goede vraag uit Zuid-Europese landen. Daarna werd de afzet moeilijker. In het derde en vierde kwartaal schommelde de biggenprijs tussen de 25 en 30 euro. Het aantal grootgebrachte biggen per zeug is in 2002 hersteld van de daling in 2001 door MKZ.

Tabel 12.4

Resultaten (euro) van bedrijven met zeugen, 1996-2002

	Per zeug per jaar			Groot-gebrachte biggen per zeug/jaar	Prijs krachtvoer per 100 kg	Opbrengst-prijs per big
	opbrengsten	kosten (exclusief arbeid)	arbeids-opbrengst			
1996-2000	993	868	125	21,5	20,80	42,80
2001	1.070	963	107	21,7	21,90	46,50
2002 (r)	913	931	-18	22,2	21,40	39,00

Bron: Informatienet.

De voerprijzen zijn in 2002 ruim 2% gedaald en zorgden voor een kleine daling van de productiekosten mede omdat het aflevergewicht van de biggen lager was dan in 2001. De arbeidsopbrengst daalde naar -18 euro per zeug per jaar. Er was dus geen beloning voor de arbeid van ondernemer(s), gezinsleden en betaald personeel.

Voorjaar 2003 verbeterde de afzet van biggen dankzij de voor de Nederlandse zeugenhouderij belangrijke grote vraag uit het buitenland. Ruim een derde van de Nederlandse biggenexport gaat naar Duitsland. Sinds maart dit jaar is de export naar dit land moeilijker. Duitsland heeft een hogere veterinaire status voor Aujeszky, dit leidt tot extra Europese regels om insleep van dierziekten te voorkomen.

Resultaten vleesvarkenshouderij slechter

Ook voor de vleesvarkenshouderij was 2002 een teleurstellend jaar. De arbeidsopbrengst daalde naar -10 euro per vleesvarken per jaar (tabel 12.5). Deze teruggang was vooral het gevolg van de 14% lagere varkensprijs. Weliswaar daalden ook de prijzen van de aangekochte biggen, maar dat was lang niet voldoende. De post omzet en aanwas is met 17% afgenomen. De voerprijs van vleesvarkens bleef per saldo gelijk. In het begin van het jaar waren de voerprijzen nog hoog, waarna een prijsdaling volgde in de tweede helft van het jaar. Toch daalden de voerkosten omdat de voederconversie weer bijna op het niveau kwam van voor de MKZ-crisis in 2001. Na een aantal jaren van sterk oplopende mestkosten (mestafzet, heffing en mestafzetcontracten) zijn in 2002 de mestafzetkosten gedaald vanwege lagere afzetprijzen per ton mest. De situatie op de mestmarkt bleek in 2002 minder ernstig dan verwacht. Wel waren de betaalde prijzen voor de mestafzetcontracten voor 2002 hoog. Voor 2003 zijn de te betalen prijzen een stuk lager. Mogelijk wordt een deel terug ontvangen van de al betaalde heffing omdat de excretienormen per dier met terugwerkende kracht tot 1998 zijn verlaagd.

Tabel 12.5**Resultaten (euro) van bedrijven met vleesvarkens, 1996-2002**

	Per vleesvarken per jaar			Voeder verbruik per kg groei	Prijs kracht- voeder per 100 kg	Opbrengst- prijs per kg geslacht gewicht
	opbrengsten	kosten (exclusief arbeid)	arbeids- opbrengst			
1996-2000	348	331	17	2,81	18,20	1,29
2001	370	352	18	2,80	19,00	1,37
2002 (r)	320	330	-10	2,77	19,00	1,18

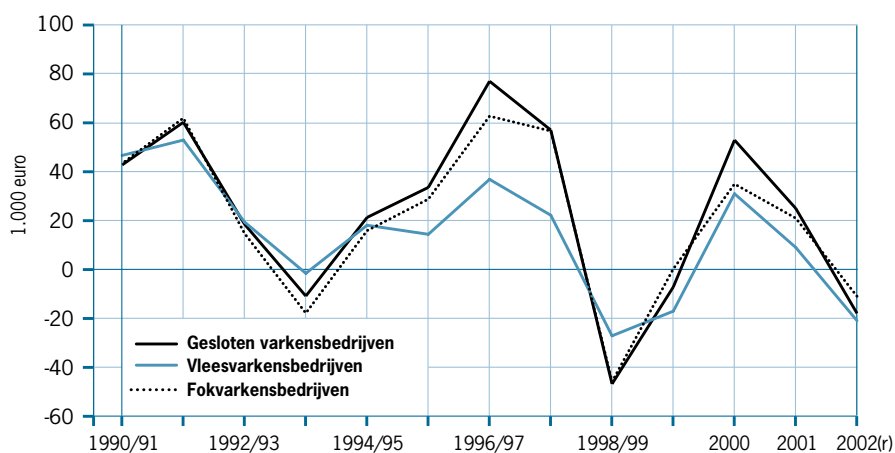
Bron: Informatienet.

Negatieve inkomens en ontsparingen op varkensbedrijven

Als gevolg van de slechtere resultaten van zeugen en vooral vleesvarkens is de rentabiliteit op het gemiddelde varkensbedrijf in 2002 gedaald naar 79% (tabel 12.6). Kalenderjaar 2001 was ook al moeilijk, mede door de gevolgen van de MKZ-uitbraken. De gemiddelde inkomens uit bedrijf kwamen dan ook diep in de rode cijfers terecht. Neveninkomsten en onder druk staande gezinsbestedingen konden niet verhinderden dat in alle groepen varkensbedrijven fors werd ontspaard, waardoor de vermogenspositie verder werd aangetast (figuur 12.5). Op veel bedrijven is er geen ruimte voor bedrijfsontwikkeling en worden slechts lopende en noodzakelijke vervangingsinvesteringen verricht. Ook maken bedrijven gebruik van de mogelijkheid om tijdelijk aflossingen uit te stellen. Extra financiering is nodig voor bedrijven die met liquiditeitsproblemen kampen. Bedrijven die nog wel goed draaien zetten weer stappen voor verdere bedrijfsontwikkeling na een aantal jaren van stilstand, daarbij gesteund door het wegvallen van een aantal belemmerende maatregelen. Zo zijn dankzij het vervallen van de afoming van varkensrechten bij overdracht de prijzen van varkensrechten gedaald. Bij aankoop van varkensrechten hoeven de bestaande gebouwen niet direct meer te voldoen aan de nieuwste welzijnseisen. Daardoor worden de productiekosten niet nog verder opgedreven. De verwachting is dat in de komende jaren veel varkensbedrijven nog grote investeringen moeten doen op het gebied van welzijn en milieu.

Ook de primaire varkenshouderij heeft te maken met administratieve lasten. De meeste vloeien voort uit de veterinaire wetgeving en de mestwetgeving. De veterinaire wetgeving brengt ongeveer 31 miljoen euro en de mestwetgeving ongeveer 39 miljoen euro aan lasten met zich mee. In de primaire pluimveehouderij is de mestwetgeving verantwoordelijk voor 9 miljoen euro aan lasten (Bex et al., 2002 en 2002a, zie ook par. 11.3).

Figuur 12.5 Gezinsinkomen uit bedrijf per ondernemer op varkensbedrijven, 1990-2002

Bron: Informatienet.

MVO in de varkenssector: veel investeringen, maar ook kansen

Een groot deel van de investeringen in maatregelen gericht op Maatschappelijk Verantwoord Ondernemen (MVO) in de varkenshouderij brengt in eerste instantie kosten met zich mee. Op langere termijn kunnen veel kosten worden terugverdiend of kan zelfs sprake zijn van winst. Voorbeelden zijn onder andere risicobeperking door certificering op bedrijfsniveau en HACCP-certificering voor de vleesverwerkende industrie. Alle schakels investeren in vernieuwingen die gericht zijn op het beperken van risico's en (daarmee) het verbeteren van het imago van de sector, alsook het ontwikkelen van nieuwe product-markt-combinaties. MVO wordt door velen als een kans gezien, waarbij het in eerste instantie (noodgedwongen) draait om de economische waarden en pas daarna om maatschappelijke waarden. Bijna alle schakels in de varkenssector verwachten dat MVO leidt tot een verbetering van het imago waardoor de afzetkansen verbeteren. Dit zijn een aantal conclusies uit interviews in vier schakels van de varkenskolom: veevoederbedrijven, varkensbedrijven, slachterijen en de Vereniging van Keurslagers (Verstegen en Van der Lans, 2003).

De meerwaarde van MVO-maatregelen voor agrarische ondernemers zit vooral in het beperken van inkomensrisico's (voedselveiligheid) en betere samenwerking en communicatie met overige ketenpartijen, toeleveranciers, afnemers en consumenten. In de vleesverwerkende industrie wordt vooral nadruk gelegd op MVO als leidraad voor de ontwikkeling van product-markt-combinaties. MVO kan meerwaarde krijgen door een genuanceerde maatschappelijke discussie tussen de varkenskolom, de overheid, de burger en de consument waarin het opbouwen van een wederzijds vertrouwen via een goede dialoog voorop staat (Verstegen en Van der Lans, 2003).

Tabel 12.6

Resultaten van gespecialiseerde varkens- en pluimveebedrijven, 1991-2002

	Totaal	Fok- varkens- bedrijven	Vlees- varkens- bedrijven	Gesloten varkens- bedrijven	Leg- hennen- bedrijven	Vlees- kuiken- bedrijven ^{b)}
Kenmerken, 2002^{a)}						
Aantal bedrijven	7.000	1.800	1.700	1.300	600	550
Zeugen per bedrijf	125	290	-	210	-	-
Vleesvarkens per bedrijf	580	110	1.120	1.080	-	-
Leghennen per bedrijf	3.600	-	-	-	38.000	-
Vleeskuikens per bedrijf	5.000	-	-	-	-	58.000
Nge per bedrijf	95	98	58	121	151	104
Ondernemers per bedrijf	1,26	1,30	1,05	1,48	1,38	1,22
Opbrengsten/kosten (%)						
1991-1995	91	86	93	90	92	.
1996-2000	93	89	90	92	97	93
2001	94	90	91	93	98	99
2002 (r)	82	78	79	81	99	84
Gezinsinkomen uit bedrijf per ondernemer (1.000 euro)						
1991-1995	22,5	20,1	20,6	24,6	23,3	.
1996-2000	23,4	21,7	9,1	26,5	40,8	14,3
2001	23,0	21,0	9,0	25,0	39,0	37,0
2002 (r)	-11,0	-11,0	-21,0	-18,0	43,0	-35,0
Besparingen per bedrijf (1.000 euro)						
1991-1995	0,5	0,1	1,9	1,6	-3,3	.
1996-2000	5,8	3,1	-5,5	10,8	22,9	-5,7
2001	2,0	3,0	-6,0	10,0	20,0	28,0
2002 (r)	-38,0	-40,0	-36,0	-58,0	20,0	-65,0

a) Bedrijven tussen 16 en 800 nge; afwijkingen met tabel 12.3 zijn mogelijk;

b) Meer dan 10.000 vleeskuikens per bedrijf.

Bron: Informatienet.

12.3.2 Pluimveebedrijven

Voor de leghennenhouders verliep 2002 iets beter dan 2001. De arbeidsopbrengst steeg tot 1,55 euro per hen (tabel 12.7). Vooral de lagere voerkosten zorgden voor een gunstige arbeidsopbrengst. In 2002 was het verloop van de eierprijzen in grote lijnen vergelijkbaar met 2001.

Door de afname van de leghennenstapel is de productie van eieren in de tweede helft van 2002 afgenomen. Dit leidde tot hogere eierprijzen. De prijs van legmeel daalde met 2%. Ook de prijzen voor de mestafzet daalden licht. Het grootste deel van het jaar werden de totale productiekosten volledig gedekt door opbrengsten, enkel in de zomerperiode was dit niet het geval. In het vierde kwartaal werden de eierprijzen hoger dankzij de traditioneel aantrekkende vraag.

De opbrengsten-kostenverhouding van de gespecialiseerde leghennenbedrijven verbeterde in 2002 tot 99%. Door de gunstige rentabiliteit nam het gezinsinkomen uit bedrijf iets toe (figuur 12.6). In 2002 was het totaal gezinsinkomen van het gemiddelde leghennenbedrijf 72.000 euro per bedrijf. Na aftrek van belastingbetalingen en gezinsbestedingen is op de leghennenbedrijven in 2002 gemiddeld 20.000 euro gespaard, evenveel als in 2001 (tabel 12.6). De bedrijven kunnen de besparingen goed gebruiken voor de benodigde welzijnsinvesteringen in verband met het verbod op legbatterijen per 2012. Voor bedrijven die met de vogelpestmaatregelen te maken hebben, kan het gespaarde geld hard nodig zijn om de moeilijke periode door te komen.

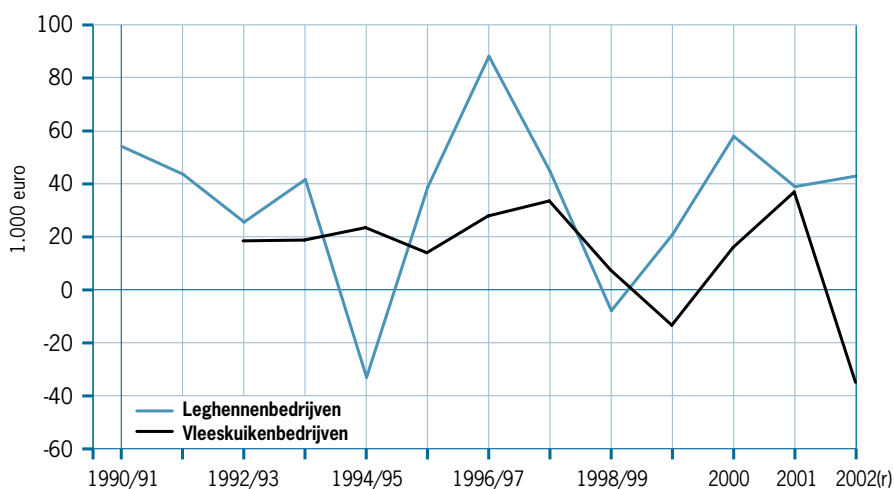
De leghennensector heeft een aantal redelijk goede jaren achter de rug, maar staat voor een onzekere toekomst met het verbod op de legbatterijen in het vooruitzicht. Begin 2003 is de minimum oppervlakte van leghennen in kooien verruimd van 450 naar 550 cm² per dier. Voor veel leghennenhouders betekent dit één leghen per kooi minder, wat leidt tot een flinke kostenverhoging per aanwezige leghen. In 2012 zijn de legbatterijen verboden, zodat moet worden geïnvesteerd in andere huisvestingssystemen. Pluimveehouders met investeringsplannen richten zich meer op nieuwbouwprojecten voor scharrel- en volierehuisvesting. Leghennenbedrijven in de EU-landen kunnen door het verbod op kooihuisvesting vanaf 2012 moeilijker concurreren met landen waar de legbatterijen in gebruik blijven.

Tabel 12.7

Resultaten (euro) van bedrijven met leghennen (batterijbedrijven), 1996-2002

	Per leghen per jaar			Prijs krachtvoer per 100 kg	Eier- productie per hen	Eierprijs per 100 stuks
	opbrengsten	kosten (exclusief arbeid)	arbeids- opbrengst			
1996-2000	14,80	13,30	1,50	18,35	308	4,60
2001	15,35	13,90	1,45	18,95	309	4,80
2002 (r)	15,25	13,70	1,55	18,50	309	4,80

Bron: Informatienet.

Figuur 12.6 Gezinsinkomen uit bedrijf per ondernemer op pluimveebedrijven, 1990-2002

Bron: Informatienet.

Tabel 12.8 Resultaten (euro) van bedrijven met vleeskuikens, 1996-2002

	Per 1.000 kg afgeleverd gewicht			Prijs krachtvoer per 100 kg	Afleverings gewicht (kg)	Voederver- bruik per kg afgeleverd gewicht
	opbrengsten	kosten (exclusief arbeid)	arbeids- opbrengst			
1996-2000	739	704	35	23,40	1,99	1,80
2001 (v)	785	720	65	24,15	2,09	1,77
2002 (r)	690	715	-25	23,80	2,10	1,76

Bron: Informatienet.

Vleeskuikenhoudery in een diep dal

In de vleeskuikensector zijn de bedrijfsresultaten in 2002 sterk teruggelopen ten opzichte van 2001 (tabel 12.8). Dat kwam vooral door de gedaalde kuikenprijzen (-12%), bij een ruim 1% lagere voerprijs. Een lichtpuntje voor de kuikenhouders was dat de ééndagskuikens ook goedkoper werden. De arbeidsopbrengst is in 2002 per saldo met 90 euro gedaald tot -25 euro per 1.000 kg afgeleverd gewicht, oftewel -5 eurocent per opgehoekt kuiken.

Als gevolg van de BSE-crisis was er in 2001 een sterke toename van de vraag naar pluimveevlees, zodat de prijzen fors opliepen. Dit leidde weer tot toename van de productie waardoor de prijzen onder druk kwamen. Door het teruggekeerde vertrouwen in rundvlees herstelde de rundvleesconsumptie zich weer ten koste van pluimveevlees. In de eerste helft van 2002 nam daardoor de druk op de prijzen toe, in de loop van het jaar kwam er meer evenwicht tussen vraag en aanbod waardoor de prijzen stabiliseerden. Ook de grotere invoer van pluimveevlees uit Brazilië en Thailand was ongunstig voor de prijsontwikkeling. De toegenomen productie in 2002 was echter de belangrijkste oorzaak van de slechte prijzen.

De bedrijfsresultaten van de gespecialiseerde vleeskuikenbedrijven zijn in 2002 fors onderuit gegaan (tabel 12.6). Werden in 2001 bijna alle kosten gedekt door opbrengsten, in 2002 is de kostendekking met 15 procentpunten gedaald naar 84%. Het gezinsinkomen uit bedrijf van de vleeskuikenbedrijven daalde in 2002 sterk tot -35.000 euro per ondernemer (figuur 12.6). Dat is vrijwel het spiegelbeeld van 2001.

Voor de vleeskuikenbedrijven zag de financiële situatie in 2002 er slecht uit. Er werd veel ingeteerd op het eigen vermogen (-65.000 euro per bedrijf). De vermogenspositie is daardoor verzwakt. Bedrijven die te maken hebben met vogelpestmaatregelen zullen het daardoor zeer moeilijk krijgen om overeind te blijven. De investeringen in de sector lagen in 2002 op een laag niveau door de lagere inkomens. Ook de scherpe milieueisen, de prijzen voor pluimveerechten en de kosten voor de mestafzetovereenkomsten beperkten de mogelijkheden voor nieuwe investeringen.

Vogelpest heeft ernstige gevolgen

Op 28 februari 2003 werd in Nederland de klassieke vogelpest geconstateerd. Deze zeer besmettelijke ziekte onder pluimvee heeft grote sociaal-economische gevolgen voor de pluimveesector

Hoe ingrijpend de crisis zal zijn hangt vooral af van de duur van de besmetting, de beperkende maatregelen voor de sector en de omvang van het getroffen gebied. De Gelderse Vallei, het gebied dat het eerst is getroffen door de vogelpest, is van oudsher een belangrijke pluimveeregio. Voor de uitbraak bevond zich hier 20% van de leghennen, 4% van de vleeskuikens en 25% van de slachterijcapaciteit in Nederland. Het betrof circa 10 miljoen stuks pluimvee, oftewel 10% van de totale Nederlandse pluimveestapel. Nu door de uitbraak van vogelpest in de Gelderse Vallei alle activiteiten op pluimveegebied zijn stil gelegd, is meer dan 15% van de werkgelegenheid van de pluimveesector uitgeschakeld. In de pluimveeslachterijen is het aandeel van het gebied met 25% groot.

In april 2003 zijn ook bedrijven in Noord-Brabant en Limburg besmet met vogelpest en geruimd. Het risico voor verdere verspreiding van de ziekte in het meest pluimveedichte gebied van Nederland is aanzienlijk. In de getroffen gemeente Nederweert zitten ook veel kalkoenenbedrijven met circa 30% van de kalkoenenstapel. Als het zuiden van het land volledig zou worden besmet, dan loopt het getroffen deel van de pluimveesector op tot 40 a

50% en nemen de gevolgen sterk toe. Medio mei 2003 lijkt het erop dat een dergelijk scenario zich niet zal voltrekken, en dat de verspreiding van het virus tot stilstand is gekomen.

Voor individuele bedrijven in de pluimveehouderij zijn de financiële gevolgen erg groot, ondanks de vergoedingen voor de geruimde dieren, de ruimingkosten en de dieren die vanwege welzijnsproblemen afgevoerd moeten worden. Tijdelijke leegstand en zeker het aanhouden van dieren die geen verkoopbare producten opleveren maar wel (voer)kosten met zich meebrengen, leidt veelal tot een vermogensderving van duizenden euro per week (tabel 12.9). Hoe langer een dergelijke situatie duurt hoe slechter de financiële situatie voor die bedrijven wordt. Ook al hebben leghennenhouders de afgelopen jaren redelijk goede resultaten behaald, dan kan niettemin een verlies van vele tienduizenden euro de continuïteit in gevaar brengen. Voor vleeskuikenhouders die de laatste jaren al magere, in 2002 zelfs negatieve resultaten hadden, kan dat nog eerder het geval zijn. Voor de sector als geheel kan het verlies van exportmarkten bovendien tot gevolg hebben dat veel tijd nodig is om volledig van de klap te herstellen (Tacken et al., 2003).

Tabel 12.9

Vermogensverlies (euro/bedrijf) door vogelpest op gespecialiseerde bedrijven

	Leghennenbedrijven	Vleeskuikenedrijven
Aantal dieren per bedrijf	38.000	58.000
Saldo per 1.000 dieren per jaar ^{a)}	3.600	1.850
Vermogensverlies per kwartaal bij leegstand, per bedrijf	25.000	18.000
Vermogensverlies per kwartaal bij aanhouden van dieren zonder opbrengsten, per bedrijf	100.000	^{b)}

a) Onder normale omstandigheden; b) In de praktijk zijn de dieren hier na maximaal 6 weken geruimd en worden er geen nieuwe kuikens opgezet.

Bron: Tacken et al. (2003).

12.3.3 Vleeskalveren

Ongeveer 95% van de vleeskalveren in Nederland wordt gehouden op contracten die gemiddeld voor drie tot vier ronden worden afgesloten. De resultaten van de contractmesters zijn in 2002 verder verslechterd door hogere kosten en relatief lage opbrengsten (tabel 12.10). De contractvergoedingen zijn in 2002 per saldo nauwelijks gestegen. Het gezinsinkomen uit bedrijf is in 2002 gedaald naar 17.000 euro per ondernemer met ontsparingen tot gevolg. De kalvermelkfabrikanten konden door de slechte economische resultaten lange tijd geen gunstige nieuwe contractprijzen aan vleeskalverhouders bieden. In 2001 hebben de kalverslachterijen forse verliezen geleden door BSE en MKZ. Aan het eind van 2002 werden de vergoedingen van nieuw afgesloten contracten iets verhoogd.

Tabel 12.10 Resultaten (1.000 euro) van vleeskalverenbedrijven met contractproductie, 1996-2002

	1996-2000	2001	2002 (r)
Aantal vleeskalverenplaatsen	570	600	635
Gemiddeld aantal vleeskalveren	500	508	528
Opbrengsten per bedrijf, totaal	90	95	97
- waarvan contractvergoeding	81	87	89
Kosten per bedrijf	104	114	122
Opbrengsten/kosten (%)	87	83	80
Gezinsinkomen uit bedrijf per ondernemer	20	20	17
Besparingen per bedrijf	2	-10	-11

Bron: Informatienet.

12.4 Bedrijfsresultaten Europese varkensbedrijven

In de Europese varkenshouderij bestaan tussen landen en regio's grote verschillen in structuur, resultaten en inkomens van gesloten varkensbedrijven. Het gemiddelde Nederlandse bedrijf hield in de tweede helft van de jaren negentig bijna 300 zeugen en 1.200 vleesvarkens. De bedrijven in Nedersaksen en Spanje waren in doorsnee aanzienlijk kleiner (tabel 12.11). De bedrijven in Bretagne en België springen in het oog met een ruimere verhouding tussen zeugen en vleesvarkens. Ook is er een groot verschil in oppervlakte cultuurgrond, veelal ingezet voor de teelt van eigen veevoeder (tabel 12.11).

De verschillen in opbrengsten/kostenverhouding tussen de landen zijn niet groot. België en Spanje springen er in positieve zin uit. In België komt dit deels door een hogere opbrengstprijs van Belgische varkens (betere classificatie en beter vleestype) en in Spanje door de lage productiekosten per

Tabel 12.11 Resultaten en inkomens (euro) op gesloten varkensbedrijven, gemiddeld per bedrijf 1995-1999

	Neder- saksen	Bretagne	België	Neder- land	Dene- marken	Spanje
Aantal vertegenwoordigde bedrijven	600	2.500	2.600	2.000	2.400	2.200
Aantal zeugen	123	191	162	278	236	147
Aantal vleesvarkens	322	1.043	856	1.120	790	597
Hectare cultuurgrond	36	35	13	13	66	27
Aantal gezinsarbeidskrachten (GAK)	1,4	1,5	1,4	1,2	1,2	1,5
Totaal opbrengsten	188	426	295	450	386	213
waarvan subsidies (%)	6	3	3	0	7	2
Totale kosten	225	430	283	484	413	209
Voerkosten	76	215	155	232	159	125
waarvan intern verkeer (%)	13	4	2	1	15	0
Arbeid	48	44	46	64	77	27
Rente en pacht	30	32	22	51	68	17
Afschrijvingen	19	38	22	49	37	11
Opbrengsten/kostenverhouding (%)	83	99	104	94	94	101
Netto-toegevoegde waarde per bedrijf	42	68	80	86	114	46
Gezinsinkomen uit bedrijf (per gezinsarbeidskracht)	16	20	44	29	30	26

Bron: FADN.

eenheid afgeleverd product. Vooral de kosten van arbeid en gebouwen zijn in Spanje vrij laag (Bondt et al., 2002). De uitschieter aan de onderkant is Nedersaksen, met kleine bedrijven en relatief hoge arbeidskosten. De Deense bedrijven profiteren van de opbrengsten van hectare-toeslagen voor gewassen en realiseren mede daardoor relatief lage voerkosten en een hoge toegevoegde waarde. De inzet van arbeid en kapitaal wordt echter voor een groter deel door derden geleverd dan in de andere regio's, waardoor een relatief groot deel van de toegevoegde waarde wordt uitbetaald. Hierdoor resteert toch geen hoger gezinsinkomen. In de periode 1995-1999 was het gezinsinkomen per gezinsarbeidskracht in België veruit het hoogst van de onderzochte regio's. De Nedersaksische varkensbedrijven sloten de rij, terwijl middenmoters Denemarken en Nederland het opkomende Spanje net voor bleven.

Literatuur

- Achterbosch, T., S. de Bruin en F. van Tongeren (2003). *Trade preferences for developing countries*. Te verschijnen. LEI, Den Haag
- Agra-Europe. *Agranet*. 28-1-2003
- Agrarisch Dagblad (2003). *Loonbedrijven in zwaar weer*. Agrarisch Dagblad 27-02-2003
- AgriHolland (2002). www.agriholland.nl/dossiers/herstructureringglastuinbouw
- Algemene Rekenkamer (2002). *Bestrijding uitstoot broeikasgassen*. Den Haag
- Algemene Rekenkamer (2003). *Effectiviteit energiebesparingsbeleid in de glastuinbouw*. Den Haag
- Anoniem (2002). *Verslag workshop Natuurplanbureau en Maatschappijvraagstukken van 25 september 2002*. Interne notitie Natuurplanbureau, Wageningen
- Arboconvenant agrarische sectoren (2002). *Plan van aanpak; Uitvoering Arboconvenant Agrarische Sectoren*, 2 juli 2002,
- Berentsen, P.B.M. en H.G. van der Meer (2002). *Loze contracten in de melkveehouderij; oorzaken en mogelijke oplossingen*. Reeks Milieuplanbureau nr. 21, Wageningen
- Berg, W. van den en W. Cadel (2003). *Product-info Champignon 2003*. Productschap Tuinbouw, Zoetermeer
- Berger, E.P., J. Luijt en M.J. Voskuilen (2003). *Bedrijfsuitkomsten in de Nederlandse particuliere bosbouw over 2001*. Rapport 1.03.02. LEI, Den Haag
- Berkhout, P., J.F.M. Helming, F.W. van Tongeren, A.J. de Kleijn en C. van Bruchem (2002). *Zuivelbeleid zonder melkquotering? Mogelijke gevolgen voor Nederland en de EU*. Rapport 6.02.03. LEI, Den Haag
- Berkum, S. van, A.D. Westerman en C.J.W. Wolswinkel (2002). *De internationale locatie van de tuinbouw bij handelsliberalisatie*. Rapport 6.02.11. LEI, Den Haag
- Berkum, S. van, T. Achterbosch en C. J.W. Wolswinkel (2003). *Kansen voor het Nederlandse agro-bedrijfsleven in Nieuwe Buurlanden*. Te verschijnen. LEI, Den Haag
- Besseling, P., J. Ekkes, J. Janssen, M. Roosjen en J. van Vliet (2002). *Evaluatie Flankerend beleid Meststoffenwet*. Rapport 2002/088. EC-LNV, Ede/Wageningen
- Bex, P.M.H.H., S. Verheij, P.M. de Vries en M.C.M. Jaspers (2002). *Eindrapportage nulmeting administratieve lasten Ministerie van LNV: wetgevingsdomein Veterinair*. Cap Gemini Ernst & Young Nederland BV, Utrecht
- Bex, P.M.H.H., S. Verheij, P.M. de Vries en M.C.M. Jaspers (2002a). *Eindrapportage nulmeting administratieve lasten Ministerie van LNV: wetgevingsdomein Mest*. Cap Gemini Ernst & Young Nederland BV, Utrecht
- Bijman, J. (2002). *Essays on Agricultural Co-operatives; Governance Structure in Fruit and Vegetable Chains*. ERIM PhD Series 15. Erasmus University Rotterdam, Erasmus Research Institute of Management
- Bijman, J., B. Pronk en R. de Graaff (2003). *Wie voedt Nederland? Consumenten en aanbieders van voedingsmiddelen – 2003*. PR 03-02. LEI, Den Haag
- Biologica (2003). *EKO-monitor jaarrapport 2002; cijfers en trends*. Biologica, Utrecht
- Bode, M. de, P. Bruins, J. Janssen en P. Hotsma (2003). *Vereenvoudiging van MINAS; Verkenning van opties*. Expertisecentrum Ministerie van Landbouw, Natuurbeheer en Visserij, Ede
- Boerderij (2003). *Goed om te weten; Bijlage over diverse regelingen van het ministerie van LNV*. Boerderij, Doetinchem
- Bolhuis, J (2002). *Graanoogsten en prijzen tonen wisselend beeld*. In: Agri-monitor nr. 5, oktober 2002, p. 13
- Bommel, K.H.M. van, J.R. Hoekstra, L.C.P.M. Stuyt, A.J. Reinhard, D. Boland en A.L. Gerritsen (2002). *Blauwe diensten*. Rapport 3.02.07. LEI, Den Haag
- Bondt, N., R. Hoste, J.A. Boone, J.H. Wisman en G.B.C. Backus (2002). *Kostprijsontwikkeling varkensvlees. Productiekosten in 2000 en verwachting voor 2005*. Rapport 2.02.04. LEI, Den Haag
- Bont, C.J.A.M. de en A. van der Knijff (2002). *Actuele ontwikkeling van bedrijfsresultaten en inkomens in 2002*. Rapport 1.02.03. LEI, Den Haag

- Bont, C.J.A.M. de, W.H. van Everdingen, J.F.M. Helming en J.H. Jager (2003). *Hervorming Gemeenschappelijk Landbouwbeleid 2003. Gevolgen van de voorstellen van de Europese Commissie voor de Nederlandse landbouw*. Rapport 6.03.05. LEI, Den Haag
- Bont, C.J.H.M. de, N.Bondt, J.Bolhuis, J.F.M.Helming en J.H. Wisman (2003a). *Vleeskalveren en Hervorming Gemeenschappelijk Landbouwbeleid*. Rapport 6.03.09. LEI, Den Haag
- Brouwer, F.M., F.W. van Tongeren, O.J. Kuik, R.Bakker, L.Branders, A.A. Tabeau en C. van Bruchem (2001). *Verhandelbare rechten voor de emissie van broeikasgassen in de Nederlandse landbouw; een verkennende studie*. Rapport 3.01.05. LEI, Den Haag
- Bunte, F.H.J., W.E. Kuiper, M.A. van Galen en S. Goddijn (2003). *Macht en Prijsvorming in Agrofoodketens*. Rapport 5.03.01. LEI, Den Haag
- Calker, K.J. van, P.B.M. Berentsen, G.W.J. Giesen en R.B.M. Huirne (2003). *Identifying and ranking attributes that determine sustainability in Dutch dairy farming*. Ingediend voor publicatie bij Agriculture and Human Values.
- CBS (Centraal Bureau voor de Statistiek). *Bodemstatistiek*. Diverse jaren
- CBS. *Structuurenquête*. Den Haag
- CBS (2003a). *'Economie groeit in 2002 met 0,3 procent'*. Persbericht 13 februari 2003. Sdu uitgevers, 's-Gravenhage
- CBS (2003b). *'Werkloosheid stijgt verder'*. Persbericht 19 februari 2003. Sdu uitgevers, 's-Gravenhage
- Centrale Landinrichtingscommissie (2002). *Voordracht voor het Voorbereidingsschema Landinrichting 2001 en 2002; Brief aan de Staatssecretaris van Landbouw, Natuurbeheer en Visserij van 21-2-2002*. Utrecht
- CLM (Centrum voor Landbouw en Milieu) (2002). *Scores van veehouderijsectoren op maatschappelijke criteria*. Utrecht
- Commissie Sorgdrager (2002). *Lastige lasten; Mogelijkheden voor reductie van (administratieve) lasten voor de landbouwsector: mestwetgeving en veterinaire wetgeving*. Den Haag
- Commissie WB21 (2000). *Waterbeleid voor de 21^e eeuw, Advies van de Commissie Waterbeheer 21^e eeuw*. Den Haag
- CPB (Centraal Plan Bureau) (2002). *Macro-economische Verkenningen 2003*. Sdu uitgevers, 's-Gravenhage
- CPB (2002a). *CPB Report 2002/4*. Sdu uitgevers, 's-Gravenhage
- CPB (2003). *Centraal Economisch Plan 2003*. Sdu uitgevers, 's-Gravenhage
- Daalhuizen, F., F. van Dam en R. Goetgeluk (2002). *Firms in former farms. The re-use of agricultural buildings in the Netherlands*. South-Africa: International Geographical Union
- Dagevos, J.C. en H.J.M. Hansman (2003). *Weten, wensen & waarden: consument en voedsel(veiligheid)*. Voedingscentrum, Den Haag
- Dessing, N. en T. Janssen (2002). *'Een soepele landinrichting met raamplannen en modules'*. In: *Landwerk 3-2002*, pp. 10-14
- DLG (Dienst Landelijk Gebied) (2002). *Ontwikkelingen op de agrarische grondmarkt*. Bijlage bij de brief aan de Tweede Kamer van 20-11-2002
- DLG (Dienst Landelijk gebied) (2003). *Landinrichting in Nederland, de stand per 1 januari 2003 (kaart met tabellen)*. Utrecht
- Dortmond, P.J. (2002). *'De rechtsvorm vereniging; van wieg tot graf'*. In: *Handboek voor bestuurders en managers van verenigingen*. R.C.J. Galle (redactie). Elsevier Bedrijfsinformatie, Den Haag
- Duinkerken, G. van, G. André, M.C.J. Smits, G.J.Monteney, K.Blanken, M.J.M. Wagemans en L.B.J. ?ebek (2003). *Relatie tussen voeding en ammoniak vanuit de melkveestal*. Praktijkrapport 25. Praktijkonderzoek Veehouderij Wageningen-UR
- Duintop Advies (2002). *Innovatieve bedrijfshuisvesting op het Friese platteland; Over vrijkomende boerderijen en andere kansen*. Paterswolde

- Eaton, D., T. Achterbosch en R. de Maagd (2003). *Assessing the benefits and potential of genetically modified non-food crops in developing countries: the case of Bt cotton. Policy brief to the Programme International Co-operation*. Te verschijnen. LEI, 's-Gravenhage
- EC (Commissie van de Europese Gemeenschappen)(1997). *Strategie van de Europese Unie inzake de handel in producten van de bloementeel*. COM (97) 36 def., Brussel
- EC (1999). *Hervorming van het GLB: Plattelandsontwikkeling*. Fact Sheet, Brussel
- EC (2002). *Voorstel voor een richtlijn van de Raad tot vaststelling van communautaire maatregelen voor de bestrijding van mond-en klauwzeer en tot wijziging van Richtlijn 92/46/EEG*. COM (2002) 736 def., Brussel
- EC (2002a). *Mid-Term Review of the Common Agricultural Policy*. Communication from the Commission to the Council and the European Parliament. COM (2002) 394 def., Brussel
- EC (2002b). *Op weg naar een thematische strategie voor een duurzaam gebruik van pesticiden*. Mededeling van de Commissie aan de Raad, het Europees Parlement en het Economisch en Sociaal Comité. COM (2002) 349 def., Brussel
- EC (2002c). *Verslag van de Commissie inzake de Uitvoering van Richtlijn 91/676/EEG van de Raad inzake de bescherming van water tegen de verontreiniging door nitraten uit agrarische bronnen*. COM (2002) 407 def., Brussel
- EC (2003). *Proposals for several Council regulations*. COM (2003) 23 final, Brussel
- ECB (Europese Centrale Bank) (2003). *ECB Monthly Bulletin, February 2003*. ECB, Frankfurt
- Eurostat (2003). Diverse werkdocumenten
- Eurostat (2003a). *Statistics in Focus. Theme 5-9/2003. Confirmation of decline in EU-15 agricultural income in 2002*
- Eurostat (2003b). *Statistics in Focus. Theme 8-2/2003. Organic farming in Europe*
- Everdingen, W.H. van, G.S. Venema en K.H.M. van Bommel (1999). *Agrarische gezinnen en hun inkomens. Is er sprake van armoede?* Rapport 5.99.09. LEI, Den Haag
- Everdingen, W.H. van en J.H. Jager (2003). 'Melkquotumkopers beloond met beter resultaat'. In: *Agri-monitor* 9-1. LEI, Den Haag,
- Evers, A.G. en A. van der Kamp (2002). 'Stikstof in balans'. In: *Veeteelt*, oktober 2002-1
- EZ (Ministerie van Economische Zaken)(2002). *Marktwerking & de multifunctionaliteit van de landbouw; Discussienotitie*. Den Haag
- FAO (Food and Agricultural Organisation) (2002). *The State of Food Insecurity in the World 2002*. Rome
- FAO (2002a). *World Agriculture towards 2015/2030, Summary report*. Rome
- Folkeringa, M. en P. Vroonhof (2002). *Vrijheid, ongelijkheid en ondernemerschap; Strategische Verkenning B200201*. EIM, Zoetermeer
- Francois, J., H. van Meijl en F. van Tongeren (2003). *Economic benefits of the Doha round for The Netherlands*. Rapport 6.03.02. LEI, Den Haag
- Galama, P.J., A.G.Evers, G.J. Gotink, M.H.A. de Haan, C.J. Hollander, G.C.P.M. van Laarhoven en E.A.A. Smolders, (2002). *Versneld naar Minas-eindnormen (deel2); Koeien en Kansen rapport 12*. Lelystad
- Gezondheidsraad, Commissie Trends Voedselconsumptie (2002). *Enkele belangrijke ontwikkelingen in de voedselconsumptie*. Publicatie nr. 2002/12, Den Haag
- Haartsen, T. (2002). *Platteland: boerenland, natuurterrein of beleidsveld? Een onderzoek naar veranderingen in functies, eigendom en representaties van het Nederlandse platteland*. Nederlandse Geografische Studies nr. 309, Utrecht
- Hendrix, A.T.M. (2002). *De Arbeidsbelasting op plantaardige bedrijven in 2010*. Nota P 2002-81, IMAG, Wageningen
- Hoek, K.W. van der (2002). *Uitgangspunten voor de mest- en ammoniakberekeningen 1999 tot en met 2001 zoals gebruikt in de Milieubalans 2001 en 2002*. Report 773004013/2002. RIVM, Bilthoven
- Hoekstra, J.R., L. Gorter en D. Boland (2002). *Boeren met Water in Noord-Holland*. Habiforum, Utrecht

- Hoogeveen, M.W., K.H.M. van Bommel en G.Cotteleer (2003). *Berekening in de land- en tuinbouw; Rapport voor de Droogtestudie Nederland*. Rapport 3.03.02. LEI, Den Haag
- Hoogeveen, M.W., H.H. Luesink, G. Cotteleer en K.W.van der Hoek (2003a). *Ammoniak 2010; Referentiescenario en effecten van bestaand beleid en mogelijke aanscherpingen*. Te verschijnen. LEI, Den Haag
- ICBR (2001). *Rijnatlas 2001*. Druckbetriebe Lettner KG, München
- IKC-L (Informatie en Kenniscentrum Landbouw) (1999). *Voortgangsrapportage 1998 Bestuursovereenkomst uitvoering Meerjarenplan Gewasbescherming*. Ede
- IMF (Internationaal Monetair Fonds) (2002). *World Economic Outlook 2003*. IMF, Washington DC
- IMF (2003). *World Economic Outlook 2004*. IMF, Washington DC
- IMF and the World Bank (2002). *Market access for developing country exports – selected issues*. IMF, Washington DC
- James, C. (2002). *Preview: Global Status of Commercialized Transgenic Crops: 2002*. ISAAA Briefs No. 27. International Service for the Acquisition of Agri-biotech Applications, Ithaca, New York.
- Janssens, M. (2003). 'Bio verkoopt zich slecht; Hogere prijs voor bioboeren onder druk'. In: *Boerderij*, 88(2003)27, pp. 6-8
- Jongeneel, R. (2002). 'De witte motor kan sneller lopen'. In: *Economische Statistische Berichten*, 29/11, pp. 864 - 866
- Jongeneel, R. (2003). *Het EU zuivelbeleid op weg in de 21^e eeuw: van Agenda 2000 tot Mid Term Review*. Paper n.a.v. PHLO-cursus 'EU-beleid voor landbouw, voedsel en groen', 19-21 februari, WICC, Wageningen
- Justitie (Ministerie van) (2002). *Eindrapport Evaluatie uitvoerbaarheid en handhaafbaarheid Meststoffenwet*. Den Haag
- Kaal L. (2002). *De organisatie van de Nederlandse veefokkerij*. ID-Lelystad, Lelystad
- Kabinet (2001). *Maatschappelijk verantwoord ondernemen: Het perspectief vanuit de overheid*. Den Haag
- Kamp, A. van der (ed.) (2002). *Verkenning gevolgen verliesnormen: technisch, economisch en maatschappelijk*. Wageningen
- Knijff, A. van der, J. Benninga, J. Nienhuis en N. van der Velden (2002). *Energie in de glastuinbouw van Nederland, ontwikkelingen in de sector en op de bedrijven t/m 2001*. Rapport 3.02.05. LEI, Den Haag
- Kramer, K.J., M. Thors en J. Wolfert (2003). *Duurzaamheid in agrofood ketens*. Intern Rapport. LEI, Den Haag
- Kroon, S.M.A. van der, G.M.L. Tacken, R. van Uffelen, R.A.F. van Paassen, E.H. Poot en A.J. de Buck (2002). *Producentenverenigingen in beeld*. Rapport 5.02.15. LEI, Den Haag
- Kuypers, C.M.J.A. (1998). 'Van Telersvereniging naar Coöperatie'. In: *Coöperatie*, nr. 554, pp. 18-19
- Lauwere, C.C. de, A.J.de Buck, A.B.Smit, J.S.Buurma, H.Drost, H.Prins en L.W.Thews (2003). *Omschakelen naar geïntegreerde of biologische teelt; Motieven, voorwaarden, risico's mogelijke oplossingsrichtingen en de rol van de ondernemer*. Rapport 2003-02. IMAG, Wageningen
- Lijster, E. de (2003). 'Bietenprijs in vrije val'. In: *Oogst Tuinbouw*, 17 januari 2003 p. 48
- LNV (Ministerie van Landbouw, Natuurbeheer en Visserij) (2001). *Visie Agrologistiek*. Den Haag
- LNV (2001a). *Zicht op gezonde teelt; gewasbeschermingsbeleid tot 2010*. Den Haag
- LNV (2002). *Voortgangsrapportage verzekeren wateroverlast*. Brief van de minister aan de Tweede Kamer van 13-12-2002. Den Haag
- LNV (2002a). *Verslag Landbouwrapport 28 november 2002*. Brief van de minister aan de Tweede Kamer van 10-12-2002. Den Haag
- LNV (2002b). *Ombuigingen op budget natuuraankopen n.a.v. Strategisch Akkoord*. Brief van de Minister aan de Tweede Kamer van 9-10-2003
- LNV (2002c). *Structuurschema Groene Ruimte 2; Samen werken aan groen Nederland. Planologische Kernbeslissing, deel 1: kabinetsvoornemen*. Den Haag
- LNV (2002d). *Financiën 2003 voor verwerving en inrichting landelijk gebied*. Brief van de minister aan de Tweede Kamer van 28-11-2002. Den Haag

- LNV (2002e). *Feiten en cijfers 2002*. Den Haag
- LNV (2002f). *Besluit afwijkende verliesnormen 2002 Meststoffenwet dd. 19 april 2002*. Den Haag
- LNV (2003). *Stand van zaken Aviaire Influenza*. Brief van de minister aan de Tweede Kamer van 7-4-2003. Den Haag
- LNV (2003a). *Partieel ruimen bij BSE*. Brief van de minister aan de Tweede Kamer van 07-01-2003. Den Haag
- LNV (2003b). *BSE*. Brief van de minister aan de Tweede Kamer van 11-2-2003. Den Haag
- LNV (2003c). *Mond-en klauwzeerrijslijm*. Brief van de minister aan de Tweede Kamer van 14-02-2003. Den Haag
- LNV (2003d). *Voortgangsrapportage verzekeren wateroverlast*. Brief van de minister aan de Tweede Kamer van 11-04-2003. Den Haag
- LNV (2003e). *Voortgang Reconstructie*. Brief van de minister aan de Tweede Kamer van 23-4-2003
- LNV (2003f). *Toewijzing Stidug gelden*. Brief van de Minister aan de Tweede Kamer van 24-2-2003
- LNV (2003g). *Akkoord gewasbescherming*. Brief van de minister aan de Tweede Kamer van 04-04-2003. Den Haag
- Lokhorst, K., V. Achten, T. Bakker, D. Goense en B. Vermeulen (2003). 'Wieden zonder handwerk; Wat mogen we van de onkruidrobot verwachten?'. In: *Ekoland*, 3-2003, pp. 12-13
- LTO Nederland (2003). *Vergoeden van waterberging op landbouwgrond*. Werkgroep Water LTO Nederland. Den Haag
- Luijt, J. (2002). *Prijzen van verpachte en onverpachte landbouwgronden*. Interne notitie. LEI, Den Haag
- Luijt, J. (2002a). *Bedrijfspacht en pachtnormen*. Preadvies Vereniging voor Agrarisch Recht. In: *Agrarisch recht*, 62(2002)7/8, pp. 393-406
- Massink, H.F. en G. Meester (2002). *Boeren bij vrijhandel. De Nederlandse agrosector bij handelsliberalisatie en EU-uitbreiding: een verkenning*. LNV, Den Haag
- Meijl, H. van en F. van Tongeren (2001). *International Diffusion of Gains from Biotechnology and the European Union's Common Agricultural Policy*. Paper prepared for Fourth Annual Conference on Global Economic Analysis. Purdue University, Lafayette, Indiana, June 27-29
- Meulen, H.A.B. en G.S. Venema (2003). *Ontwikkelingen rond de financiering van agrarische bedrijven*. Te verschijnen. LEI, Den Haag
- Ministerie van Buitenlandse Zaken (2003). *Regeringsnotitie Stand van zaken Conventie*. Brief van de minister aan de Tweede Kamer van 07-03-2003. Den Haag
- Mol, C.S.M. en K. Koelemeijer (2003). *Consumentengedrag duurzame groente*. Te verschijnen. LEI, Den Haag.
- NIBConsult (2003). *Globaal Businessplan van een Agro-center*. Rapport 03.2.029. InnovatieNetwerk Groene Ruimte en Agrocluster, Den Haag
- Oerlemans, N., J.A. Guldmond en E. van Well (2001). *Agrarische natuurverenigingen in opkomst. Een eerste verkenning naar natuurbeheeractiviteiten van agrarische natuurverenigingen*. NPB Werkdocument 2001/12. Natuurplanbureau, Wageningen
- OESO (Organisatie voor Economische Samenwerking en Ontwikkeling) (2002) *Agricultural Outlook 2002-2007*. Parijs
- OESO (2002a). *Economic Outlook*. Parijs
- OESO (2002b). *Agricultural policies in OECD countries: a positive reform agenda*. Parijs
- OESO (2003). *Interim Economic Outlook Press Briefing*. Parijs, 6 maart 2003
- OESO (2003a). *Agricultural policies in OECD countries: monitoring and evaluation*. Parijs
- Platform Biologica. *Eko Monitor*, diverse jaargangen
- Platform Zuidvleugel (2002). www.zuidvleugel.nl
- Prins, H. en A.B. Smit (2003). *De dynamiek van de Nederlandse biologische landbouw in relatie tot de marktvraag*. Rapport 2.03.02. LEI, Den Haag
- Productschap Diervoeder (2003). *Mengvoederenquête 200*. Den Haag

- PT (Productschap Tuinbouw) (2003). *Export verse groenten en vers fruit per product, per land*. Rapport 2003-13. Zoetermeer
- PVE (Productschappen Vee, Vlees en Eieren) (2003). *De Nederlandse vee, vlees en eiersector in cijfers, Het jaar 2002 voorlopig*. Rapport 030. Zoetermeer
- PZ (Productschap voor Zuivel) (2003). *Overzicht ontvangen transacties heffingsperiode 2002/2003 t.o.v. 2001/2002*. Zoetermeer
- Rabobank (2002). *De onbegrensde tuinbouw. Instrumenten in de concurrentiestrijd: internationale ketens en netwerken*. Eindhoven
- RIVM (2001). *Natuurbalans 2001*. Bilthoven
- RIVM (2002). *Natuurbalans 2002*. Bilthoven
- RIVM (2002a). *Milieubalans 2002; Het Nederlandse milieu verklaard*. Bilthoven
- RIVM (2002b). *Minas en Milieu*. Bilthoven
- RLG (Raad voor het Landelijk Gebied) (2002). *Groene diensten: van ondersteunen naar ondernemen; Advies over groene diensten in het landelijk gebied*. Publicatie RLG 02/07. Amersfoort
- Ruijgrok, W.J.A. en K.J. Braber (2002). *Kas als energiebron*. Stichting Innovatie Glastuinbouw en InnovatieNetwerk Groene Ruimte en Agrocluster. Den Haag
- Ruttan, V.W. (2002). 'Productivity growth in world agriculture: sources and constraints'. In: *Journal of Economic Perspectives* (16)4: 161-184
- Saraceno, E. (2002). *Rural development policies in the second pillar of the Common Agricultural Policy*. Paper of the Group of Policy Advisers of the European Commission. Brussel
- Schans, R.J. van der, A.T.M. Schlatmann, J.K. Nienhuis en N.J.A. van der Velden (2002). *Stimuleringsmaatregelen noodzakelijk voor warmte/kracht in de glastuinbouw*. Cogen Projects en LEI, Den Haag
- Schans, J.W. van der, T.A. Vogelzang en J.J. de Vlieger (2002). *Maatschappelijk Verantwoord Ondernemen in de Agrofoodketen*. Rapport 2.02.15. LEI, Den Haag
- Scheer, T. van der (2003). 'Vrijhandel maakt ondernemer in de teler wakker'. In: *Groenten & Fruit*, week 6, p. 15
- Schenk, S.F.J.J. (2003). 'Successiewet blijft bedrijfsoverdracht in de weg staan'. In: *AgroCount* 89, maart 2003
- Selnes, T.A. (2003). *LNv - effectief op gebiedsniveau?*. Hoofdrapport van het project 'LNv effectief op gebiedsniveau'. Rapport 6.03.10. LEI, Den Haag
- SER (Sociaal-Economische Raad) (2002). *Innovatie voor duurzaam 'voedsel' en 'groen'*. Advies nr. 02/09. Den Haag
- SHBO (Stichting Historisch Boerderij Onderzoek) (2001). *Historische boerderijen in Nederland; Een onderbouwde raming van het resterende bestand aan historische boerderijcomplexen gebouwd voor 1940*. Arnhem
- Silvis, H.J. en C. van Bruchem (red.) (2002). *Landbouw-Economisch Bericht 2002*. Periodiek Rapport 02.03. LEI, Den Haag
- Smits, M.J.W., M. Hoorweg, H. Donkers en B. Gremmen (2002). *Een technology assessment studie naar de wiedrobot*. Interne notitie. LEI, Den Haag
- Smits, M.J.W. en B. Koole (2002). *Arbeidsknelpunten en groei biologische landbouw; Een verkenning van oplossingsrichtingen*. Rapport 6.02.09. LEI, Den Haag
- Staalduinen, L.C. van, M.W. Hoogeveen, H.H. Luesink, G. Cotteleer, H. van Zeijts, P.H.M. Dekker en C.J.A.M. de Bont (2002). *Actualisering landelijk mestoverschot 2003*. Reeks milieuplanbureau, Wageningen
- Stichting Borgstellingsfonds voor de Landbouw (2002). *Jaarverslag 2001*. Den Haag
- Stichting Natuur en Milieu (2002). *Op zoek naar groene diensten*. Utrecht
- Stokkers, R., J. Smid en J.T. Nienhuis (2002). *Internationale concurrentiepositie van de Nederlandse vollegrondsgroenteteelt*. Rapport 2.02.10. LEI, Den Haag

- SZW (Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid) (2002). *Evaluatie project Seizoensarbeid*. No. 275. Den Haag
- Tacken, G.M.L., M.G.A. van Leeuwen, B.Koole, P.L.M. van Horne, J.J. de Vlieger, C.J.A.M. de Bont (2003). *Ketenconsequenties van de uitbraak van vogelpest*. Rapport 6.03.06. LEI, Den Haag
- Terluin, I.J. en G.S. Venema (2003). *Towards regional differentiation of rural development policy in the EU*. Rapport 6.03.01. LEI, Den Haag
- Terwan, P., J.A.Guldemon, E.M. van Hees, W.J. van der Weijden en L. de Savornin Lohman(2003). *Betaling van groene plattelandsdiensten; Inventarisatie en beoordeling van mogelijkheden*. InnovatieNetwerk Groente Ruimte en Agrocluster, Den Haag
- TK (Tweede Kamer) (2002). *Evaluatie Meststoffenwet*. Brief van de Staatssecretaris van Landbouw, Natuurbeheer en Visserij van 4-10-2002. TK 2002/2003, 28 385, nr.2
- TK, 2002a. *Integrale aanpak Mestproblematiek*. Brief van de Staatssecretaris van Landbouw, Natuurbeheer en Visserij van 15-11-2002. TK 2002/2003, 26 729, nr.57
- TK, 2002b. *Integrale aanpak Mestproblematiek*; Brief van de Staatssecretaris van Landbouw, Natuurbeheer en Visserij van 8-11-2002. TK 2002/2003, 26 729, nr.56
- TK, 2002c. *Evaluatie Meststoffenwet*. Brief van de Staatssecretaris van Landbouw, Natuurbeheer en Visserij van 17-11-2002. TK 2002/2003, 28 385, nr.14
- TK, 2002d. *Wijziging van de Bestrijdingsmiddelenwet 1962 (versterking van de handhaving en bepalingen inzake uitbreidingsrelaties)*. Nota naar aanleiding van het Verslag. TK 2002/2003, 28 358, nr.5
- TK, 2003. *Evaluatie Meststoffenwet*. Brief van de Staatssecretaris van Landbouw, Natuurbeheer en Visserij van 19-03-2003. TK 2002/2003, 28 385, nr.17
- TK, 2003a. *Brief van de Minister van Landbouw, Natuurbeheer en Visserij aan de Tweede Kamer inzake Gewasbeschermingsbeleid van 18-04-2003*. TK 2002/2003, 27 858 nr. 40
- TK, 2003b. *Brief van de Minister van Landbouw, Natuurbeheer en Visserij aan de Tweede Kamer in het kader van de behandeling van de Begroting voor 2003 van 28-03-2003*. TK 2002/2003, 28 600 XIV nr. 122
- UN (United Nations) (2002). *Johannesburg Summit 2002*. Global Challenge, Global Opportunity. Trends in sustainable development
- USDA (US Department of Agriculture) (2003) *Agricultural Baseline Projections to 2012*. USDA, Washington DC
- Vaart, J.H.P. van der (1999). *Boerderijen en platteland in verandering. Een onderzoek naar herbestemming van boerderijen in Friesland*. Fryske Akademy, Leeuwarden
- Veen, H. B. van der, K.H.M. van Bommel en G.S. Venema (2001). *Vestigingssteun voor bedrijfsopvolgers in de land- en tuinbouw; Een vergelijking van drie mogelijke varianten*. Rapport 6.01.05. LEI, Den Haag
- Veen, H.B. van der, K.H.M. van Bommel and G.S. Venema (2002). *Family farm transfer in Europe, A focus on the financial and fiscal facilities in six European countries*. Rapport 6.02.04. LEI, Den Haag
- Veen, J. van der (voorzitter Stuurgroep) (2002a). *Sectorvisie Bloemisterij*. Productschap Tuinbouw, Zoetermeer
- Veen, J. van der (voorzitter Stuurgroep) (2003). *Marktvisie Sector Groenten*. Productschap Tuinbouw, Zoetermeer
- Venema, G.S., C.J.A.M de Bont, W.H. van Everdingen, J.T.W. Alleblas en K.H.M. van Bommel (2001). *Inkomens in de agrarische sector en administratieve lasten door wet- en regelgeving van het Ministerie van LNV*. Rapport 6.01.08. LEI, Den Haag
- Verstegen, J.A.A.M. en C.J.M. van der Lans (editors) (2003). *Wordt goed gedrag beloond? Economische aspecten van maatschappelijk verantwoord ondernemen in de agroketen, in het bijzonder in de varkensvlees- en glasgroenteketen*. Te verschijnen. LEI, Den Haag
- Vlieger, J.J. de, K. van Ittersum en H.S. van der Meulen (1999). *Streekproducten: van consument tot producent*. Rapport 3.99.13. LEI, Den Haag
- Vlieger, K. de, H.H.W.J.M. Sengers en M.J.G. Meeusen (2002). *Marktverkenning biologische geitenmelkproducten*. Rapport 5.02.09. LEI, Den Haag

- Vogelzang, Th., G.B.C. Backus, H.H.W.J.M. Sengers, G.J.F. van den Elzen en M. Breet (2003). *Realisatie Agrarisch Vestigingsgebied Nederweert*. Rapport 7.03.01. LEI, Den Haag
- Vogelzang, T.A., J.A. Boone, F.A. Eiff, E. ten Pierick, C.J.A.M. de Bont en J.J. de Vlieger (2003). *Zuivere Zuivel, Over Maatschappelijk Verantwoord Ondernemen in de Europese zuivelindustrie*. Te verschijnen. LEI, Den Haag
- Voogd, H.A. (2003). *Gevolgen Mid Term Review voor melkveebedrijven*. Alfa Accountants en Adviseurs, Wageningen
- VROM (Ministerie van Volkshuisvesting, Ruimtelijke Ordening en Milieuhygiëne) (2001). *Vijfde Nota over de Ruimtelijke Ordening 2000/2020*. Den Haag,
- VROM (2001a). *Een wereld en een wil; werken aan duurzaamheid. Nationaal Milieubeleidsplan 4*. Den Haag
- VROM (2002). *Vaste waarden, nieuwe vormen; milieubeleid 2002-2006*. Den Haag
- V&W (Ministerie van Verkeer en Waterstaat) (1989). *Derde Nota Waterhuishouding*. Den Haag
- VWA (Voedsel- en Warenautoriteit) (2002). *Opinieonderzoek voedselveiligheid*. Den Haag
- Warmerdam, J., H. van den Tillaart, S. van den Berg (2003). *Arbeidsradar glastuinbouw*. ITS, Nijmegen
- Wereldbank (2002). *Global Economic Prospects and the Developing Countries 2003*. Washington DC
- Westerman, E., J. Bremmer, A. van der Knijff, W. de Jong en K. de Vroonen (2002). *Boskoop en Bollenstreek: Hoe innig is de samenwerking?*. Rapport 4.02.06. LEI, Den Haag
- Wildenbeest, G. (2003). 'Invloed wereldwijde liberalisering op tuinbouw beperkt'. In: *Bloembollenvisie* nr. 5, pp. 12-13
- Willemsens, L. (2003). *De positie van Nederland als leverancier van bloemisterijproducten bij Duitse importerende handelaren*. Productschap Tuinbouw, Zoetermeer
- Wolswinkel, C.J.W. en A.D. Westerman (2002). *Het importbeleid van de Verenigde Staten met betrekking tot sierteeltproducten*. Intern rapport. LEI, Den Haag
- WRR (Wetenschappelijk Raad voor het Regeringsbeleid) (2002). *Duurzame ontwikkeling; bestuurlijk voorwaarden voor een mobiliserend beleid*, Den Haag
- WTO (World Trade Organisation) (2002). *Annual Report 2002*. Genève
- WTO (2002a). *Canada – Measures affecting the importation of milk and the exportation of dairy products, second recourse to article 21.5 of the DSU by New Zealand and the United States*. Report of the Appellate body. WT/DS103/AB/RW2. 20 December 2002
- Zuidema, M. (2003). 'Agrarische bouwproductie groeit vanaf 2004'. In: *Agrabeton*, nummer 2-2003, pp. 20-21

Begripsomschrijvingen

Besparingen

De besparingen van een bedrijf zijn het saldo van het inkomen uit bedrijf vermeerderd met inkomen van buiten het bedrijf minus persoonlijke belastingen en gezinsbestedingen. Positieve besparingen kunnen worden aangewend voor de bedrijfsfinanciering en voor het opbouwen van reserveringen voor de toekomst.

Brutoproductiviteit

De brutoproductiviteit is de verhouding tussen de hoeveelheden geproduceerde producten en gebruikte productiemiddelen. De productiviteitsontwikkeling wordt door tal van factoren bepaald, zoals kwalitatief betere productiemiddelen (zaaizaad, machines), het weer en operationele beslissingen op het bedrijf. De ontwikkeling van de productiekosten wordt behalve door de productiviteit bepaald door de prijzen van de productiemiddelen.

Informatienet

Het Informatienet van het LEI is gebaseerd op een steekproef uit de land- en tuinbouwbedrijven in Nederland, die tot doel heeft een representatief beeld te geven van de bedrijfsuitkomsten en de financiële positie, evenals van de factoren die hierop van invloed zijn. Vertrekpunt voor de steekproef is de jaarlijkse CBS-Landbouwtelling. De populatie voor het Informatienet wordt sinds 1994/95 gevormd door de bedrijven die een omvang hebben tussen 16 en 800 nge. De samenstelling van het Informatienet wordt behalve door het streven naar representativiteit van de Nederlandse land- en tuinbouw ook bepaald door de doelstelling zo betrouwbaar mogelijke gemiddelde uitkomsten te verkrijgen van groepen bedrijven, die zijn gevormd op basis van bedrijfsomvang (in nge en ha), bedrijfstype en regionale ligging. Daarom wordt gewerkt met een gestratificeerde steekproef.

Waar in dit rapport wordt verwezen naar het Informatienet dan zijn de gegevens tot en met 1999 (tuinbouwbedrijfstypen) en 1999/00 (landbouwbedrijfstypen) definitieve cijfers. Voor de jaren daarop zijn geen definitieve cijfers beschikbaar, maar zijn deze geraamd op basis van ontwikkelingen in de structuur van de bedrijven, in de prijzen en in de productie binnen bedrijfstypen. De in het LEB gepresenteerde cijfers over 2001 en 2002 zijn een aanpassing op eerder gepubliceerde cijfers (De Bont et al., 2002). De cijfers over 2001 hebben een definitief karakter, de cijfers over 2002 zijn een raming. Door het ontbreken van gegevens over 2000 en 2001 in het Informatienet zijn in dit rapport geen cijfers opgenomen over investeringen en financiële positie op bedrijfsniveau in het betreffende jaar. In september 2003 zal het Informatienet 2001 volledig beschikbaar zijn.

Intermediair verbruik

De goederen en diensten die in het productieproces worden gebruikt voor verdere bewerking en voor de productie van andere goederen en diensten. Voorbeelden zijn de verwerking van grondstoffen en halffabrikaten. Deze worden onderscheiden van finale bestedingen.

Factorkosten

De factorkosten zijn de kosten (beloningsaanspraken) van de productiefactor arbeid en van vermogen vastgelegd in grond, gebouwen en overige kapitaalgoederen. Voor gezinsarbeid ('eigen arbeid') en eigen vermogen worden normatieve beloningen berekend. In de factorkosten is geen vergoeding begrepen voor bedrijfsleiding.

Gezinsinkomen uit bedrijf

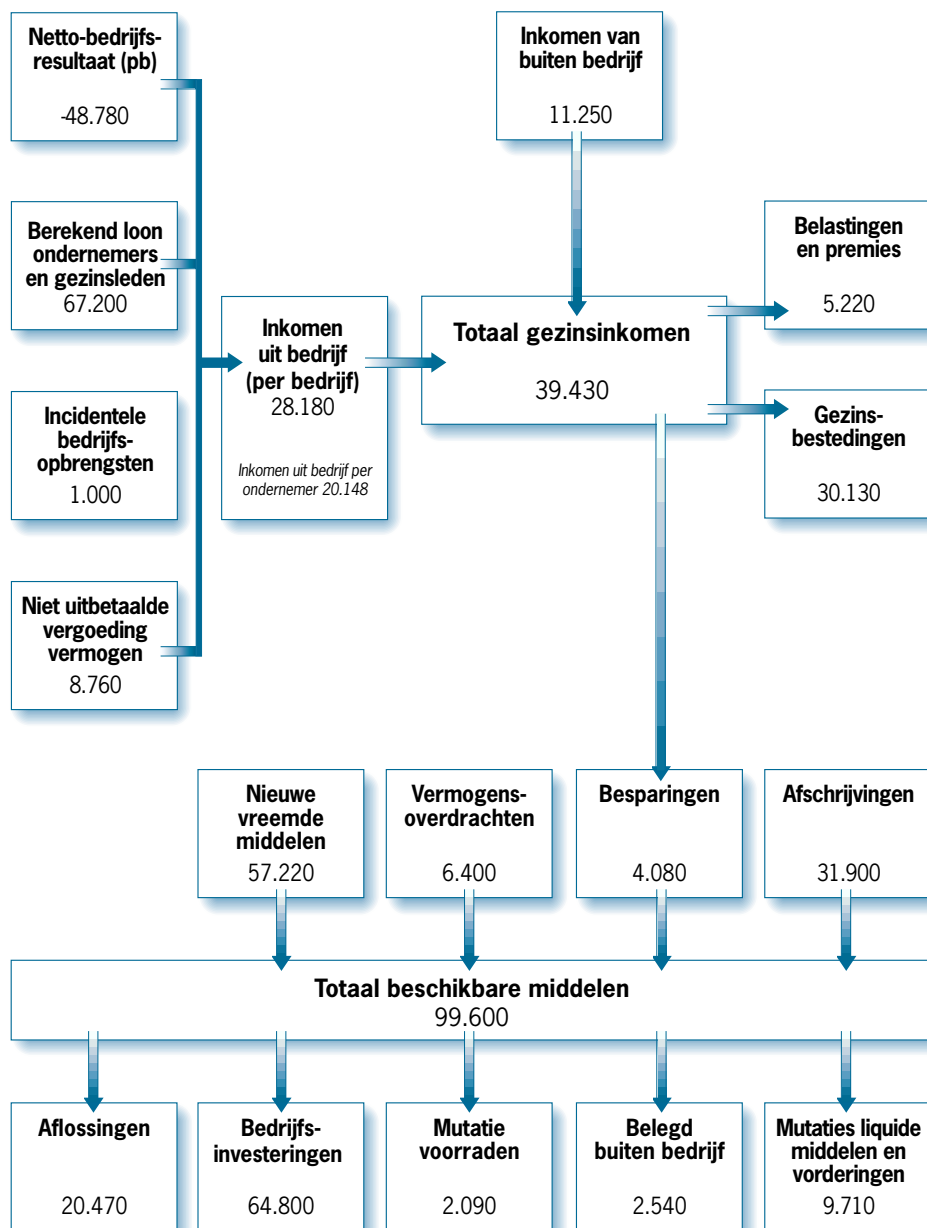
Het gezinsinkomen uit bedrijf is de beloning die het gezin realiseert voor de inzet van arbeid, management en vermogen in het bedrijf en voor het ondernemersrisico. Berekend als het nettobedrijfsresultaat plus berekend loon ondernemer(s) en meewerkende gezinsleden plus vergoeding voor eigen vermogen en incidentele bedrijfsopbrengsten. Dit inkomensbegrip wordt veelal per ondernemer uitgedrukt.

Inkomen van buiten bedrijf

Inkomsten van buiten bedrijf bestaan uit:

- opbrengsten van bezittingen buiten bedrijf (onder andere: ontvangen huur en pacht van onroerende goederen, ontvangen rente en dividenden, netto-opbrengst mini-camping, berekende huur privé-woning);
- inkomen uit arbeid buiten het bedrijf (inkomsten uit nevenfuncties van ondernemer(s) en partner(s), berekend eigen loon bij zelfbouw, presentiegelden);
- uitkeringen van sociale verzekeringen (bruto-ontvangsten AOW, AWW, AWBZ, AKW, bijzondere sociale overheidsuitkeringen (EUZ, ABW), periodieke uitkeringen);
- overige inkomsten (kostgelden familie, AOW inwonende familie, speculatiewinst termijnmarkt).

Inkomens- en financieringsbegrippen^{a)}

a) Gemiddelde resultaten van melkveebedrijven, 1999/00, in euro per bedrijf

Bron: Informatienet.

Kasstroom

De kasstroom is het saldo van ontvangsten en uitgaven die samenhangen met de operationele activiteiten van het bedrijf en het gezin in een boekjaar.

Nederlandse grootte-eenheid (nge)

De nge is een maatstaf voor de economische omvang van agrarische bedrijven. De nge is gebaseerd op de bruto standaardsaldi per diersoort en per hectare gewas. De bruto standaard saldi (bss) worden berekend door de opbrengsten met bepaalde bijbehorende specifieke kosten te verminderen. De bss wordt in het kader van de EU-typologie regelmatig herzien en is uitgedrukt in ecu/euro (lopende prijzen). Om praktische redenen wordt de bedrijfsomvang niet in bss uitgedrukt maar in nge. De nge wordt bij een herziening zodanig aangepast dat de gemiddelde reële ontwikkeling van de bruto toegevoegde waarde van Nederlandse landbouwbedrijven wordt weergegeven. Een nge is in 2000 gesteld op een bruto standaard saldo van 1.375 euro. Enkele voorbeelden (basis: bss 2000): 1 ha wintertarwe = 0,81 nge, 1 ha suikerbieten = 1,72 nge, 1 melkkoe = 1,270 nge, 1 fokzeug = 0,247 nge, 1 ha ronde tomaten = 146,9 nge, 1 ha rozen = 245,9 nge

Netto toegevoegde waarde (factoropbrengsten, sectorinkomen)

De netto toegevoegde waarde is de opbrengstwaarde van de productie minus de non-factorkosten.

Nettokasstroom

De nettokasstroom is het saldo van de kasstroom en de betalingsverplichtingen over het aanwezige vreemde vermogen. Deze stroom bepaalt de ruimte om financieringslasten over nieuwe leningen te dragen.

Non-factorkosten

Non-factorkosten zijn kosten van grondstoffen en diensten betrokken van andere sectoren, die in het productieproces zijn aangewend (inclusief afschrijvingen).

Opbrengsten/kosten (%)

Het rentabiliteitskengetal opbrengsten/kosten (%) drukt de totale bedrijfsopbrengsten uit in een percentage van de bedrijfskosten. De kosten zijn inclusief de berekende kosten voor de onbetaalde arbeids- en vermogenskosten van het gezin. Voor de bedrijfsleiding zijn geen kosten opgenomen. De kosten van tuinbouwbedrijven zijn berekend op basis van de werkelijke situatie ten aanzien van pacht en eigendom, maar die van akkerbouw- en veehouderijbedrijven op pachtbasis. De ontwikkeling van de opbrengsten/kostenverhouding wordt bepaald door de ruilvoet en de productiviteit.

Pachtbasis (pb)

Voor de berekening van de rentabiliteit van akkerbouw- en veehouderijbedrijven wordt voor alle kosten van grond (ongeacht de feitelijke eigendom/pachtverhouding) een brutopacht in rekening gebracht zoals die geldt voor vergelijkbare pachtbedrijven.

Productiewaarde

De productiewaarde is de waarde van de goederen en diensten die in het productieproces zijn voortgebracht.

Rentabiliteit

De rentabiliteit van de agrarische productie wordt uitgedrukt in het kengetal opbrengsten/kosten (%).

Ruilvoet

De ruilvoet is de verhouding tussen de prijzen van de producten (bij gelijke kwaliteit) en die van de productiemiddelen (inclusief eigen arbeid).

Toegevoegde waarde

Het inkomen dat in het productieproces wordt gevormd. Het kan worden berekend als het verschil tussen de productiewaarde en het intermediair verbruik. Het is daarmee gelijk aan het inkomen dat beschikbaar is voor de beloning van de betrokken productiefactoren. Kan worden gewaardeerd tegen marktprijzen of factorkosten en kan bruto of netto zijn.

Totaal gezinsinkomen

Het totaal gezinsinkomen is het gezinsinkomen uit bedrijf vermeerderd met het inkomen van buiten bedrijf.

Medewerkers

Hoofdstuk 1. Economische en politieke ontwikkelingen

Petra Berkhout (coördinatie en redactie), Thom Achterbosch, Kees Jan Wolswinkel, Henk Tap

Hoofdstuk 2. Landbouw en voedsel in de wereld

Petra Berkhout (coördinatie en redactie), Thom Achterbosch, Ton de Kleijn, Kees Jan Wolswinkel, Henk Tap

Hoofdstuk 3. Landbouw in de Europese Unie

Ton de Kleijn (coördinatie en redactie), Ida Terluin, Kees Jan Wolswinkel

Hoofdstuk 4. De Nederlandse agrosector

Jos Bijman (coördinatie en redactie), Henk Kelholt, Boudewijn Koole, Myrna van Leeuwen, Ton de Kleijn, Bram Pronk

Hoofdstuk 5. Landelijk gebied

Martien Voskuilen (coördinatie en redactie), Femke Daalhuizen, Tom Kuhlman, Jan Luijt, Trond Selnes, Marieke Strookman

Hoofdstuk 6. Landbouw en milieu

Cees van Bruchem (coördinatie en redactie), Jan Nienhuis

Hoofdstuk 7. Structuur van de land- en tuinbouw

Martien Voskuilen (coördinatie en redactie), Jos Bijman, Walter van Everdingen, Boudewijn Koole, Jan Luijt, Marie-José Smits, Gabe Venema

Hoofdstuk 8. Glastuinbouw en champignonteelt

Anita van der Knijff (coördinatie en redactie), Johan Bakker, Boudewijn Koole, Harold van der Meulen, Jan Nienhuis, Gerben Splinter, Henk Tap, Erick Westerman, Kees-Jan Wolswinkel

Hoofdstuk 9. Opengrondstuinbouw

Anita van der Knijff (coördinatie en redactie), Johan Bakker, Marcel Betgen, Johan Bremmer, Boudewijn Koole, Klaas-Jan Kramer, Ruud van der Meer, Harold van der Meulen, Anton van Roestel (PPO), Gerben Splinter, Henk Tap, Liesbeth Theuws, Erick Westerman, Kees Jan Wolswinkel

Hoofdstuk 10. Akkerbouw

Anita van der Knijff (coördinatie en redactie), Johan Bakker, Jan Bolhuis, Walter van Everdingen, Jakob Jager, Boudewijn Koole, Ruud van der Meer, Harold van der Meulen, Henk Tap, Erick Westerman, Kees Jan Wolswinkel

Hoofdstuk 11. Grondgebonden veehouderij

Gabe Venema (coördinatie en redactie), Marcel Betgen, Jan Bolhuis, Koen Boone, Jakob Jager, Ton de Kleijn, Boudewijn Koole

Hoofdstuk 12. Intensieve veehouderij

Gabe Venema en Walter van Everdingen (coördinatie en redactie), Jan Bolhuis, Floor Eiff, Ton de Kleijn, Boudewijn Koole, Arjan Wisman

Het Landbouw-Economisch Bericht 2003 biedt een verklarend overzicht van de gang van zaken in de Nederlandse land- en tuinbouw. Tegen de achtergrond van de internationale en nationale economische en politieke ontwikkelingen, wordt ingegaan op de landbouwontwikkeling in respectievelijk de wereld en de Europese Unie. Vervolgens staat de Nederlandse agrosector centraal, waarna bijzondere aandacht wordt besteed aan het landelijk gebied, de landbouw-milieuproblematiek en de structuur van de land- en tuinbouw. De publicatie wordt afgerond met beschouwingen over de markt- en inkomensontwikkelingen in respectievelijk de glastuinbouw en champignonteelt, opengrondstuinbouw, akkerbouw, grondgebonden veehouderij en intensieve veehouderij.